

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Дінтану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия Религиоведение

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Religious Studies

№4 (40)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

KazNU Science · Қауу Ғылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ №4 (40) желтоқсан

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

29.07.2015 ж. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті

Күәлік №15490-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Байжума С. (Қазақстан)
Тел.: +7 700 789 0987
E-mail: relvestnik@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактордың дінтану ғылыми бағыты бойынша орынбасары (Қазақстан)

Абжалов С.Ө., филос.ғ.к., қауымд. профессор – ғылыми редактордың исламтану ғылыми бағыты бойынша орынбасары (Қазақстан)

Мейрбаев Б.Б., филос.ғ.к., қауымд. профессор (Қазақстан)

Құрманәлиева А.Д., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Бегалинова К.К., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әлжанова Н.Қ., PhD, аға оқытушы (Қазақстан)

Сатершинов Б.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Затов Қ.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ташкын А., PhD, қауымд. профессор (Түркия)

Муминов Ә.Қ., т.ғ.д., профессор (Түркия)

Ачиллов Д., PhD, профессор (АҚШ)

Лусиан Турсеску, PhD, профессор (Канада)

Луиза Райан, PhD, профессор (Ұлыбритания)

Мухаметшин Р.М., с.ғ.д., профессор (Ресей)

Мухетдинов Д.В., с.ғ.к., теол.ғ.д., профессор (Ресей)

Алиева З., PhD, профессор (Әзірбайжан)

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОР

Дүйсенбі Д., магистр (Қазақстан)

Дінтану сериясы журналында қоғам үшін өзекті діни мәселелерді арқау еткен зерттеулер жарияланады.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаққозова
Телефон: +7 701 724 29 11
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 9,6 б.т.
Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

Т. Хамит , Ш. Керім , Т. Имамәди*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: m.yusufhan@gmail.com

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫНДАҒЫ НЕКЕ КЕЛІСІМШАРТЫ ЖӘНЕ ДІНИ НОРМАЛАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып заңдарындағы отбасы мен неке құру мәселелері, сондай-ақ діни нормалардың әсер ету факторы зерттеледі. Некенің мәні мен мақсатын әдет-ғұрып заңдары және мұсылмандық құқық тұрғысынан қарастырады. Неке қиюдың қазақ арасындағы ерекшелігі мен салт-жоралары, шариғат заңдарымен салыстыра отырып әсер ету деңгейі көрсетіледі. Неке келісімінің құрылу шарттары, жарамдылық шарттары, күшіне ену және заңдық салдары болу шарттары және қосымша шарттардың құқықтық қырлары талданады. Неке келісімшартындағы ата-ана мен өкілетті тұлғалардың рөліне салыстырмалы талдау жасалады. Қазіргі қоғамдық, тіптен тұтас адамзаттық деңгейдегі аса өзекті мәселелердің бірі осы неке және отбасын құру мәселесі болып отыр. Осы институттың тұрақты әрі өз қызметін толық атқаруы тараптардың неке келісімшартының мәні мен маңыздылығын, салмағы мен жауапкершілігін сезінуімен тікелей байланысты. Отбасы институтының тұрақтылығы қоғамның, мемлекеттің тұрақтылығы мен ұрпақ болашағы екені анық. Мүліктік және мүліктік емес өзара құқылар, заңдық нормалармен реттеле бермейтін өзге құрмет пен адамгершілікке көбірек сүйенетін бұл институттың қызметін жандандыру мәселесі дамыған елдер үшін де, дамушы елдер үшін де ешқашан күн тәртібінен түскен емес. Осыған орай, дәстүрлі қазақ қоғамындағы және діни нормалардағы өз белсенділігі мен құнын жоймайтын ұстанымдары бүгінгі отбасы мәселелері мен заңдық нормалардың сақталуына көмекші рөл атқарады деп есептейміз.

Түйін сөздер: дәстүр, әдет-ғұрып, шариғат, отбасы, неке.

T. Hamit, Sh. Kerim, T. Imammadi*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: m.yusufhan@gmail.com

The Emergence of Marriage Contracts and Religious Norms within Kazakh Customary Law

This article examines family and marriage formation within the customary laws of traditional Kazakh society and the influence of religious norms. It analyzes the meaning and purpose of marriage from the perspectives of customary law and Islamic law (Sharia). The article details Kazakh marriage customs and characteristics, comparing their influence with that of Sharia law. It further analyzes the conditions for concluding a marriage agreement, including validity, entry into force, legal consequences, and the legal aspects of ancillary contracts. A comparative analysis of the roles of parents and authorized persons in the marriage contract is also provided. The article argues that the enduring importance of marriage and family formation – a crucial issue for contemporary society – rests on the parties' understanding of the significance and responsibility inherent in marital commitment. It asserts that the family's stability is directly linked to the stability of society, the state, and future generations. While revitalizing family values – particularly those based on mutual respect and humanity that extend beyond legal regulations – remains a critical challenge for both developed and developing nations, the article suggests that understanding traditional Kazakh practices and religious norms can contribute to addressing contemporary family and legal issues.

Key words: tradition, customs, sharia, family, marriage.

Т. Хамит, Ш. Керим, Т. Имаммади*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: m.yusufhan@gmail.com

Интеграция брачных договоров и религиозных норм в казахские обычные правовые традиции

Статья посвящена анализу формирования семьи и брака в традиционном казахском обществе, рассматривая влияние обычного права и религиозных (мусульманских) норм. Исследуются смысл и цель брака с позиций как обычного, так и шариатского права. Анализируются особенности и традиции заключения брака у казахов, сравнивается их роль с нормами шариата. Рассматриваются условия заключения, действительности и вступления в силу брачного договора, а также правовые последствия и аспекты дополнительных соглашений. Проводится сравнительный анализ роли родителей и доверенных лиц в брачном договоре. Актуальность исследования обусловлена проблемой стабильности института семьи как в современном обществе, так и в масштабах человечества. Стабильность семьи напрямую связана с осознанием сторонами значения и ответственности, вытекающих из брачного договора. Устойчивость семейного института – залог стабильности общества, государства и будущего поколения. Однако вопрос активизации деятельности этого института, основанной на имущественных и неимущественных взаимных правах, уважении и гуманности, вне зависимости от правового регулирования, недостаточно изучен как в развитых, так и в нашей стране. В связи с этим, изучение традиционных казахских обычаев и религиозных норм представляется важным для укрепления семьи и сохранения правовых основ семейных отношений в современном обществе.

Ключевые слова: традиция, обычай, шариат, семья, свадьба.

Кіріспе

Неке қарым-қатынасы ол адамның болмысымен тікелей байланысты. Өмір сүру салты өзгергенімен отбасы институтының атқаратын қызметі мен қоғамдағы рөлі ешқашан ескірмек емес. Дәстүрлі мәдениетіміз бен құқық тарихымызда өзіндік орны бар мұсылмандық отбасылық заңдылықтардың да қазақ халқы үшін ескірмейтін әрі ескерусіз қалмайтын құнды жақтары бар. Қазақстан Республикасының неке және отбасы туралы заңында да көрсетілгендей, ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, отбасын құру мақсатында Қазақстан Республикасының заңында белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімімен жасалған еркек пен әйел арасындағы тең құқықты одақ неке деп аталады (ҚР НК 1-бап, 26-тармақ). Демек некелік қарым-қатынас түрлі міндеттер мен жауапкершіліктерді тудыратын екі жақты келісімшарт деуге болады. Заңдық тұрғыдан ешқандай күші болмаса да қазірге дейін дәстүрлі қазақ қоғамына тиесілі немесе мұсылмандық қоғамның құндылықтарын бүгінге дейін халық арасында қолданыста болып келе жатыр. Бұл өз кезегінде құқықтық мемлекетті нығайту үшін, қоғамның тұрақтылығы мен тәртібін сақтау үшін көмекші рөл атқарып келе жатқандығын көреміз. Осы орайда дін ұстанушылар мен дәстүрлі құндылықтарды сақтағысы келетін қауым

үшін, дәстүрлі қоғам мен мұсылмандық құқықтағы ережелерді зерттеп, бағыт-бағдар мен тың ойлар ұсына білу үшін қазақтың әдет-ғұрып заңдарындағы неке қарым-қатынасы мен діннің оған әсері туралы ғылыми баға беру аса маңызды.

Кейбір мәселелерде жазылмаған заңдылықтар мен имани құндылықтарды сақтау арқылы дін мен дәстүр отбасы институтының нығаюына өзіндік септігін тигізеді. Кейде дін ұстанушы-лардың өздері шариғат талаптарының астарын-да не жатқандығын, дәстүрлі қазақ қоғамындағы кейбір салт-жоралар мен әдет-ғұрып ережелерінің атқаратын қызметінің байыбына бара алмайды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы неке қарым-қатынастары мәселелері мен мұсылмандық құқықтың оған әсер ету деңгейін тереңірек ұғыну үшін ондағы шарттар мен белгілемелерге үңіліп, функциялық тұрғыдан қарап, бір-бірімен салыстыра зерделеген дұрыс.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Бүгінгі күні ел халқының басым көпшілігін мұсылмандар құрайтындықтан, олар отбасы неке қарым-қатынастарында заңнамалармен қатар діни нормалар мен консультацияға да белгілі бір деңгейде сүйенеді. Осы арқылы кейде дәстүр немесе дін нормасы деп білген кейбір қолданыстардың қазіргі уақыттағы отбасы институтының мәселелерін шешпейтіні көрінеді.

Бұл жағдайды анықтау мақсатында дәстүрлі қоғамдағы түсініктер мен әдет-ғұрып нормаларына, оған шариғат нормаларының әсеріне талдау жасау, тарихи шолу жасау керек болады. Отбасы институты мен құқықтық мемлекеттің ұстанымдарын нығайту үшін халық жадында орныққан ұстанымдардың тарихи желісін, функционалды ерекшелігін, өз кезінде қандай мақсатта және нақты қандай мәселені шешкені туралы теорияларды қалыптастыру маңызды. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін алдымен дәстүрлі қазақ қоғамындағы отбасы құрылымы мен ерекшелігін, діни және ғұрыптық тұрғыдан отбасы құқығының қаралуы, мұсылмандық құқық нормаларының қазақ отбасы неке қарым-қатынастарымен байланысын анықтау үшін мұсылмандық құқық терминдері мен нормаларын сипаттау көзделді. Қазіргі кезде біз түсініп жүрген құдалық пен дәстүрлі қоғамдағы құдаласу дәстүрінің ерекшелігін анықтау үшін сол кездегі қолданыстарға салыстырмалы талдау жасау көзделді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін ғылыми әдістер құрайды. Дін мен әдет-ғұрып заңдарындағы неке шартына қатысты берілген ұғымдар мен анықтамаларды баяндау, салыстырмалы талдау, тарихи талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ, зерттеуде сипаттау, шолу және жүйелі талдау әдістері қолданылды. Қазақтың отбасы құқығы мен мұсылмандық нормалар арасындағы байланысты аталған әдіс-тәсілдер арқылы дәйектеу көзделді. Тұжырымдарды тарихи деректерді талдау арқылы шығару жоспарланған. Тақырыпқа байланысты деректерді талдау барысында тек дінтанулық тұрғыдан ғана емес, пәнаралық деңгейде тарих, әлеуметтану және мәдениеттануға қатысты зерттеулер де ескеріледі.

Негізгі бөлім

Дәстүрлі қазақ қоғамында әскери құрылым, басқару жүйесі және қоғамдық қарым-қатынастардың барлығы ру-тайпаларға негізделген (Молдабеков, 2009: 223). Жалпы ел халқы әкімшілік басқару аймағы саналатын үлкен үш жүзге бөлінген. Бұл жүздер көптеген рулардан құралады. Ал, ол рулар кіші рулардан тұрады. Ал кіші рулардың бір-бірімен туыстығы қатаң сақталған. Жеті атаға дейін бір-бірімен неке қарым-қатынасында болмайтын бұл рулар ауыл-ауыл болып жақын орналасқан. Дәстүрлі қа-

зақ қоғамының ерекшелігі неке бұл екі тараптың емес кейде ру аралық қарым-қатынас деңгейінде өлшенеді. Оларды көшпелі өмір мен жиі орын алатын шапқыншылықтар осылай қалыптасуға мәжбүрлеген (Өсер, 2005: 362). Сондықтан да дәстүрлі қазақ қоғамында бүгінгідей күні шағын отбасы кездеспейді. Құқықтық мәселелердегі жауапкершілік пен құқықтық міндеттер рулар мен барлық ауыл адамдарына бірдей жүктелгенін көреміз. Әрбір ауыл мен рудың белгі көшіп-қонатын жайлауы мен қыстау, отырықшыл ай-мақтары болды. Олардың төрт-түлігіне басатын таңбасы мен ені де түрліше болып келетін (Өсер, 2005: 362). Бұл өз кезегінде отбасылық, некелік қарым-қатынастың көлемін үлкейтіп, дау туған-да басқа да мәселерге ұласып, күрделеніп кететіндігін көрсетеді.

Қазақтың қалалардан басқа барлық аймақтарында кең тараған отбасы түрі үлкен әулеттер төңірегіне топтасқан шағын қауымдастықтардан құралған отбасылар. Бұл отбасылар бір атадан тарайтын ең азы онға жуық отбасыдан тұрады. Бұлардың ауыл немесе қыстақ деп аталуының себебі жазда жайлауда, қыста қыстауда киіз үй-лерін бір-біріне жақын тігетіндіктен болса ке-рек. Осы үлкен отбасыдан 3-4 ұрпаққа дейінгі тарайтындар бірігіп, бір жерде тұрды. Екіншілік және барлық шаруаларды қауымдасып бірге атқарды. Сондықтан жер де жекенің меншігі емес қауымға ортақ болды. Осындай аталық отбасы құрылымы экономикалық және аймақтық тұрғыдан (Ресей тарапынан) өзгеріске ұшыратылғаннан кейін, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында бұрынғы қалыптасқан жүйеден айырылып, кішігірім отбасылар пайда болған. Мұны зерттеу жұмыстары айқындап отыр. Бұл отбасылардағы адам саны бес-жеті адамнан құралды (Төлеубаева, 2010: 61-62).

Ауылдың билігі беделді ақсақалдар немесе дәстүрді жақсы білетін ел ағаларына беріледі. Кейде басшылық ағайындар арасында құрметті аналарға (бәйбішелерге) де берілетін болған. Тіпті кейбір аналардың есімі ру-тайпалардың атауы ретінде де берілген. Ауыл басшылығы мен маңызды жиындар қарашаңырақта болды. Ауыл ішінде әрбір кішігірім отбасының меншік құқығы қорғалды. Келіспеушіліктің соңы дауға айналып қатты ушығып кетпесе, оны өз араларында шешетін болады (Нүсіпоқасұлы, Жаппарұлы, 2011, 2Т: 118).

Қазақтың дәстүрлі құқығында әйелге қатысты барлық нәрсені яғни атастыру, құда түсу, қалыңмал, әмеңгерлік, ажырасуға қатысты таңқырыптар «жесір дауы» деген тақырып аясында

қарастырылды. Қазақ құқығында егер әйел некелі немесе атастырылған болса, ол басыбайлы әйел «жесір» деп аталады (Саққұлақұлы, 2005: 144). Бұл қазіргі ұғымдағы жесір сөзінен мүлде бөлек.

Исламның отбасы құқығына кіретін неке, талақ, мәһір, хулу, муфарақа, ғидда, хаданә, нафақа сияқты тақырыптар үйленуге және әйелдерге қатысты мәселелер, «ахуал аш-шахсия» немесе «хуқуқу ғайла» деген тақырыптарда қаралады. Отбасындағы негігі мәселелер жесір ақысы мен жетім ақысына, әйелдердің құқына байланысты туындап отырады. Қазақ құқығында отбасы құқығы мен осының төңірегіндегі дау-дамайлар мен мәселелер әйелдерге қатысты болғандықтан отбасы құқығы деген сөздің орнына «жесір дауы» деген сөзді қолданған деп топшыласақ болады.

Классикалық әдебиеттерде қысқаша түрде «китабут-талақ» және «китабун-никах» деп беріліп, кейбір мәселелер егжей-тегжейлі осы бөлімде қаралды. Ислам құқығының жүйесін ғибадат, муғамалат және ғукубат деп бөлгенде, кейбір еңбектерде бірқатар отбасылық жауапкершілік пен міндеттердің ақыреттік жағын маңызды деп санағандықтан ғибадат бөлімінен кейін орын берген. Осыдан кейін муғамалат тақырыптарына тоқталған. Осылайша екі бөлімге де қатысты екенін көрсеткен. Яғни Алланың некені «ауыр келісім (серт)» деп атап, бірқатар хадистерде сүннет деп сипаттауы ғибадатқа жақындау екенін айғақтайды деп есептеген (Яман, Чалыш, 2015: 17). Ал кейбір әдебиеттерде үйлену келісімнің бір түрі, бұдан басқа тақырыптар осы келісімнен туындаған мәселелер деп, оны көбінесе муғамалаттың аясында қарастырылғанын көруге болады. Бұхара мектебінен шыққан мәтін мен түсіндірмелерде неке тақырыбы қажылықтан кейін баяндалған. Ал Бағдат мектебінен шығарылған мәтін мен классикалық әдебиеттерде бұл тақырып сауда-саттық мәселесінен кейін баяндалғанын көреміз. Тақырыптардың жалпы реті былай жазылды: Некенің талаптары мен шарттары, мұхаррабат (үйленуге кедергілер), уилаат (өкілеттілік), кәфаат (теңдік), мәһір, радағ (сүт бауырға байланысы), ажырасу, хулуғ (шартты ажырасу), тәфриқ, рижғат (қайтадан үйлену), ила (шартты түрде жақындасудан сақтану), зихар (кәффаратты талап ететін сөз қолдану), лиған (өтірік пен жаланы дәлелдей алмаудың жағдайы), ғидда, нафақа, хадана (баланы асырау және баланың кімнің атына жазылатыны).

Патшалық үкімет өздерін қолдаушылармен байланысын нығайта отырып, оларды құқықтық

жүйені жақтаушыларға қарсы айдап салды. Нәтижесінде көптеген қайшылықтар белең алды. Қазақтардың дәстүрлі отбасы құрылымы мен руларға негізделген (Оразбаева, 2009: 246) құқықтық жүйенің бұзылуы халықтың арасында әділетсіздіктің, бай-кедей топтарының қалыптасуына жол ашып берді (Төлеубаева, 2010: 50). Осындай келеңсіздіктерді олар қолданыстағы құқықтық жүйенің дәрменсіздігі деп көрсетуге тырысты. Патшалық Ресейден кейін билікке келген большевиктер кедейлердің күшін өз пайдасына шебер қолданды. Мұнда да дәстүрлі құқық пен әдет-ғұрыптағы ережелердің дәрменсіздігін үнемі тілге тиек етіп отырды. Шын мәнінде қолданыстағы жүйені құлатып, бай мен кедей табын қалыптастыруды көздеді. Кеңес дәуіріндегі зерттеушілердің Қазан төңкерісінен кейін қазақтар арасында пайда болған кейбір әдеттерге қатысты негізсіз болжам мен қорытынды жасағаны байқалады (Арғынбаев, 1973: 52).

Қазақ халқының құда болу салты – үйленуден гөрі екі жақтың бір-біріне құрмет көрсетуін талап ететін үлкен жүйе. Жоғарыда айтып өткеніміздей «Құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық», «Суды шым тоқтатады, дауды қыз тоқтатады» (Дулатбеков, 2009: 156) деген мақалға орай, құда болу екі жақты жақындатып, біте қайнасуға жол ашады.

Қазақтың дәстүрлі әдеті бойынша қазақ қыздарын 13-14 жасында ұзатып, ер балаларын 15-16 жасында балиғатқа толды деп үйлендіретін. Тұрмыс жағдайы нашар жарлылардың қыздары 11 жастан да ұзатылатын жағдайлар кездесетін. Халық түсінігі бойынша неғұрлым жастарды ерте үйлендірсе, олар әрбір жағымсыз қылықтардан аулақ болып, ұрпақтары мықты болады деген түсінік те болған. Сонымен бірге, сол замандағы жиі қақтығыстардың салдарынан көбіне ер адамдар қаза болып отырғандықтан ұрпақты сақтап, өсіріп көбейту мақсатында балаларын ерте үйлендіруді мақсат тұтқан. Қазақта туыстық жақындығы жеті атаға толмай қыз алыспау тәртібі қатаң сақталған. Мұндай тәртіпті этнография ғылымында экзогамия дейді (Арғынбаев, 1980: 147). Ы. Алтынсариннің айтуынша Қазақстанның батысын мекендейтін қазақтарда XIX ғ. екінші жартысында сегіз атаға толғанша қыз алыспаған (Броневский, 2006, 104). Х. Арғынбаевтің деректері бойынша қазақтың кейбір рулары қыз алыссақ алыстап кетеміз деп 13 атаға дейін өзара құдаласпаған (Арғынбаев, 1996: 58) Осыған қарағанда қазақ қоғамында тараптар ретінде көбінесе шарият нормаларындағыдай ата-атаның немесе олар өкілеттік берген одан

да жоғары аталарының екі жақты келісім шарты негізінде отбасы құрылып отырған. Бұл келісім шартты біз «құдаласу» деп атағанмен оның қызметі мен ішкі мәніне үңілгенде оның шариғаттағы хитба тәрізді емес екі жақты қатаң келісім-шарт екендігін байқаймыз. Ал, шариғаттағы «хитба» түсінігі салыстырмалы түрде қазақ дәс-түріндегі «біз шаншу», «үкі тағу», «қарғыбау», «сырға салу», «айттыру» секілді жоралғылармен ұқсас келеді.

Қазақтарда некелесудің басы «біз шаншу» деп аталатын белгімен немесе «бізде ұл, сізде қыз бар» екен деген сияқты астарлы сөздермен айттырады. Қамшыны белдеуге немесе керегеге қыстырып барып жайғасу, үкілі тақия секілді сыйлықтар әкелу қызға құдалық сөйлесе келгенді білдіреді. Құдалықты бастайтындарды «жаушы» деп атаған. Жаушы көне түркі тіліндегі «сау» деген сөзден шыққан, хабаршы деген мағынада. «Жаушы» деп жігіт әкесі атынан қыз айттыруға баратын өкіл адамды айтады. Жаушының міндеті – қыз ата-анасының мақұлдығын алып, құдалыққа баратын сәтті күнді белгілеп келу. Жаушы кетерінде қыздың ата-анасынан үкі (қарғыбау)ғағатын күнді белгілеуін өтінеді. «Құдалығымыз берік болсын» деген ниетпен жаушыға «шеге шапан» деп аталатын шапан жбатын болған (Төлеубаева, 2010: 83).

Қабыл еткенін білдіретін белгі немесе нақты жауапты алғаннан кейін үлкендер жағы «үкі тағу» немесе «қарғыбау» деген келісім-шарт рәсімін бастайды. Қарғыбау – сөздік тұрғыдан дәрежені білдіретін алқа немесе жыртқыш жануарлар мен иттің мойнына тағылатын бауды білдіреді (Сқақов, 2006: 355) Ал, отбасылық құқығы мен қарым-қатынасында бір-бірімен жақындық пен туыстық байланысты орнаттық дегенді білдіретін рәсім. Кейде жігіт жақ жағдайға қарай әр түрлі мөлшерде сый-сияпат алып келеді. Көбінесе 1 түйе, 1 жылқы әкеледі. Екі жақтың біреуі осы келісімді бұзатын болса, әкелінген сыйлықтың үш есесін артығымен өтейді (Қазақтарда көбінесе «үш тоғыз» ретінде осы мүлікті өтеу жазасы қолданылған болуы мүмкін) Бұл мәліметті Ж. Ақбаев 1907 жылы жазған «Қазақтардың дәстүрлі отбасы құқығы» (Ақбаев, 2006: 567) атты мақаласында келтірген. Құда түсу салты аймақтарға қарай «үкі тағу», «сырға салу», «айттыру», «өлтірі» деген атаулармен түрліше аталса да мазмұны жағынан бірдей.

Кейбір аймақтарда осы келісімді «құда түсер немесе құдаласу» деп айтады. Атақты этнограф Башкүрт зерттеушісі И.И. Ибрагимов былай дейді: Ұл өсіріп отырған Қазақ өзіне тең санайтын,

қызы бар жақын тартқан адамға алдымен ниетін білдіреді. Қарсылық білдірмесе, құда түсу үшін бір топ адам жібереді. Айттыруға барғандардың саны 4-тен 10-ға дейін болады. Айттырып келуді «құда түсер» деп айтайды. Бұл кішігірім той сияқты болады. Осы сапарда қалыңмал нақтыланады. Бұл үрдіс жаз айында болса қыз жағы арнайы отау тігіп, сол жерде күтеді (Ибрагимов, 2006: 21) Үлкен әулеттің немесе қарашаңырақтағы отбасына жиналған туыстар әдетте алдын ала жиналып құдалыққа кімдер баратынын шешеді. Адамдар саны ең азы 3-4 адамнан 20-30-ға дейін барады. П.Маковецкий осыған байланысты зерттеуінде үлкен әрі беделді отбасыларда құдалыққа баратындардың саны өте көп, яғни 20 адамнан көп болады деп мәлімет келтірген (Маковецкий, 1992, 23). Мұны бұл жерде айтуымыздың себебі құда түсудің бір келісім екенін әрі үлкен мөлшерде сый-сияпат берілетінін көрсету болып отыр.

Бұдан кейінгі дәстүр «құйрық-бауыр жегізу» деп аталатын негізгі құда болу келісімі арқылы жалғасын табады. «Құйрық-бауыр» – құйрық маймен қуырылған қарабауырдан жасалған тағамның түрі. Бұл тағам символикалық тұрғыда бір-біріне жақын туыс болу және ажырамауды білдіреді. Бауыр – ағайын-туыс деген мағынаны берсе, құйрық – таза ниет және байлықтың символы. Құда болғанда мың жылдық болдық деп келісімге келеді. Бұл рәсімде әулеттің үлкендері мен ата-аналары міндетті түрде болады. Қазақ қоғамында «Құда мың жылдық, құйеу жүз жылдық» деген аталы сөз кең тараған. Бұл өз кезеңіндегі бір қағида, ереже деп айтуға болады.

Ф. Лазаревскийдің 1864 жылы жарық көрген мақаласында осы келісімге байланысты былай делінген: «Бұл келісім ауызша жүргізіледі. Келісім кезінде ағайындар мен көршілерді жинап құйрық май мен қарабауырды араластырып істеген тағамды екі ыдысқа салады да келісіп отырған екі адамның алдына алып келеді. Екі жақ құда түсіп отырған құдаларына өз қолдарымен тарту етеді. Баратын кезде құйеу бала тарапынан келгендерге басы жылқымен басталып, әрқайсысына сый-сияпат береді. Мұны киіп кигізу деп атайды (Лазаревский, 2006: 146). П. Маковецкий де осы деректерді келтіре отырып былай дейді: «Құйрық-бауыр – бұл заңды түрде келісімнің жүзеге асқанын білдіреді. Егер бір мәселе туындай қалса дауды шешетін билер олардан: «Құйрық-бауыр жедіңіздер ме?» деп сұрайды. Құйрық-бауыр жеген болса бұл құдалықты заңды деп санайды» (Маковецкий, 1992: 81).

Бұл келісім кейде «өлтірі» деп аталатын екі жақтың бір жерде бас қосып мал сойып, оның етін асып жеу арқылы өткізіледі. «Өлтірі» негізінде өлі және тірі сияқты екі сөздің қосындысынан туындаған, өлі және тірілердің алдында сөз береміз деген мағынаға келеді (Бәби, 2009: 268-270). Қазіргі Шығыс Түркістан аймағындағы Абақ Керей руының 1836 жылдан 1949 жылға дейін қолданыста болған «Төрт би төре заңы» деп аталатын қазақтың әдет-ғұрып заңдарында «жесір дауы» бабында «өлтірі» деп көрсетілген. Күйеу жігіт жағы жағдайына қарай жылқы, тай немесе қой алып келеді. Алып келген сыйлықтар мен жануарларға да «өлтірі» деп аталады, келіннің төркіндері барлық ағайындарын жинап, Құран оқып, әруақтарға бағыштайды, келгендерге арнайы дастархан жайылады. Өлі мен тірілерді еске алғандықтан осы жиынды «өлтірі» деп атаған. Осы шара ер мен қыздың бір-біріне берген анты ретінде қабылданған. Күйеу бала жағы өлтіріні алып келгеннен кейін айттырылған қыз сол елдің адамы деп есептеліп «басыбайлы жесір» деп аталады (Бәби, 2009: 486). Бір жесірдің дауында былай деп айтылған: «Қазақы ғұрыппен, мұсылмандық жолымен қалыңмалы берілген басыбайлы жесірміз...» (Жунивов, 1971: 199). Қазақ қоғамында орын алған бұл салттың қуанышты істерде атқарылуының өзі үйленуге ниет еткен жастарды адамгершілікке, тектілікке тәрбиелеуді нұсқайды. Орыс зерттеушісі Г.Загряжскийдің 1876 жылы жарық көрген деректерінің 66-бөлімінде былай дейді: «Қазақтар қыз алып-беруде сотқа жүгінген жағдайда дәлел ретінде құйрық-бауыр келісімін және сол жерде болғандарды куәгерлікке тартады» (Загряжский, 2006: 477).

Сот реформасынан кейінгі қабылданған ережелерде де құдаласудың тек сөз салу немесе өзара сыйлықтар беру емес, заңдық күші бар келісім-шарт екендігі айқын көрініс табады. Мысалы, 1896 Абай Құнанбайұлының да қатысқан Шар-Күшік ережесінде былай делінген: «Біреуге құда түсіп, айттырып қалыңы төленгеннен кейін әлгі қызды басқаға ұзатса, қазақтың әдет-ғұрпы бойынша қалыңды толықтай қайтарып, ат-шапан айыптан бастап үш тоғызға дейінгі жазаға тартылады» (Адилбаев, 2005: 94-95). П.Маковецкийдің дерегі бойынша қазақтардың құдалығы келін мен күйеу арасындағы келісім-шарт емес, екі әулеттің арасындағы туыстық байланыстың келісім-шарты екенін, егер екі жақтың бірі қайтыс болса әлгі құдалық сол күйінде бұзылмай жалғаса беретіндігі айтылады. Тіптен, келін болып түспесе де төркінінде отыр-

ған қыз күйеу қайтыс болған жағдайда қара жамылғы жамылып, күйеудің шаңырығына түсіп, бір жыл қара жамылып күткеннен кейін күйеуінің бауырларына немесе жақын туыстарының біріне некеленеді. Қыз жағы «аза малы» дейтін сойысқа мал әкеледі (Маковецкий, 1992: 24).

Қазақтың әдет құқығында ашық немесе астарлы түрде жасалған ұсыныстар қабылданбаған жағдайда, яғни «Үкі тағу» немесе «Күйрық-бауыр» сияқты жөн-жоралғы жасау секілді келісімге келмейінше екі жақтың бір-бірінен бас тартуында тұрған ешқандай әбестік жоқ. Мұны «Қызға қырық кісі сөз салады, біреуі алады» деген сөзбен түсіндіріп өткен. Жоғарыда айтып өткеніміздей, бұл сөзден және келісімнен бас тартқан жағдайда берілген сыйлықтарды қайтарумен қатар мүліктік жазаға тартылады. Осы жазалардың ең жеңілі «Ат-шапан айып» деп аталатын жақсы ат және дайын киімдер немесе маталардан тұратын жаза беріледі. Кейде «тоғыз тарту» деп аталатын үш тоғыз, яғни 27 мал (көбінесе ірі қара беріледі, жағдайға қарай ұсақ малдар арқылы толықтырылады) жазасына тартылады (Маковецкий, 1992: 24).

Ислам құқығында қызды айттыру «уәлая» немесе «хитба» деген атпен неке тақырыбы аясында қарастырылады. «Мәһір» және «ғидда» тақырыптарында да айтылады. Ислам құқығында үйленуге ниет білдірген және ұсыныс жасаған ер адамды «Хатиб», сөз тасталған қызға «махтуба» деп атайды. Неке келісімінің алғашқы баспалдағы болғандықтан екі жақтың отбасы немесе келін-күйеубала ретінде бір-бірін тану жағынан маңызы зор. Болашақта бақытты отбасы болуды мақсат тұтқандар үшін танып-білісу, көрісудің алдағы уақытта да бір-бірімен түсінісіп, отбасының баянды болуы үшін қажет екені Мүслімнің хадис жинағында (неке, 74-75) Пайғамбар хадисі тарапынан да білдірілген.

Ислам құқығында некелесуге кедергі келтіретін мухаррамат санатына енетін некелесуге тыйым салудан басқа, осы хитба жасау үшін де өзіндік кедергілер кездеседі. Бір адамның атастырылып қойғанын біле тұра оған сөз салуға рұқсат берілмейді. Мұхаммед пайғамбар бұл жайында хадисінде былай деген: «Ешбірің мұсылман бауыры айттырған қызға сөз салмасын. Бұхари хадис жинағында (неке, 45) тек алғаш айттырған адам ұсынысынан бас тартқан жағдайда немесе өзі рұқсат берген жағдайда ғана сөз салуға болады делінеді. Ғиддасын (күту мерзімі) күтіп жүрген әйелге де ұсыныс жасауға болмайды (аш-Ширбини, 1994, 222). Өйткені бұл іс өзгеге қастандық әрі қиянат жасау деп есептеледі

(Ибн Абидин, 1992: 9). Мәлики және Ханбали мәзһабының көзқарасына қарағанда, егер әйел өзіне үйлену жайлы ұсынысты қабылдайды деген ой басым боса, екінші бір адамның ұсыныс жасауы харамға жақын мәкруһ, тіпті харам деп есептеледі (Ибн Құдама, 1968, VIII: 196). Дегенмен онды немесе теріс ешқандай белгі болмаған жағдайда бөгде біреудің ұсыныс жасауына болады (Ибн Құдама, 1968, VIII: 166). Шафиғи мәзһабындағы құпталған көзқарасқа қарағанда, әйел әлі де ашық түрде жауап бермеген болса, бірінші ұсынысқа оң қабақ танытқаны мәлім болса да екінші жақтан да ұсыныс жасауға болады (Ибн Құдама, 1968, VIII: 143-146). Күйеуі дүниеден өткен әрі ғидда мерзімін күтіп жүрген әйелге үйлену жайлы ұсыныс жасаудың ешқандай әбестігі жоқ екені аятта (Бақара сүресінде) білдірілген. Байн талақ (айқын, ақырғы талақ) арқылы ажырасқан әйелге ұсыныс жасауға рұқсат берілгенімен, ғалымдар рижғи талақпен (қайту талағы) ажырасқан әйелге ұсыныс жасауға болмайтынын білдірген (Ибн Құдама, 1968, VIII: 147). Қазақ дәстүрінде де біреудің сөз байласқан қызына немесе күйеуі қайтыс болып қара жамылған әйелге үйлену туралы ұсыныс жасауға болмайды (Пален, 2006: 590). Қазақ дәстүрінде талақ беру арқылы ажырасу және ғидда күткендердің саны аз болғандықтан бұған байланысты деректер көп кездеспейді. Ислам құқығы отбасы бақыты мен баяндылығын басты назарда ұстайды. Сондықтан да құда түсу мен бір-біріне сай не сай еместігін білу мақсатында кездесіп көрудің орны ерекше. Осы орайда қазақ құқығындағы неке қиюға дейінгі «біз шаншу», «қарғыбау», «құда түсу», «үкі тағу», «өлтірі», «ұрын бару» секілді рәсімдердің барлығын дерлік осы тұрғыда қарастыруға болады. Десек те, ата-аналардың құда түсу келісімін неке келісім-шарты деген дұрыс. Салыстырмалы түрде қарағанда құда түскен және сөз байласып қалыңмалы белгіленген екі жақтың бір-бірінен бас тартуы келісімді бұзу немесе некені бұзумен қатар деп есептелген. Егер шымалдық ашылған болса қалыңмалдың жартысын қайтару, көбінесе жоғарыда айтып өткеніміздей қайтып қосылуға болмайтын келісім болғандықтан, Ислам құқығындағы хитба келісім немесе сөз байласу емес, ұсыныс жасау екені анық. Ислам құқығында хитба (сөз тастау) келісімнің қатарына кірмейтіндіктен екі тараптың арасында неке келісім-шарты жасалмай бір-біріне жақындауға, оңаша қалуына рұқсат етілмейді. Бір-бірін жақынырақ тану әрі арасындағы байланысты нығайту үшін таныстық кезеңінде уақытша неке қидыруға рұқсат берілмейді (Ибн

Құдама, 1968: VIII, 180). Өйткені неке қию келісімі баянды әрі тұрақты болуы керек.

Ислам құқығында хитба тоқтаған жағдайда ерлі-зайыптылық басталмағаны үшін қалыңмал ретінде не берсе де қайтарып алуына болады. Мәһір (қалыңмал) беру неке келісім-шартынан туындайтын міндеттеме болғандықтан бұл қыз жаққа тиесілі болмайды. Берген дүниесі сол қалпы тұрса өзін, егер жұмсап қойған болса құнын төлеуге тиіс. Егер мәһір (қалыңмал) ретінде емес сый ретінде берсе, бұған дәлелі болса да кері қайтар деп сұрай алмайды. Сый әрі қалыңмал ретінде емес, уақытша кепіл ретінде бергенін айтатын болса кері сұрауына құқығы бар (Чекер, 2016: 23; Али Хайдар, 1991: 464). Қазақ құқығында да отбасы құрмаған жағдайда қалыңмалды қайтарып береді. Алайда келісімнен бас тартқаны үшін өтейтін тоғыз деген жазаға тартылады. Ислам құқығындағы қалыңмалды кері қайтару туралы мәселені қалыңмал тақырыбында арнайы қозғайтын боламыз.

Ал берілген сый-сияпатқа келетін болсақ, Ханафи мәзһабы бойынша берілген сыйлықтарды қайтарып алуына болады (Ибн Абидин, 1992: III, 155). Мәликилердің көзқарасы бойынша берілген сыйлықтарды қайтарып алуға болмайды. Мұнда әдет-ғұрыптарға қарай мәміле жасалады деп те есептейтін ғалымдар да кездеседі. Әдет-ғұрыпта мұндай нәрсе болмаса келісімді бұзбаған тарап ретінде қайтарып алуына болады. Өйткені мұндағы сыйлықтар арнайы сыйлық емес, үйленуге байланысты берілген сыйлықтар (Бұрханиддин, 2004: III, 188). Ал Шафиғи мәзһабы бойынша, сөз байласу қай тараптан бұзылса да берілген сыйлықтар кері қайтарылады. Ханбалилердің көзқарасы бойынша, келісімді бұзған тарап сыйлықты қайтар деп сұрай алмайды, ал екінші тарап бұзған жағдайда сұрай алады.

Осман мемлекетінің соңғы кезеңдерінде 1917 жылы шыққан «Хуқуқу айле» қарарнамасында (Отбасы Құқығы Заңнамасы) былай деп көрсетілген: «Сөз салу немесе сөз байласу арқылы некелескен болып есептелмейді. Қарым-қатынас үзілгеннен кейін екі тараптың бірі некелесуден бас тартса немесе дүниеден өтсе жігіт тараптың мәһір ретінде берген нәрселері бар болса, жұмсалған жағдайда оның орнын толтыру керек. Бірақ сыйлық ретінде екі жақтың бір-біріне берген дүниелері тарту болып саналады» (Чекер, 2016: 23).

Қазіргі мұсылман елдерінің көбінде «хитба» (сөз салу немесе сөз байласу) процесі қалыптасқан ғұрыпқа байланысты ұзаққа созылады. Осы арада атқарылатын рәсімдер мен өзара сыйлық-

тар ұсыну үшін көлемді шығындар шығарады. Егер неке келісім-шарты жасалмай қалған жағдайда ауыр салдарлар мен күйзелістерге алып келетінін де көруге болады. Екінші жақтан некеге дейінгі қарым-қатынастарға жол беріліп, діни тұрғыдан және заңдық тұрғыдан көптеген тығырықтар мен ыңғайсыз жағдайларға ұшырауы да көптеп кездеседі. Көптеген мұсылман елдерінің неке және отбасы туралы заңнамаларында бұл жағдай көзделмеген болса, кейбір еелдерде осы мәселеге қатысты арнайы заңнамалық баптардың қарастырылған (Нур Али, 2016: 15). Жалпы алғанда «хитба» немесе «нишанланма» мұсылмандық құқығында келісім-шарт ретінде есептелмегенімен белгілі деңгейде салдарлары бар келісім деуге болады. Себебі, тараптардың ар-намысы және материалдық шығындар болғандықтан құқықтық тұрғыдан шешім мен басқа да баламалардың болуы орынды. Классикалық әдебиеттерде бұл мәселелердің бөлек қарастырылуы мен қазіргі мұсылман елдерінің заңдарына орын алуының өзі мәселенің қаншалықты маңызды екендігін көруге болады.

Қазақ халқында екі жақтың өз беттерінше сөз байласуы кең тарамаған. Мұның орнына кішкентай кезінде атастыру арқылы, яғни ата-аналардың үйлендіруі әрі сөз байласуы кең тараған. Ф. Лазаревскийдің деректеріне қарағанда, үйленетін жасқа келгенде қазақтардың қалаған жағдайда құда түсе алатыны, тіпті шынайы достар дүниеге келмеген перзенттерін егер ұлқыздары болса құда боламыз деп келісе алады. Кішкентай кезінде қызына құда түседі. Қазақтар тек қана діндестерімен ғана құда болады. Діни бөлек жандар олар үшін тек қана күң болады. Жалпы алғанда ұлы 5-8 жасында әкесі қалыңдық іздей бастайды (Лазаревский, 2006: 145). А. Арғынбаевтың зерттеуіне қарағанда: Қазақтар дәстүр ретінде қыздары 13-14 жаста, ұлдар болса 15-16 жаста балиғат жасқа толды деп үйлендіреді. Өмір шарттары қиындаған кезеңдерінде 11 жастан қыздарды күйеуге бергендер де болған. Халықтың көзқарасында тұрмысқа ерте берілетін болса, жастар жаман әдеттерден алшақ болады әрі ұрпағы батыр болады. Енді бір жағынан ол кезеңдерде жиі соғыс болатындықтан ерлердің көп қаза болуына байланысты ертерек үйлендіріп бала сүйіп ұрпақ өрбітуді көздеген (Арғынбаев, 1973: 147). Біз осыдан неке келісім-шартындағы діннің қаншалықты маңызды екенін және діни тұрғыдан балиғат жасының ескерілетіндігін көреміз. Неке келісім-шартының ерте жасалуын сол кездегі қоғамдық түсінік пен шарттарды ескеріп түсінген дұрыс.

Жалпы алғанда некелесу және құда түсу де әке немесе әулеттің үлкендері тарапынан жүзеге асырылады. Үйленетін жігіт әулеттің үлкендерінің алдына түсіп қыздың әкесіне яки үлкендеріне өзі бармайды. Бұл үлкен ағаттыққа жатады. Бірақ мәселе тек қана үлкендердің келісімімен ғана шешілмейді. Жігіттің ұнатқан қызын көріп, онымен танысу үшін мүмкіндік беріледі. Бұл амал «ұрын бару» деп аталады. Ұрын бару қалың мал төленбей тұрып, келісімнен кейін орындалады. Келісім бұзылған жағдайда бірқатар мәселе мен қарызданған болса да, бұл амал келісімнен кейін, тойдан бұрын жүзеге асырылады. Үлкен мәселе немесе келеңсіздіктер орын алған жағдайда қарғыбау, құда түсу келісімі бұзылады.

Қазақтардың отбасы құқығы және некелесуге байланысты әдет-ғұрыптары тек қана ерлі-зайыптылардың өзара келісімі емес екі ауыл арасындағы маңызды келісімге жатады. Сондықтан да бұл ереже «Құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық» деп ережеге айналдырған. Осыған орай сырға салынған қыз дүниеден өтетін болса немесе басқа біреуге үйленіп кетсе, қыздың әкесі оның орнына басқа қызын беруге міндетті болды (Өсер, 2005: 479).

Кейде екі жақты қайшылықты басу үшін, өкпе мен ызаны туыстық қарым-қатынасқа айналдыру үшін, тіпті өзіне жақсы қолдаушы әрі досқа айналдыру үшін құда түсу салтына жүгінеді (Зиманов, 2005: IV, 521) Сондықтан да ата-аналары үйлендіріп, құда түскен жеріне разы болса, бұл келісім бас тартуға болмайтын маңызды келісім болып табылады. Ф.Лазаревскийдің келтірген бір дерегіне қарағанда, күйеу жігіт қаза болса, оның бауырына тұрмысқа шығады, егер келіні дүниеден өтсе күйеу жігіт оның сіңлісіне үйленеді. Сонымен бірге бұл жасалған келісімнің жалғасы ретінде есептеледі (Лазаревский, 2006: 171)

Ресей Патшалығының Семей өңірі бойынша әскери басшысы В.А.Полторатскийдің жұбайы Л.К.Полторатскаяның деректерінде былай баяндалған: «Қазақтар жақындарымен үйленбейтіндіктен келінді басқа рудан әрі шалғайдағы аймақтардан алады. 1868 жылы жарық көрген «Ереже» заңнамасында Қазақ қыздарына өз қалауы болмаса, бала кезінде атастырған жігітіне үйленбеу құқығы берілген. Қыздың ата-анасы қалыңмалды кері қайтарып, қазақ әдет-ғұрыптарына қосымша ретінде «Түйе тоғыз» жазасына тартылған. Яғни, басы түйеден басталатын 9 мал. Осы жазаны қыздың әкесі өз сөзінде тұра алмағаны үшін төлейді. 1868 жылғы «ережеге» қарағанда, қыздарды 16 жасқа дейін үйленді-

руге тыйым салынған. Қазақтар бұл заңнаманы өз араларында әйелдерден жасырын ұстағанын байқауға болады. Алайда билік тарапынан қатаң талап болғанда халыққа жарияланған. Осы хабарлама өте пайдалы болған. Былтырғы жылы өткен бірінші болыс жиынында 11 қыз, құда болған жігіттеріне тұрмысқа шыққысы келмейтіндіктері жайлы шағым түсірген. 1868 жылға дейін қыздардың қалауына қарамай мал сияқты саудаланып сатылғаны қандай аянышты!? Жесір әйелдердің жағдайы одан да ауыр. Қалыңмалын төлеген отбасы немесе ауылы оны өз меншігінен шығармайтын» (Полторатская, 2006, 39) Осыған қарағанда қазақтар арасындағы құда түсу дәстүрі нақты келісім-шарт деп айтуға толық негіз бар. Демек, құда түскеннен кейінгі қарым-қатынас пен ұрын бару дәстүрін де заңды деп есептеуге болады. Екінші жақтан бір қарағанда қазақ қыздарына еркіндік беру мәселесі қозғалғанымен, қазақтардың дәстүрлі отбасы құрылымы мен қалыптасқан әдеттің тығырыққа тірелгенін көреміз. Бұл жағдай жазба әдебиеттің дамыған кезеңінде басты тақырыптардың біріне айналуының өзінен біз бұл келісімшарттың қатаң сақталғандығын анық көреміз. Құда түсу дәстүрі қыздардың қалауына қарамай сатуды мақсат тұтпағаны анық. Сыйласып құрмет тұтатын адамдарымен құда болып, қарым-қатынасты нығайтуға тырысып, болашақта қыз бен жігіттің тіл табысып кетуін, теңіне беріп бақытты болуын қалайды. Ислам құқығында теңіне берілмеген не мәһір аз берілген жағдайда шағым түсіруге құқық берілген. Бұл арқылы сол қыздардың болашақтағы өмірінің баянды болуы көзделген.

1846 жылы қазақтардың отбасы құқығына байланысты өткізілген Орынбор әкімдігінің жиынындағы материалдардың 25-бөлімінен мына деректерді көруге болады: «Қазақтар ұл-қыздарын анасы жүкті кезінде атастырады. Яғни сөз байласады. Екеуі дүниеге аман-есен келіп, біреуі ұл, біреуі қыз болса, құда боламыз деп сөз байласады» (Броневский, 2006: 421). Ата-аналар мен жастардың басы қосылған кезде ижаб-қабул және куәгерлер жайлы айтылады, алайда мәһір туралы мүлде айтылмайды. Неке рәсімі имамның алдында өтетіндіктен қазақтар қалыңмалды мәһірдің орнына санағанын көруге болады. Қазіргі таңда мәһір ретінде кішігірім сыйлықтар беріліп, бұған аса көңіл бөле бермейді.

Кездесулерге байланысты Ханбәли мәзһабының ұстанымына келетін болсақ, үйленгісі келген әйелмен жеке қалмай, жақынырақ тану, шектен шықпау шартымен басына, шашы мен бойына, аяқтарына көруіне рұқсат берілген (Суую-

ти, 1994: 12). Ал Ханафи және Мәлики, Шафий мәзһабтарында, басына жамылған орамалымен қарауына болады (Тараблуси, 1992: 405). Кездесу мәселесі қазақ құқығында құда болғаннан кейін басталады. Бұл жайт ата-аналардың үйлендіру жайлы келісімге келгенін айғақтайды.

Ата-аналар (уәлилер) қыз сұрай келгенде (хитба) ижаб пен қабылдау орындалып, бұған екі куәгер болса, келісімнің орнына жүріп-жүрмейтіндігі турасында түрлі көзқарастар алға тартылған. Өйткені бұл хитба ғана емес, келісімнің орындалғанын көрсетеді деп есептеген (әл-Бәһути, 1997: 37). Мәселен, бұрын үйленбеген балалардың әкелері (уәлилері) бас қосып «Мен қызымды пәленшенің ұлы пәленшеге мынадай мөлшердегі мәһір арқылы бердім» дейтін болса, екіншісі «Қызыңды ұлым үшін қабылдадым» десе келісім орындалған болады (Бұрханиддин, 2004: III, 20). Қазақтарда да құда түсу жайлы келісім жасалғанда қалыңмалды нақтылау сол аймақта қалыңмал ретінде берілетін мөлшердің болуы да осы жайтқа ұқсайды.

Қорыта айтқанда, Ислам құқығында ұсыныс жасау, екі тараптың үйленуге мәжбүрлі екенін білдірмейтіндіктен хитбадан кейін себепті не себепсіз, бір жақты немесе келісімді түрде атастырылуды тоқтата алады. Десек те сөзінен таю дін тұрғысынан құпталмайтындығын әрі уәдені бұзудың қарсы тарапқа материалдық шығын мен жанына жара салатынын жан-жақты қарастырып, осының барлығын ескере отырып шешім шығару керектігі ескертіледі. Дегенмен қазақтардың құқығындағы құда түсу немесе сөз байласу келісімге жататындықтан дәл сонымен бірдей деп айта алмаймыз. Өйткені құда түсуге дейінгі жасайтын шараларды, сөз байласу немесе ұсыныс деп қарастыруға болады. Алайда құда болғаннан кейін қалыңмалдың мөлшері нақтыланып төлене бастағанда келісім жүзеге асады да, қыздың барлық жауапкершілігі күйеуі болатын тарапқа тиесілі болады. Тіптен бұл келісімнен бас тартуға болмайтындығын қыздың ата-анасы атастырған қызын бере алмаған жағдайда басқа қызын не жақын туыстарынан бір қызды беруге міндетті екендігіннен көреміз. Міне сондықтан қазақ әдет-ғұрпындағы құда түсу келісімі Ислам құқығындағы ата-аналардың үйлендіру құқығы және рұқсаты сияқты деп есептеу орынды болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында неке рәсімі сырға салу, қалыңмалдың мөлшері мен қашан төлейтіні белгілі болғаннан кейін өткізіледі. Орыс зерттеушісі А.И. Левшиннің 1820 жылы жазған естелігінде «талап-шарттар орындалғаннан ке-

йін молда мұны халыққа хабарлап, екі жақтың ата-аналарына жеке-жеке 3 рет: «Сіздер балаларыңызды үйлендіруге разысыздар ма?» деп сұрап, жауаптарын алады. Куәгерлер мен сол жердегілердің алдында дұға қылады» – деп көрсетілсе, естеліктің келесі бір жерінде: Бір ыдыстағы суға әшекей бұйым не бір жебе ұшы т.б. нәрселер, кейде қағазға немесе ыдыстың ішіне жазулы дұға оқиды. Жастардың әрқайсысынан өз разылықтарымен келіп тұрғанын 3 рет сұрайды да ыдыстағы судан ішкізеді. Сол жердегілер де судан ішеді. Су жетпей қалса қалған суды көпшілікке қарай шашады. Шын мәнінде некеден алдыңғы сырға салу рәсімі кішігірім той секілді өткізіледі. Қыз жақ жасау мен қызға берілетін дүниелерді дайындайды. Күйеу жігіт жағы да қалыңмалды дайындауға кіріседі. Негізгі той қалыңмал берілгеннен кейін жасалады. Бірақ бұдан кейін сөз байласқан жұптың кездесуіне әрі жыныстық қарым-қатынасқа түспеу шартымен кездесулеріне рұқсат беріледі (Левшин, 2006: 410-412). Д.Андре 1846 жылы жазған жазбаларында мынадай мәлімет келтірген: «Неке рәсімінде ағайын, би мен ақсақалдардың сөзі жүрмейді. Молдасыз неке қиылмайды» (Броневский, 2006: 428). Осы деректерде неке рәсімінде ата-аналардың рұқсатымен қатар, жастардың да бір-бірінен разы-разы еместігі сұралатынын көреміз. Әдет-ғұрып бойынша үйленетін жұптар үлкендердің қалауына қарсы болмайды. Демек діни неке рәсімі мен келісімде қандай да бір кемшілік болса, оны толықтыру әрі ресми тіркеуге алу үшін жасалатынын аңғаруға болады. Басқа еңбектерде қалыңмалдың беріліп-берілмегендігі 3 рет сұралатындығы да айтылған.

Мұсылмандық құқық бойынша үйлену жайлы келісім молданың не қазының алдында орындалуы шарт емес, халық арасында құрметті қазы, имам немесе ғалымдардың құзырында өткізу дәстүрі кейіннен қалыптасқан. Кітаптарда неке рәсімін әділ хатшыға жаздырып, куәландыруы және кейде мұның «Аккадун-никах» деп аталғанын да көруге болады. Ата-анасы жоқ жастарды қазы үйлендіріп, бұл жайтты қазының өзі тіркеуге алады. Осы тұста қазыға жазбаша түрде өтініш білдіру сияқты құжаттандыру мәселесі бар. «Хукуку айле» қарарнамасының түсіндірмесінде тіркеудің шариғи тұрғыдан шарт еместігі, бірақ тарихи кезеңде келеңсіздіктер мен оқшылықтардың көбеюіне байланысты тіркеуге алу туралы шешім берілгені жазылған. Осман мемлекетінің соңғы жылдарында кодификацияланған «хукуку айле қарарнамасының» 37-бабында: «Келісім кезінде екі тараптың біреуінің тұрғылықты

жеріндегі басшы не оның орынбасары келісімді жүргізіп, тіркеуге алады» деп айтылған (Чекер, 2016: 30). Қазақтардың некені молдаға қидыруы Ислам мемлекеттеріндегі осы қолданыстағы талаптардан туындағаны көрінеді.

Қазақ құқығында неке қию рәсімі қыздың үйінде әрі шартты түрде имам немесе әйелдің алдында жүзеге асқанын көруге болады. Алайда тіркеуге алу мен құқықтық мәртебесі туралы айтылмаған. Мұның дін тұрғысынан орындалуы тиіс амал екенін жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Ыбырай Алтынсарин өзінің мақаласында: «...Бұдан кейін неке қию рәсімі өткізіледі. Барлығы бір нәрсені ұмытқандай аптығып, қыздан екі куәгердің алдында сол еркекке тұрмысқа шығу жайлы разылығын сұрайды. Көбінесе олар үнсіздік танытады, олардың үнсіздік танытуы разылық бергені ретінде қабылданып некелерін қияды. Неке қию рәсімінен кейінгі күні қыз жақ, күйеу баланың туыстарына жасаған жасауларын көрсетеді. Бұл бұйымдар түйеге артылып, күйеу баланың үйіне қарай жол тартады. Келінге арнайы ат дайындалады» (Алтынсарин, 2006: 20-23), – деп көрсетеді. Қазақ арасында қалыптасқан дәстүр мен әдет-ғұрып заңдарына қарап, некенің мұсылмандық құқықта болмаса болмайды деп көрсетілген талаптары уәлилер (үлкендер) жағының араласуымен жасалып, діни неке рәсімін ең соңында той кезінде оның заңды әрі күшіне енетіндігін халыққа жариялау мақсатында жасағанын айтуға болады. Бұл дәстүр қазіргі қазақ жұртына дейін әсер етіп, той үстінде немесе одан кейін діни неке қию әдетке айналған. Тіптен мемлекеттік тіркеуден өтіп заңды ерлі-зайыпты болуды тіптен кейінге қалдыруы да осының салдары деп топшылаймыз.

Қорытынды

Қазақтың әдет-ғұрып заңдарының ішкі мазмұнын терең зерттемеген адамдар мұсылмандық мәдениеттегі хитбаны құда түсумен салыстырып, құда түсу мен үлкендер жағынан атастыруды жай ғана сөз байласу есебінде қарайтыны байқалады. Дәстүрлі қазақ қоғамында жүзеге асқан заңдық күші бар баптарды терең зерттелген жағдайда оның шариғаттық нормаларға да, адамдық және құқықтық құндылықтар тұрғысынан да мәні мен маңызы жоғары екендігін білуге болды. Бүгінге дейін ұрын бару секілді дәстүрлерді мысалға келтіріп қазақ қоғамында некеге дейінгі қарым-қатынастың болғандығы туралы айтылып та, жазылып та келді. Бірақ, мына зерттеулерге қарасақ барлығы келісім-шарттан кейін

жүзеге асқан болып шығады. Неке келісім-шартына қатысты дәстүрлі қазақ қоғамына қатысты осы құда түсу немесе атастыру дәстүрін мұсылмандық отбасы құқығындағы уәлидердің келісім-шарт жасасуымен салыстыра зерттеу керек екендігін сезіледі. Сондай-ақ, қалың мал мен мұсылмандық нормалардағы мәһірді функциялық тұрғыдан салыстыра зерттеу де осы ізденістің жалғасы болады деп есептейміз. Қазіргі неке қарым-қатынастарын нығайту мен оның тұрақтылығын сақтауда ата-ана мен туыстардың ықпалын бағалау да аса маңызды. Неке келісім-шартының мүлкітік салмағы мен жауапкершілігінің болуы, себепсіз бұзған жағдайда белгілі деңгейде мүлкітік және заңды жауапкершіліктің болуы отбасы институтының дамуы мен тұрақтылығына зор септігін тигізеді деген қорытынды жасауға болады. Неке қарым-қатынасындағы қазіргі ажырасу деңгейін төмендету, отбасы ис-

титутын нығайту мақсатында дәстүрлі қоғамда қолданыста болған құқықтық әрекеттердің қазіргі сана мен қоғамға сай келетін заманауи бүгінгі баламасын қарастыру керек. Мұндай ізденістердің Батыс қоғамында қажеттілігі сезіліп те жа-тыр. Дін мен дәстүрдің неке қарым-қатынаста-рына көмекші рөл атқаратын қызметіне көбірек мән беру және осы бағыттағы зерттеулер қажет екендігін қаперге саламыз. Осы арқылы елдің демографиялық мәселесін шешудің демократия-лық құндылықтарға сүйенетін негіздерін айқындауға болар еді.

АЛҒЫС

Бұл ғылыми-зерттеу жұмысын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №BR24993035).

Әдебиеттер

- Адилбаев М. (2005) “Шар Күшік ережесі”, (ред.) Зиманов С. Қазақтың ата заңдары, V т. – Алматы: Жеті жарғы. – 557.
- Ақбаев Ж. (2006) «Қазақтың неке құқықтары жөніндегі нобайлары», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары, VII т. – Алматы: Жеті жарғы. – 571.
- Али Хайдар, Ефенді (1991) Дүрерүл-Хуккам фи мәжәлләтул-Ахкам. – Бәйрут: Дарул жил, II т. – 464.
- Алтынсарин Ы. (2012) Орынбор ведомствосы Қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі//Дәстүр. №2. Наурыз-сәуір. – 20-23.
- Арғынбаев А.Н. (1973) Қазақ халқындағы семья және неке. – Алматы: Ғылым баспасы. – 325.
- Арғынбаев Х.А. (1996) Қазақ отбасы: қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу, – Алматы: Ғылым баспасы, – 288.
- Арғынбаев, А.Н. (1980) «Семейни брачные отношения у Казаков в советскую эпоху», Актуальные проблемный историй советского Казахстана, – Алматы. –184.
- Әл-Бәһути, Әл-Ханбали Мансур б. Юнус (1997) Кәшшафул-Канна ан Матнил-Икна, – Бәйрут: Дарул Китабил Илмия, V т. – 1121.
- Әш-Ширбини, Шәмсуддин әл-Хатиб (1994) Мугнил-Мұхтаж. – Бейрут: Дарул китаб әл-илмия, VI т. – 600.
- Бәби, Т. (2009) «Абақ Керейдің заң-ережелері туралы», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары. X т. – Алматы, – 584.
- Броневский С.В. (2006) «Материалы по Казахском обычному праву, соврани чиновниками Оренбургской пограничной Комиссий (1846)», Қазақтың ата заңдары, VII т. – Алматы: Жеті Жарғы баспасы. – 597.
- Броневский С.В. (2006) «О Законах Киргизов», Қазақтың ата заңдары, VII т., – Алматы: Жеті Жарғы баспасы. – 515.
- Бұрханиддин, Әбулмаали әл-Бұхари (2004) Мухит, – Бейрут: Дар әл-кутбул илмия, , III т. – 606.
- Дулатбеков, Н.О. (2009) «Қазақы билік айту дәстүрі», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары, X т. – Алматы: Жеті жарғы. – 554
- Жүнісов С. (1971) Ақан сері. – Алматы: Жазушы баспасы. – 480.
- Загряжский Г. (2006) «Юридические Обычай Кыргыз», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары. VII т. – Алматы: Жеті жарғы баспасы. – 481.
- Ибн Абидин (1992) Рәддул-Мұхтар, III том. – Бейрут: Дарул-фикр. – 851.
- Ибн Құдама, Әбу Мұхаммед Абдулла б. Ахмад әл-Макдиси (1968) Мугни ли Ибни Кудамә, – Каир: Мактабатул-Қаһира, IXX. – 508 .
- Лазаревский Ф. (2006) «Орынбор Ведмоствосы Қазақтарының үйлену салттары», С. Ажығали, Қазақтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, II том. – Алматы: Арыс баспасы. – 145-174.
- Левшин А.И. (2006) «Оброз Управления и Законаи Киргизов», Қазақтың ата заңдары, VII т. – Алматы: Жеті Жарғы баспасы. – 572.
- Маковецкий П. (1992) «Қазақтың заң орнына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар», Күйеу келтір қыз ұзат. – Алматы: Ана тілі баспасы. – 64 .
- Молдабеков Ж. (2009) «Қазақтың билік өнерінің мәні және құндылығы», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары. X т. – Алматы: Жеті жарғы. – 584.

- Нур Али М. (2016) “Біріккен Араб Әмірлігіндегі заң мен мұсылмандық құқық”, Ажман журналы, I т. – 15.
- Нүсіпоқасұлы А., Жаппарұлы А. (2011) Ағаш бесіктен жер бесікке дейін, II т. – Алматы: Өнер баспасы. – 500.
- Оразбаева А.О. (2009) «Дәстүрлі қазақ қоғамына таң білер институтының өркениеттік ерекшеліктері», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары. X т. – Алматы: Жеті жарғы баспасы. – 244-251.
- Өсер Н. (2005) «Тәуке хан және оның билік құрған кезеңі», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары. IV т. – Алматы: Жеті жарғы баспасы. – 552 .
- Пален К.К. (2006) «Правовой пут Туземного наследие 1910 г.», Қазақтың ата заңдары, VII т. – Алматы: Жеті Жарғы баспасы. –597 .
- Саққұлақұлы Е. (2005) «Есім ханның ескі жолы», (ред.) С. Зиманов, Қазақтың ата заңдары, ішінде (360-382), IV т. – Алматы: Жеті жарғы. – 382.
- Сқақов А, Уәли Н, (2006) “Қарғыбай” Қазақ әдеби тілінің сөздігі, – Алматы: Арыс баспасы. – 752 .
- Төлеубаева Г. (2010) Қазақтар және Орталық Азия халқының отбасы, Отбасылық әдет-ғұрып, Салт-саналары», Жарияланбаған Докторлық жұмысы, ШВТЭЕ.
- Чекер О. (2017) Хукуку айле карарнамеси. – Стамбұл: Мехир уакфы яйынлары. – 175.
- Яман, А., Чалыш, Х. (2015) Ислам құқығына кіріспе, В, 9, – Стамбұл: ИФАВ. – 308.

References

- Al-Bahuti Al-Hanbali Mansur b. Junus (1997) Kashshaful-Kanna an Matnil-Ikna [Kashshaful-Kanna an Matnil-Ikna]. Vol. V. – Bajrut: Darul Kitabil Ilmija. – 464. (in Arabic)
- Ali Hajdar Efendi, (1991) Durerul-Hukkam fi mazhallatul-Ahkam [Durerul-Hukkam fi mazhallatul-Ahkam]. Vol. II. – Bajrut: Darul zhil. – 464. (in Arabic)
- Aqbaev Zh. (2006) «Qazaqtyng neke quqyqtary zhönindegі nobajлары», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [Kazakh drafts on marriage rights]. VII. – Almaty: Zheti zhargy. – 571. (in Kazakh)
- Argynbaev A.N. (1973) Qazaq halqyndagy sem’ja zhane neke [Family and marriage among the Kazakh people]. – Almaty: Gylym baspasy. – 325. (in Kazakh)
- Argynbaev H.A., (1996) Qazaq otbasy: qazaq otbasynыng keshegisi men bugingisi zhajyndagy gylymi zertteu [Kazakh family: a scientific study of the past and present of the Kazakh family]. – Almaty: Gylym baspasy, – 288. (in Kazakh)
- Argynbaev, A.N. (1980) «Semejni brachnie otnoshenie u Kazakov v sovetskuju jepohu», Aktualnye problemy istorij sovetskogo Kazahstana [Family marriage relations among the Kazakhs in the Soviet era]. – Almaty: –184. (in Russian)
- Babi Toqtar (2009) «Абақ Кереждің заң-ережелері туралы», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [About the laws and regulations of Abak Kerey]. Vol X. – Almaty: Zheti zhargy baspasy. – 510. (in Kazakh)
- Bronevskij S.V. (2006) «O Zakonah Kirgizov», Qazaqtyng ata zangdary [About the laws of the Kirghiz]. Vol. VII. – Almaty: Zheti Zhargy baspasy. – 500. (in Kazakh)
- Bronevskij, S.V. (2006) «Materialy po Kazahskom obychnomu pravu, sovrani chinovnikami Orenburgskoj pograničnoj Komissij (1846) », Qazaqtyng ata zangdary [Materials on Kazakh customary law, collected by officials of the Orenburg Border Commission (1846)]. Vol. VII. – Almaty: Zheti Zhargy baspasy. – 603. (in Russian)
- Burhaniddin Abulmaali al-Buhari (2004) Al-Muhit [Al-Muhit]. Vol. III. – Bejrut: Dar al-kutbul ilmija. – 645. (in Arabic)
- Cheker O. (2017) Hukuku айле kararnamesi [Civil family decree]. – Stambul: Mehir uakfy jajynлары. – 212. (in Turkish)
- Dulatbekov, N.O. (2009) «Qazaqy bilik ajtu dasturi», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [Kazakh tradition of ruling]. Vol-ume X. – Almaty: Zheti zhargy. – 620. (in Kazakh)
- Ibn Abidin (1992) Raddul-Muhtar [Raddul-Mukhtar]. Vol. III. – Bejrut: Darul-fikr. – 700. (in Arabic)
- Ibn Kudama Abu Muhammed Abdulla b. Ahmad al-Makdisi (1968) Mugni li Ibni Kudama [Mugni li Ibni Kudama]. – Kair: Maktabatul-Qahira, IXX. – 1010 (in Arabic)
- Jaman, A., Halid, C. (2015) Islam quqygyna kirispe [Introduction to Islamic law]. Vol. 9. – Istanbul: IFAV. – 308. (in Turkish)
- Lazarevskij F. (2006) «Orynbor Vedmostvosy Qazaqtarynyng ujlenu saltary», S. Azhygali, Qazaqtyng dasturleri men adet-guryptary [Wedding customs of the Kazakhs of the Orenburg Vedmostvo, Kazakh traditions and customs]. – Almaty: Arys baspasy. Vol. II. – 145-174. (in Kazakh)
- Levshin A.I. (2006) «Obroz Upravlenija i Zakoni Kirgizov», Qazaqtyng ata zangdary [The Image of Management and Laws of the Kyrgyz]. Vol. VII. – Almaty: Zheti Zhargy baspasy. –490. (in Russian)
- Makoveckij P. (1992) «Qazaqtyng zang ornyna zhuretін dasturleri zhönindegі zhazbalar», Kujeu keltir qyz uzat [Notes on the traditions of the Kazakhs in the place of law]. – Almaty: Ana tili baspasy. – 289. (in Kazakh)
- Moldabekov Zh. (2009) «Qazaqtyng bilik өnerining mani zhane qundylygy», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [The essence and value of the Kazakh art of power]. Vol. X. – Almaty: Zheti zhargy. – 600. (in Kazakh)
- Nur Ali M. (2016) “Birikken Arab Amirligindegі zang men musylmandyq quqyq” [Law and Muslim right in the United Arab Emirates]. Azhman zhurnaly. Vol. I. – 15. (in Kazakh)
- Nusipoqasuly, A., Zhapparuly, A. (2011) Agash besikten zher besikke dejin [From the wooden cradle to the earth cradle]. Vol. II. – Almaty: Өнер baspasy. – 345. (in Kazakh)
- Orazbaeva A.O., (2009) «Dasturli qazaq qogamyna tang biler institutynыng өrkeniettik ereksheликteri», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [Civilizational features of the institution of biy, characteristic of traditional Kazakh society]. Vol. X. – Almaty: Zheti zhargy baspasy. – 244-251. (in Kazakh)

- Oser N., (2005) «Tauke han zhane onyng bilik qurgan kezengi», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [Tauke Khan and the period of his rule]. Vol. IV. – Almaty: Zheti zhargy baspasy. – 552. (in Kazakh)
- Palen K.K. (2006) «Pravovoj put Tuzemnogo naslenie 1910 g.», Qazaqtyng ata zangdary [Legal path of the indigenous population in 1910]. 590-597, VII t. – Almaty: Zheti Zhargy baspasy. – 590-597. (in Russian)
- Poltoratskaja L.K. (2006) «Semej oblysy qazaqtarynyng adet-guryptary», Qazaqtyng dasturleri men adet-guryptary [Customs of the Kazakhs of the Semey region]. Vol. II. – Almaty: Arys baspasy. – 450. (in Kazakh)
- Saqqulaquly E. (2005) «Esim hannyng eski zholy», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [Traditional Path of Essim Khan]. Vol. IV. – Almaty: Zheti zhargy. – 360-382. (in Kazakh)
- Shamsuddin al-Hatib Shirbini (1994) Mugnil-Muhtazh [Mugnil-Mukhtaj]. Vol. VI. – Beirut: Darul kitab al-ilmija. – 510. (in Arabic)
- Sqaqov A, Uali N. (2006) “Qargybau” Qazaq adebi tilining sözdigi [Dictionary of the Kazakh literary language «Qargybau»]. – Almaty: Arys baspasy. – 382. (in Kazakh)
- Teleubaeva G. (2010) Qazaqtar zhane Ortalyq Azija halqynyng otbasy, Otbasylyq adet-guryp, Salt-sanalary» [Family, family customs and traditions of Kazakhs and the peoples of Central Asia]. Zharijalanbagan Doktorlyq zhumysy, ShVTEE. – 304. (in Kazakh)
- Zagrjazhskij G. (2006) «Juridicheskie Obychaj Kyrgyz», S. Zimanov, Qazaqtyng ata zangdary [Legal customs of the Kyrgyz]. Vol. VII. – Almaty: Zheti zhargy baspasy. – 481. (in Russian)
- Zhunisov S. (1971) Aqan seri [Aqan seri]. – Almaty: Zhazushy baspasy. – 412. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Табарак Хамит – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Ислам ілімдері факультеті Дінтану кафедрасының докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: tabarhamit@gmail.com).

Шамшиадин Керім – филол. ғ. д., Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Ислам ілімдері факультеті Дінтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: kerim-1962@mail.ru).

Түсіпхан Имаммади (корреспондент автор) – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Ислам ілімдері факультеті Дінтану кафедрасының доценті м.а. (Алматы, Қазақстан, e-mail: m.yusifhan@gmail.com).

Information about authors:

Tabarak Khamit – PhD student of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: tabarakhamit@gmail.com).

Shamshadin Kerim – Doctor of Philology, Professor of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kerim-1962@mail.ru).

Tussipkhan Imammadi (corresponding author) – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: m.yusifhan@gmail.com).

Сведения об авторах:

Табарак Хамит – PhD докторант кафедры религиоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: tabarakhamit@gmail.com).

Шамшиадин Керим – доктор филологических наук, профессор кафедры религиоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: kerim-1962@mail.ru).

Түсіпхан Имаммади (автор корреспондент) – PhD, и.о. доцент кафедры религиоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: m.yusifhan@gmail.com).

*Тіркелді: 2.11.2023
Қабылданды: 18.12.2024*

F. Kamalova^{1*} , B. Zholshybek¹ ,
B. Saparov² , B. Botakarayev³

¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

INTERFAITH HARMONY IN THE CONDITIONS OF SPIRITUAL REVIVAL AND CULTURAL TRANSFORMATION OF KAZAKHSTAN SOCIETY

The choice of the topic “Interfaith Harmony in the Context of Spiritual Revival and Cultural Transformation of Kazakhstani Society” is driven by the relevance of the issue of harmonizing interfaith relations in the modern world. In the context of globalization, the information society, and increasing migration flows, questions of cultural identity, spiritual revival, and religious diversity come to the forefront. Kazakhstan, as a multi-ethnic and multi-confessional country, faces the necessity of maintaining and strengthening interfaith harmony. The article analyzes the spiritual foundations of interfaith harmony in Kazakhstani society, which have developed during the latest stage of the country’s development amidst spiritual renewal and cultural transformation. The authors focus on revealing the essence of the multi-confessional and multi-ethnic environment and examine the impact of globalization and spiritual renewal on interethnic and interfaith relations in the Republic. The scientific and practical significance of this work lies in studying how spiritual renewal in modern society contributes to strengthening national identity and peace in a multi-ethnic and multi-confessional society. The authors emphasize the need to pay special attention to the socio-cultural identity of Kazakhstani society, which influences religious tolerance as a key principle of interfaith and interethnic relations in Kazakhstan. The practical significance of the study’s results is as follows: Kazakhstan, as a multi-ethnic and multi-confessional State, adheres to strong models of state-confessional relations that contribute to strengthening national identity and have the potential to mitigate various global religious conflicts.

Key words: spirituality, spiritual revival, multi-ethnic society, confessions, religious organizations.

Ф. Камалова^{1*}, Б. Жолшыбек¹, Б. Сапаров², Б. Ботақараев³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

³Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Қазақстан қоғамының рухани жаңғыруы мен мәдени трансформациясы жағдайындағы конфессияаралық келісім

«Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруы мен мәдени трансформациясы жағдайындағы конфессияаралық келісім» тақырыбын таңдау қазіргі әлемдегі конфессияаралық қатынастарды үйлестіру мәселесінің өзектілігіне байланысты. Жаһандану жағдайында ақпараттық қоғам мен көші-қон ағынының күшеюі жағдайында мәдени бірегейлік, рухани жаңғыру және діни әртүрлілік мәселелері алдыңғы қатарға шығады. Қазақстан көпэтникалық және көпконфессиялы мемлекет ретінде конфессияаралық келісімді сақтау және нығайту қажеттігі алдында тұр. Мақалада ел дамуының соңғы кезеңінде рухани жаңғыру және мәдени қайта құру жағдайында қалыптасқан қазақ қоғамындағы конфессияаралық келісімнің рухани негіздері талданады. Авторлар көпконфессиялық және көпұлтты кеңістіктің мәнін ашуға баса назар аударып, жаһандану мен рухани жаңғырудың Республикадағы этносаралық және конфессияаралық қатынастарға әсерін қарастырады. Жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы қазіргі қоғамдағы рухани жаңғырудың көпэтносты және көпконфессиялы қоғамдағы ұлттық бірегейлік пен татулықты нығайтуға қалай қызмет ететінін зерттеуде жатыр. Авторлар Қазақстандағы конфессияаралық және этносаралық қатынастардың негізгі қағидасы ретінде діни толеранттылыққа әсер ететін қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени ерекшелігіне ерекше назар аудару қажеттігін атап көрсетеді. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы мынада: Қазақстан көпэтникалы,

кет ретінде ұлттық бірегейлікті нығайтуға көмектесетін және әртүрлі әлемдік діни қақтығыстарды жұмсарту әлеуеті бар мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың берік үлгілерін ұстанады.

Түйін сөздер: руханият, рухани жаңғыру, көпұлтты қоғам, конфессиялар, діни ұйымдар.

Ф. Камалова^{1*}, Б. Жолшыбек¹, Б. Сапаров², Б. Ботакараев³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, г. Туркестан, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

³Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Межконфессиональное согласие в условиях духовного возрождения и культурной трансформации казахстанского общества

Выбор темы «Межконфессиональное согласие в условиях духовного возрождения и культурной трансформации казахстанского общества» обусловлен актуальностью проблемы гармонизации межконфессиональных отношений в современном мире. В условиях глобализации, информационного общества и усиления миграционных потоков на первый план выходят вопросы культурной идентичности, духовного возрождения и религиозного многообразия. Казахстан, как многонациональная и многоконфессиональная страна, сталкивается с необходимостью поддержания и укрепления межконфессионального согласия. В статье анализируются духовные основы межконфессионального согласия в казахстанском обществе, которые сложились в ходе новейшего этапа развития страны в условиях духовного обновления и культурной трансформации. Авторы фокусируются на раскрытии сущности многоконфессионального и многоэтнического пространства и рассматривают влияние глобализации и духовного обновления на межэтнические и межконфессиональные отношения в Республике. Научно-практическая значимость работы заключается в исследовании того, как духовное обновление в современном обществе служит укреплению национальной идентичности и мира в многоэтническом и многоконфессиональном обществе. Авторы подчеркивают необходимость уделять особое внимание социокультурной идентичности казахстанского общества, которая влияет на религиозную толерантность как ключевой принцип межконфессиональных и межэтнических отношений в Казахстане. Практическая значимость результатов исследования заключается в следующем: Казахстан, как полиэтничное, многоконфессиональное государство, придерживается прочных моделей государственно-конфессиональных отношений, способствующих укреплению национальной идентичности и обладающих потенциалом смягчения различных мировых религиозных конфликтов.

Ключевые слова: духовность, духовное возрождение, полиэтничное общество, конфессии, религиозные организации.

Introduction

For more than a quarter of a century, our country has been developing in conditions of independence, where the state guarantees its citizens freedom of conscience and religion. As history is rolling out in our contemporary times, every new stage of development builds on top of the emerging repertoire of social learning for the humankind. This enhances the chances of humanity becoming sensible, more spiritual, more self-conscious and above all more responsible towards the world in which we live.

In recent years, the global attention to issues of spirituality and religion has grown. Today, this is quite understandable, because the ideology and socioeconomic structure of society has literally been altered by trends of globalization to a new phase of self-identification both nationally and spiritually.

Islam is the most practiced faith in Kazakhstan even today. Among culture and its characteristics, Islam is both religion and the basis of culture, as well

as an element of self-identification and has significance to Central Asian countries. In Kazakhstan's Republic, Islam is not just popular, it is embedded with great depth and a host of traditions formed by a history that is intertwined of various cultures covering the last 1000 years that try to define Kazakhstani identity.

The problems of the spiritual foundations of forming a tolerant attitude between confessions are considered in the works of the following Western researchers: Huntington S. (Huntington, 2016), Neklessa A. (Neklessa, 2015), Berger P. (Berger, 2019), and others. Various aspects of this issue in a multi-confessional society have also been studied by Russian researchers, religious scholars, and political scientists, such as Bromley Y. (Bromley, 2017), Semyonov Y. (Semyonov, 2015), Petrenko S. (Petrenko, 2017), Kurbanov M. (Kurbanov, 2014). This topic has been examined in relation to the unique characteristics of the development of religion within the framework of nomadic society and the contem-

porary cultural polyphony of Kazakhstan, in the works of Kazakhstani scholars of religious studies: Baytenova N. (Baytenova, 2017), Kydyralina Zh. (Kydyralina, 2016), Kosichenko A. (Kosichenko, 2018).

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Relevance of the Issue: Kazakhstan is a multi-confessional state, home to representatives of various religious denominations. In the context of globalization and cultural transformations, there is a need to study ways to maintain interfaith harmony, which is a crucial factor for social stability and the development of society.

Spiritual Revival: Modern Kazakhstani society is experiencing a process of spiritual revival, accompanied by a growing interest in religious and cultural values. The study of the problems of spiritual revival on the basis of interfaith peace can be described how religious traditions contribute to the strengthening social cohesion.

Cultural Transformation: Kazakhstani society is undergoing significant changes in the cultural sphere, related to the awareness of its cultural identity and the need to harmonize relations between different ethno-confessional groups. In this context, it is essential to examine how cultural and religious processes can interact and influence each other.

Analyzing the mechanisms and conditions for forming interfaith harmony in the context of the spiritual revival and cultural transformation of Kazakhstani society can be defined as the aim of this research work.

Research Objectives:

1. To analyze the historical and contemporary aspects of interfaith relations in Kazakhstan.
2. To study the processes of spiritual revival in Kazakhstani society and their impact on interfaith harmony.
3. To determine the role of cultural transformation in strengthening interfaith dialogue and harmony.

Thus, the chosen topic allows for covering a wide range of issues related to interfaith relations and proposing ways to harmonize them amid contemporary challenges and changes.

Scientific research methodology

The scientific methodology of research on the spiritual foundations of interfaith harmony and tolerant attitudes in Kazakh society employs a dialecti-

cal method. This method is cleansed of materialistic or idealistic monism and is based on pluralism and the multi-purpose connection of social religious associations and denominations with each other. Furthermore, during the formation and development of the Republic of Kazakhstan, a philosophical and religious-studies analysis was conducted on the spiritual, socio-cultural, and ethno-political foundations of state policy. Particular attention was given to the spiritual origins that constitute the foundation of tolerant attitudes, aimed at preserving the state's right to protect the beliefs of its citizens.

1. The Kazakh Model of Ethnic and Confessional Harmony in Modern Kazakhstan

Kazakhstan has advanced a stable model of interaction between ethnic groups and religions, maintaining social order and encouraging a creative and peaceful environment. Over the years of independence, Kazakhstan has maintained interethnic stability, societal consolidation, and prevented disputes based on ideologies that split the populations and ethnic groups residing within its boundaries. This stability is supported by the state policy of the Republic of Kazakhstan, primarily through the creation of a legal framework for exercising the right to freedom of conscience. According to the Constitution of Kazakhstan, adopted on August 30, 1995, the Republic of Kazakhstan is a secular state where religious organizations are separated from the state. The country's basic law enshrines all democratic rights and freedoms, including freedom of conscience and religion (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1999).

Interreligious and interethnic harmony is a crucial element of stability in any society. To preserve and strengthen interethnic harmony in Kazakhstan, a new institution in the field of national policy – the Assembly of the People of Kazakhstan – was established on March 1, 1995. Additionally, the Law of the Republic of Kazakhstan “On the Assembly of the People of Kazakhstan” was adopted on October 20, 2008.

In the globalized world, the construction of an open society will largely depend on the role of the religious factor in shaping Kazakhstan's domestic political agenda in the coming years. For this reason, the Kazakh authorities, aiming to prevent extremism and terrorism, must continue to implement an active state policy in the sphere of interaction with religious associations.

Kazakh model of ethnic and confessional harmony, which has become a hallmark of modern Kazakhstan's social and political development. It

examines the historical and cultural foundations that contributed to the creation of this model, highlighting Kazakhstan's multiethnic and multi-confessional composition. The role of state policy in fostering interethnic and interfaith dialogue is analyzed, including the activities of the Assembly of People of Kazakhstan and the Congress of Leaders of World and Traditional Religions. The study underscores the importance of mutual respect, tolerance, and inclusive governance in maintaining stability and unity in a diverse society. This model is presented as a potential example for other countries facing challenges related to ethnic and religious diversity.

Article 1 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan states that Kazakhstan is a democratic, secular, legal, and social state whose highest values are the individual, their life, rights, and freedom (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 2019). The Law "On Religious Activities and Religious Associations" dated October 11, 2011, confirms the right of every person to freedom of conscience, guarantees equality regardless of religious beliefs, recognizes the historical role of the Hanafi school of Islam and Orthodox Christianity in the development of the culture and spiritual life of the Kazakhstani people, respects other religions consistent with the spiritual heritage of the people of Kazakhstan, and recognizes the importance of interfaith harmony, religious tolerance, and respect for the religious beliefs of citizens (Information and Legal System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan, 2019).

In today's era of globalization, finding a development path while preserving national identity is a vital issue for any society. It emphasizes the need to maintain national characteristics while drawing on global experience and highlights the necessity for each Kazakhstani, and society as a whole, to renew their consciousness.

In this regard, Kazakhstan is implementing the "Rukhani Zhangyru" (Spiritual Renewal) policy to preserve its global-scale values. "Rukhani Zhangyru" is a state program aimed at revitalizing Kazakhstani spiritual values in the context of modern risks and global challenges. This program emphasizes preserving national identity, fostering openness and education among citizens, promoting pragmatism, enhancing competitiveness, and highlighting the importance of renewing public consciousness. These qualities are essential for modern Kazakhstani citizens to embrace.

However, in today's globalization process, certain religious factors negatively impact national

identity. For instance, many young people are turning to religion, but it is concerning that some are being misled and falling under the influence of extremist groups. Various sects have emerged, including neo-Protestant and Islamist groups. Leaders of these groups manipulate young minds, turning them against their communities and even recruiting them for terrorist acts abroad, causing families to lose their loved ones.

This situation reveals the religious illiteracy of some young people and their detachment from national values, which ultimately harms national identity. Therefore, there is a strong foundation to educate and instill patriotism in the younger generation through spiritual renewal, revitalizing our history and national traditions.

2. The Essence of the State Program for Countering Religious Extremism and Terrorism for 2018-2022

Our state has signed the state roadmap for countering terrorism and religious extremism for 2018-2022 (State Program for Countering Religious Extremism and Terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022). This means that our state has developed a plan that includes various actions to stop and counter extremism. In general, this roadmap or program has been created for the second time in our country. Ensuring the security of a person, society and the state from violent manifestations of religious extremism and threats of terrorism is the goal of this program. In accordance with this goal, we can highlight the following tasks: – to do good work to prevent religious extremism and terrorism, aimed at the formation of an anti-radical ideology organism in the country and the complete absence of radical manifestations; blocking the influence of external factors on the radicalization of our people; to consider and work on various ways to identify and suppress the facts of religious extremism and terrorism, including by improving the system of ensuring the activities of special state and law enforcement agencies (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 15, 2018 No. 124 on approval of the program for countering religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022).

In accordance with the law of the Republic of Kazakhstan on countering extremism dated February 18, 2005 No. 31, religious extremism has the following manifestations: it is stated what penalties are imposed on individuals and (or) legal entities, on behalf of organizations recognized as extremist in accordance with the established procedure, on those

who oppose the country as a whole, the integrity of society as a whole.

It examines the program's objectives, its contributions to also highlight Kazakhstan's unique geopolitical and cultural context, emphasizing the need for targeted efforts to address the risks of radicalization and maintain peace in a diverse society.

Kazakhstan is known for its multiethnic and multireligious society, with Islam and Christianity being the predominant religions. The state emphasizes secularism and seers to ensure harmony among various religious communities while maintaining control over the religious sphere to prevent extremism and ensure national security.

Principles of religious policy:

1. Kazakhstan is a secular state, meaning there is no official state religion. The government guarantees freedom of religion and belief as outlined in the Constitution.

2. Citizens have the right to freely practice their religion or choose not to follow any religion. However, this freedom is subject to laws ensuring public order, safety, and the rights of others.

3. The government actively promotes interfaith dialogue and understanding. The state regulates religious activities to stop extremist beliefs and radicalization. All religious associations operating on the territory of Kazakhstan must be registered with the competent authorities.

4. In the same way, the country implements programs to combat religious extremism and terrorism. Such activities include public information and explanatory work, monitoring of religious groups and rehabilitation, prevention of people under the influence of radical ideologies.

Kazakhstan's religious policy aims to balance the protection of religious freedoms with the need to maintain social cohesion and national security, making it a model of coexistence in a diverse society.

Our state does a lot of work to preserve the stability of society, giving its people freedom of religion.

Results and discussions

The interfaith and interethnic relations in Kazakhstan can be considered a foundation for societal stability. Interfaith harmony is seen as a critical element in maintaining social stability in Kazakhstan, a country with a diverse population consisting of various religious and ethnic groups. By fostering mutual respect, understanding, and cooperation among different faiths, Kazakhstan creates a peaceful environ-

ment conducive to spiritual and social transformations.

Additionally, interfaith and interethnic harmony can contribute spiritual renewal. This is because the spiritual modernization of Kazakh society is closely linked to the development in interfaith dialogue. In a multi-cultural and multi-religious nation like Kazakhstan, the exchange of religious and spiritual values among various communities enhances the overall spiritual landscape. Such interactions encourage individuals to gain a deeper understanding of their beliefs while appreciating others and fostering a sense of shared moral and ethical values.

Interfaith and interethnic harmony in Kazakhstan can be regarded as phenomenon that promotes national unity. The country's policies on interfaith harmony support the broader goal of national unity.

The state of Kazakhstan is the leading political institution in the formation of a culture of tolerance in ethnoconfessional relations. In Kazakhstan, all types of policies in the regulation and management of ethnoconfessional relations – national, economic, social, cultural, educational – are determined by the state, with a small presence of non-state actors and institutions as representatives of the emerging civil society.

The role of the state in maintaining ethnoconfessional harmony in the multiethnic and multi-confessional society of Kazakhstan is enormous. The Assembly of people of Kazakhstan is the only institution that ensures this agreement. This institute carries out a lot of work on the formation of a dialogical form of social and civic cooperation. As a result of such a policy, the model of State-confessional relations in Kazakhstan is closer to the model of identification, which takes into account the ethnocultural and religious identity of citizens. It can be seen from the sense of social unity of citizens of Kazakhstan, trust, loyalty to obligations and perceived as partners in maintaining civil and political cooperation of society.

The development of interethnic and interfaith harmony and the regulation of multi-confessional relations are the main aspects of the interests of the National Kazakh culture. This contributes to the strengthening of the unity of the country on the channel of relations considered in modern Kazakh society are two main multi-confessional communities of the middle level: firstly, the Hanafi madhhab formed within the Islamic framework; and secondly, within the Orthodox framework. The non – core subjects of multi-confessional relations are ethnoconfessional associations, which are small in number, multi-ethnic in composi-

tion, middle-level confessions-formed within the framework of Catholicism, Protestantism and non-traditional trends.

The dialogue model or harmony in interfaith relations in Kazakhstan is justified by the mutual recognition and acceptance of ethno-cultural and confessional differences of its multiethnic and multi-confessional population. In general, the principle of tolerance is implemented in Kazakhstan society. Only through the implementation of this tolerance in practice, we achieve interfaith, interethnic and interfaith harmony. The transformation of cultures based on tolerance also has a positive impact on the stability of society. If work is carried out on this basis, then there will be many spiritual modernizations in Kazakhstan's society.

The dynamics of interfaith diversity in Kazakhstan can be considered related to population migration in the context of economic and political processes. In this regard, two scenarios for the development of religious diversity for Kazakhstan were considered: Central Asian mobility and diversity.

Model of state-confessional relations in Kazakhstan given the diversity of ethnic and religious identity of citizens, we can bring them closer. Because I live under the same state, I need to live in peace. Kazakhstan is a secular state. Despite the absolute legal equality of all confessions of Kazakhstan, at the center of this configuration are the largest religions of Kazakhstan – Islam and orthodoxy, which in their actions and in fact ensure interreligious stability in the country.

Therefore, at present, ethno-political, ethno-cultural, including interfaith, processes in the Republic of Kazakhstan are very relevant and are the first issues on the agenda. They require comprehensive theoretical and practical analysis. Kazakhstan is a socially differentiated polytechnic community, in which its members, having different interests, different degrees of cultural and political activity, unite

into a unique whole that unites the generally recognized principles of democratic development. For 34 years of independence, the country has been implementing its own model of ensuring of ensuring the formation or public stability, interethnic harmony, Kazakh identity and all – Kazakh patriotism.

Conclusion

It was emphasized that the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan “On approval of the state program to combat religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022” consideration of interfaith relations regulation is crucial. Here, organizational and regulatory actions to address pressing issues and tasks in the areas of preventing terrorism threats and violent extremist manifestations the fundamentals were discussed. Seeing that such a program is a tool for regulating the stability of society, its continuation was found. It is the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan “On approval of the Comprehensive Plan for the implementation of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of religion for 2021-2023”. This decree is also one of the central bylaws in the field of religion. The Comprehensive Plan for the implementation of the state policy in the field of religion states that at present our state is home to representatives of more than 130 ethnic and 18 confessional groups. As a result of many works, it can be fully stated that many religious associations in Kazakhstan, which have many new forms, despite different views, traditions and cultures, do not have conflicts on this religious basis in the state. It can also be noted that such a program is designed for 2024-2027.

Today, all attempts are being made in our state to modernize and develop religious traditions aimed at ensuring public stability, ensuring freedom of religion, maintaining social harmony in society.

References

- Berger P. (2019) *Desecularization of the World*. – Washington: D.C. Ethics and Public Policy Center. – 128.
- Байтенова Н. (2017) *Межэтническая интеграция: проблемы, реальность, перспективы*. Алматы: Қазақ университеті. – 218.
- Бромлей Ю. (2017) *Очерки теории этноса*. – М.: Политиздат. – 418.
- Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018-2022 годы. Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 15 марта 2018 года № 124 // [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124> (дата обращения 30.10.2023)
- Декларация принципов терпимости ООН // [Электронный ресурс] URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (дата обращения: 20.12.2019).
- Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК // [Электронный ресурс] URL: <http://www.adilet.zan.kz/> (дата обращения: 20.12.2019).

Клименко Е. (2017) Взаимоотношения государства и религиозных объединений в РФ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридической наук. Москва. – 180.

Косиченко А. (2018) Республика Казахстан: опыт государственного строительства и перспективы социально-политической модернизации. Алматы. – 228-237.

Конституция Республики Казахстан // [Электронный ресурс] URL: <http://www.constitution.kz/> (дата обращения: 20.12.2019).

Курбанов М. (2014) Специфика этноконфессиональных процессов в современном обществе // Материалы Северокавказской научно-практической конференции «Взаимодействие государства и религиозных объединений: современное состояние и перспективы». Махачкала: Юпитер. – 792.

Кыдыралина Ж. (2016) Этнос и религия в Казахстане: история и судьбы. Астана: Елорда. – 224.

Некlessа А. (2015) Постсовременный мир в новой системе координат // Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме). – СПб: А-сэд. – 178.

Петренко С. (2017) Конфессиональная и этническая общности: философско- культурологический анализ. Автореф. дисс. к.ф.н. – Ростов-на-Дону. – 151.

Религиозная ситуация в Казахстане стабильная // [Электронный ресурс] URL: <http://www.http://udr-krk.kz/ru/religioznaya-situatsiya-v-kazahstane-stabilnaya/> (дата обращения: 20.12.2019).

Семёнов Ю. (2015) Этноконфессиональные отношения как объект исследования. – М.: Ежегодник финно-угорских исследований. – 172.

Хантингтон С. (2016) Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. – М.: АСТ. – 640.

References

Berger, P. (2019) *Desekularization of the World*. – Washington: D.C. Ethics and Public Policy Center, 2019. – 128. (in English)

Baitenova, N. (2017) *Mezhjetnicheskaja integracija: problemy, real'nost', perspektivy* [Interethnic integration: problems, reality, prospects]. Алматы: Қазақ университеті. – 218. (in Russian)

Bromlej, Ju. (2017) *Oчерки теории jetnosa* [Essays on the theory of ethnicity]. – М.: Politizdat. – 418. (in Russian)

Gosudarstvennaja programma po protivodejstviyu religioznomu jekstremizmu i terrorizmu v Respublike Kazahstan na 2018-2022 gody. Utverzhdena Postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 15 marta 2018 goda № 124 [State program to combat religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022. Approved by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 15, 2018 No. 124] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124> (data obrashhenija 30.10.2023) (in Russian)

Deklaracija principov terpimosti OON [UN Declaration of Principles on Tolerance] // [Jelektronnyj resurs] URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (data obrashhenija: 20.12.2019) (in Russian)

Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov RK [Information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.adilet.zan.kz/> (data obrashhenija: 20.12.2019) (in Russian)

Klimenko, E. (2017) *Vzaimootnoshenija gosudarstva i religioznych ob#edinenij v RF* [Relations between the state and religious associations in the Russian Federation]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata juridicheskoy nauk. Moskva. – 180 (in Russian)

Kosichenko, A. (2018) *Respublika Kazahstan: opyt gosudarstvennogo stroitel'stva i perspektivy social'no-politicheskoy modernizacii* [Republic of Kazakhstan: experience of state building and prospects for socio-political modernization]. Алматы. – 228-237. (in Russian)

Konstitucija Respubliki Kazahstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.constitution.kz/> (data obrashhenija: 20.12.2019). (in Russian)

Kurbanov, M. (2014) *Specifika jetnokonfessional'nyh processov v sovremennom obshhestve* [Specifics of ethno-confessional processes in modern society] // *Materialy Severokavkazskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Vzaimodejstvie gosudarstva i religioznych ob#edinenij: sovremennoe sostojanie i perspektivy»*. Mahachkala: Jupiter. – 792. (in Russian)

Kydyralina, Zh. (2016) *Jetnos i religija v Kazahstane: istorija i sud'by* [Ethnicity and religion in Kazakhstan: history and destinies]. Астана: Елорда. – 224. (in Russian)

Neklessa, A. (2015) *Postsovremennyj mir v novej sisteme koordinat* // *Global'noe soobshhestvo: novaja sistema koordinat (podhody k probleme)* [Post-modern world in a new coordinate system // Global community: a new coordinate system (approaches to the problem)]. – СПб.: А-сэд. – 178. (in Russian)

Petrenko, S. (2017) *Konfessional'naja i jetnicheskaja obshhnosti: filosofsko- kul'turologicheskij analiz* [Confessional and ethnic communities: philosophical and cultural analysis]. Avtoref. diss. k.f.n. – Ростов-на-Дону. – 151. (in Russian)

Religioznaja situacija v Kazahstane stabil'naja [The religious situation in Kazakhstan is stable] // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.http://udr-krk.kz/ru/religioznaya-situatsiya-v-kazahstane-stabilnaya/> (data obrashhenija: 20.12.2019). (in Russian)

Semyonov, Ju. (2015) *Jetnokonfessional'nye otnoshenija kak ob#ekt issledovanija* [Ethno-confessional relations as an object of research]. – М.: Ezhegodnik finno-ugorskih issledovanij. – 172. (in Russian)

Huntington, S. (2016) *Stolknovenie civilizacij* / tr. T. Velimееva [Clash of Civilizations]. – М.: АСТ. – 640. (in Russian)

Information about authors:

Kamalova Feride Bolatkyzy – (Correspondent-author) PhD, Head of the Department of Religious Studies of Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan, email: feride.kamalova@ayu.edu.kz).

Zholshibek Baurzhan – master's student in the Department of Religious Studies at the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan, email: stu.baurgan.zholshibek@ayu.edu.kz).

Saparov Bakhytzhан Zholdybayuly – PhD, Senior Lecturer of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan, email: s.baha81@mail.ru).

Botakarayev Bauyrzhan – PhD, Senior Lecturer of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, email: bake.kaz.tr@gmail.com).

Авторлар туралы мәлімет:

Камалова Фэриде Болаткызы – (корреспондент-автор) PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті дінтану кафедрасының меңгерушісі (Түркістан, Қазақстан, e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz).

Жолшыбек Бауржан – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті дінтану кафедрасының магистранты (Түркістан, Қазақстан, e-mail: stu.baurgan.zholshibek@ayu.edu.kz).

Сапаров Бахытжан Жолдыбайұлы – PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: s.baha81@mail.ru).

Ботақараев Бауржан – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: bake.kaz.tr@gmail.com).

Сведения об авторах:

Камалова Фери́де Болаткызы – (автор-корреспондент) PhD, заведующая кафедрой религиоведения Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави (Туркестан, Казахстан, e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz).

Жолшыбек Бауржан – магистрант кафедры религиоведения Международного казахско-турецкого университета имени Кожы Ахмета Ясави (Туркестан, Казахстан, e-mail: stu.baurgan.zholshibek@ayu.edu.kz).

Сапаров Бахытжан Жолдыбайұлы – PhD, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан, e-mail: s.baha81@mail.ru).

Ботақараев Бауржан – PhD, старший преподаватель Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: ake.kaz.tr@gmail.com).

Registered: 12.6.2024

Accepted: 17.12.2024

B. Sarsengali^{1*}, **A. Kulzhanova²**,
S. Kaupenbayeva², **N. Altayeva²**

¹Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: sarsengalibota@gmail.com

THE KEY FACTOR IN SHAPING A NOBLE CHARACTER: THE SIGNIFICANCE OF SELF-DISCIPLINE

The questions of human nature, being fundamental philosophical issues, have never lost their significance throughout the entire history of the development of philosophical thought. Analyzing the concept of the "perfect human" in Islam is necessary for the development of contemporary religious anthropology and for offering solutions to the problems of comprehensive human studies. The article examines and reveals the essence of such concepts as the stages of achieving perfection in Islam: spirit, intellect, heart, morals, character, and ego. Their place in the Muslim worldview is determined. From the existential philosophical perspective, the stages of transformation of human consciousness reflected in Islam are analyzed. The philosophical content of the concept of "nafs" is revealed, encompassing the unity of the concepts of soul and consciousness. The author determines that the human nature weakness hinders the full fulfillment of religious duties. To achieve the "perfect human" level in Islam, a person must go through a spiritual stage series. The article includes the study of the third education - the education of lust, which combines faith and Islam as its title. The author proves the relevance of the teaching on the cultivation of nafs in Islam in the modern era, linking it to the method of self-education in psychology. The knowledge of the conditions of faith by Muslims and their belief do not fully reflect in their behavior in everyday life. Because of the ignorance of one's ego a person's inner faith, i.e. faith, and Islam are not interconnected. The article aims to form a correct religious understanding, emphasizing that Islam includes not only strict rules limited to external forms but also places special importance on the inner world and spirituality of the person. The author draws conclusions by analyzing the valuable works of Kazakh thinkers and foreign scholars written in this field.

Key words: character, Quran, desire, boastfulness, arrogance.

Б. Сәрсенғали^{1*}, А. Құлжанова², С. Каупенбаева², Н. Әлтаева²

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: sarsengalibota@gmail.com

Көркем мінезді қалыптастыратын фактор: нәпсі тәрбиесінің маңыздылығы

Адамтану мәселелері негізгі философиялық мәселелер бола отырып, философиялық ойдың даму тарихында ешқашан маңыздылығын жоғалтқан емес. Исламда «кемел адам» тұжырымдамасын талдау қазіргі діни антропологияны дамыту және адамды жан-жақты зерттеу мәселелерін шешуді ұсыну үшін қажет. Мақалада Исламдағы кемелдікке жету сатылары: рух, ақыл, жүрек, көркем мінез, эго сияқты ұғымдар қарастырылып, мәні ашылады. Олардың мұсылман дүниетанымындағы орны айқындалады. Экзистенциалды философия тұрғысынан Ислам дінінде көрініс тапқан адам санасының өзгеру кезеңдері талданады. Жан мен сана ұғымдарының бірлігін қамтитын "нәпсі" ұғымының философиялық мазмұны ашылады. Автор діни міндеттердің толық орындалуына адам табиғатының әлсіздігі кедергі келтіретінін анықтайды. Исламда «кемел адам» дәрежесіне қол жеткізу үшін адам бірқатар рухани сатылардан өтуі тиіс. Мақаланың атауы да осы тұжырыммен байланысты әрі иман мен исламды біріктіретін, үшінші тәрбие бұл - нәпсі тәрбиесін зерттеуге алады. Автор исламдағы нәпсіні тәрбиелеу ілімінің қазіргі кезеңдегі өзектілігін психологиядағы өзін-өзі тәрбиелеу әдісімен байланыста дәлелдейді. Мұсылмандардың иман шарттарын білуі және оларға сенімі күнделікті өмірдегі ұстанымында толық көрініс таппайды. Адамның ішкі сенімі, яғни, иманы мен ислам байланыса алмай жатыр. Себебі, оның нәпсісі тәрбиеленбеген деген тұжырым жасайды. Мақалада ислам формасымен ғана шектелетін қатаң қағидалардан тұрмай, адамның жан дүниесі мен руханиятына да айрықша мән беретіндігін тереңінен аша отырып, дұрыс діни түсінік қалыптастыру мақсаты қойылды.

Автор осы бағыттағы жазылған қазақ ойшылдары мен шетелдік ғалымдардың құнды еңбектерін талдау арқылы қорытындылар жасады.

Түйін сөздер: мінез, құран, нәпсі, мақтаншақтық, тәкаппарлық.

Б. Сарсенгали^{1*}, А. Кулжанова², С. Каупенбаева², Н. Альтаева²

¹Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: sarsengalibota@gmail.com

Факторы, определяющие формирование нравственного характера: важность воспитания нафса

Вопросы человековедения, являясь фундаментальными философскими вопросами, никогда не теряли своей значимости на протяжении всей истории развития философской мысли. Анализ концепции «совершенного человека» в исламе необходим для развития современной религиозной антропологии и предложения решения проблем всестороннего изучения человека. В статье рассматриваются и раскрывается сущность таких понятий, как этапы достижения совершенства в Исламе: дух, разум, сердце, нрав, характер, эго. Определяется их место в мусульманском мировоззрении. С точки зрения экзистенциальной философии анализируются этапы трансформации человеческого сознания, отраженные в Исламе. Раскрывается философское содержание понятия «нафс», включающее в себе единство понятий душа и сознание. Автор определяет, что полному выполнению религиозных обязанностей препятствует слабость человеческой природы. Чтобы достичь звания «совершенного человека» в исламе, человек должен пройти ряд духовных ступеней. Автор доказывает актуальность учения о воспитании нафса в исламе в современную эпоху, связывая его с методом самовоспитания в психологии. Знание мусульманами условий веры и их вера не находят полного отражения в их поведении в повседневной жизни. Практическое выполнение исламского закона определяет истинную ценность человека. В статье поставлена цель формирования правильного религиозного понимания, подчеркивая, что ислам включает не только строгие правила, ограниченные внешней формой, но и придает особое значение внутреннему миру и духовности человека. Автор сделал выводы, анализируя ценные работы казахстанских мыслителей и зарубежных ученых, написанные в этом направлении.

Ключевые слова: характер, Коран, нафс, гордость, высокомерие.

Introduction

Many people who have been encouraged to change their character for the better often respond with phrases like, “This is just the way I am,” “That’s how I am,” or “No one can change that aspect of my character,” and so on. However, a person who sincerely intends, with eagerness and determination, can rid themselves of any bad trait and replace it with a beautiful character that God loves. This is because it is stated in the Quran: “God does not burden a soul beyond that it can bear” (Anarbayev, Akimkhanov, 2021: 286). This verse is a significant principle in our religion, as the Sharia only demands from people what they are capable of. If it were impossible to change one’s behavior, the religion would not demand it from us. In one of the wise sayings of our ancestor Abai, who integrates every word with faith, said: “If I had the power of the law in my hands, I would cut out the tongue of anyone who says that it’s impossible to correct a person’s character” (Kunanbayev, 2022: 48). This suggests that if character improve-

ment were impossible, Prophet Muhammad would not have stated, “Indeed, I was sent to perfect the best of all manners and character”. A person can, through continuous struggle with his inner self, educate it, get rid of bad traits, and develop good character. Our religion particularly emphasizes the importance of disciplining the soul for this purpose.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

The article analyzes from the point of view of existential philosophy the stages of transformation of human consciousness reflected in the Islamic creed. The philosophical content of the concept of “Nafs” is revealed, which includes the unity of the concepts of soul and consciousness.

There are a lot of sins committed by the heart. One of these sins, which most harms a person in this World and in the Ahirate, is arrogance, because it can become an obstacle to any good and good. In fact, it is known that people are prone to both good and

creed. The philosophical content of the concept of “Nafs” is revealed, which includes the unity of the concepts of soul and consciousness.

There are a lot of sins committed by the heart. One of these sins, which most harms a person in this World and in the Ahirate, is arrogance, because it can become an obstacle to any good and good. In fact, it is known that people are prone to both good and evil. The set of noble qualities leading to the peak of humanity in a person is called «conscience», and the opposite force that pulls him back and removes him from humanity, we call nafs. Moral qualities such as modesty, honesty, decency and compassion belong to conscience, while negative traits such as arrogance, jealousy, pride, laziness and worldly behavior are characteristic of nafs. Nafs is insatiable because it has passion. Only a person who has curbed his nafs can be called «takua» (God-fearing) (Ahmad, 2014: 55-84).

So, the nafs needs to be educated. And if a person leaves his nafs to the mercy of fate, he will be lazy, and will always strive for idleness and carelessness. By giving his nafs free rein, a person gives him the opportunity to rush into any pleasure and enjoyment of worldly life, like a hungry beast. And as a result, he will step beyond the bounds of decency and conscience, directing his gaze to shameless actions and deeds. Therefore, it is necessary to discipline your nafs and teach it to serve iman and reason. Allah reminds us that no matter how arrogant we are, we will not be able to open the earth. The earth is stronger than you. It holds you when you step on it. You live on earth, collecting your risk. Allah has made you dependent on the earth. No matter how arrogant you are, you are no stronger than the earth that lies humbly under your feet. No matter how much you turn your nose up, consider yourself better, more special than others, you will not be able to reach the height of the mountains. You're just a little slave. If each of us, who sees a bad, shameful act being committed, goes and tries to explain and correct it, then this is how to correct it with language. And if you can't do that either, then be against it with your heart. This is a sign of Iman's weakness. Allah Almighty has ordered a person to strive for the good and avoid all evil that will harm him or others. Arrogance is like a veil that covers a person's heart and does not allow him to consider the good in people, his own and others' spiritual beauty. For the arrogant, the whole life is like a race and a comparison, in which he sees only his superiority. But the one who assigns the prerogative of the Sole Owner of Absolute Perfection is greatly mistaken.

Scientific research methodology

Research was conducted based on scholars' views to study the spiritual and moral values of the individual. The study presented the methods for treating afflictions such as excessive self-admiration, vanity, boastfulness, gossip, and lying. The main goal of the research is aimed at explaining the importance of disciplining the soul in shaping a beautiful character among today's youth.

The article used the following methods to study morality in Islam:

- Content analysis – texts of sacred writings, such as the Quran and Hadith, were analyzed to identify key moral principles and norms of behavior.
- Historical method – historical contexts of the formation of Islamic morality were studied, which allowed for an understanding of how it developed and adapted over different eras.
- Ethnographic research – observation of practices and rituals in Muslim communities provided insight into how moral values manifest in the everyday lives of believers.
- Comparative analysis – a comparison of Islamic moral norms with the moral systems of other religions helped to identify unique and common features.

In the article, various research methods were used to gain a deeper understanding of the importance of nurturing the nafs in Islam. Content analysis allowed for the identification of key concepts and principles related to the moral development of the individual. The historical method helped trace the evolution of teachings about the nafs and their influence on Muslim practice. Ethnographic research provided the opportunity to observe how the nurturing of the nafs manifests in the daily lives of believers. As a result, these methods collectively revealed the significance of moral education within the context of Islamic tradition.

Results and discussion

The soul is a dual natured entity within humans, capable of reaching the highest or lowest levels of existence: if cultivated, it leads to righteousness, and if neglected, it leads to wickedness (Osman, 2014: 24). In the Quran, the creation of the soul is described as being inclined towards both righteousness and wickedness, and it is noted that through nurturing, a person can attain a desired state, but conversely, neglecting it can lead to astray: “But as for he who feared the position of his Lord and prevented

the soul from inclination, then indeed, Paradise will be his refuge. But as for he who desired the worldly life and its adornments, then he will have Hellfire [as] his refuge” (Anarbayev, Akimkhanov, 2021: 101-102). In Islam, particular emphasis is placed on striving against one’s soul. In a hadith, it is stated: “The struggle against oneself is the greatest jihad.” Furthermore, it is said in another hadith: “The one who struggles against his own self is a true warrior.”

A person is endowed with three inherent qualities from birth: faith, intellect, and soul. These three qualities play a significant role in shaping one’s future destiny. As Prophet Muhammad said: “Every newborn is born with a natural disposition,” indicating that faith is inherent in human nature (Ahn, 2008: 101-113). However, this disposition requires cultivation from an early age. Hence, the quality of the soul develops later. These three qualities, as mentioned in the Quran, have a profound impact on human behavior. Therefore, the Companions of the Prophet used various games to go without food during Ramadan, to nurture the moral character of children. The hadith of the Prophet: “Teach your children to pray at the age of seven, and discipline them if they do not so at the age of ten,” emphasizes the importance of ingraining religious practices into a child’s routine from a young age (Bartkus, 2021: 64-73).

In the book “Munabbihat,” it is stated: “If someone thinks he has a friend superior to Allah, it is because he knows Him less, and if someone thinks he has an enemy greater than his soul, it is because he does not know it properly” (Birkvad, 2015: 145).

What is the soul? Should it be eradicated entirely for one to become a true Muslim, or should it be nurtured? The soul is a part of us. Even in death, it is through this soul that we enter paradise. Therefore, it cannot be entirely eradicated or neglected. The soul is us. It just needs to be nurtured. Often, the soul inclines towards negative qualities (Boros, 2009: 133). An untrained soul tends to be lazy. If asked to carry a load, one says, ‘I am not a camel, I am a bird.’ Then, if asked to fly, one says, ‘No, I am not a bird that can fly, I am a camel.’ If desires are given free rein, they always seek to escape responsibility.

The diseases of desire arising from excessive self-love include:

1. Vanity and a love of praise

This fundamentally ties back to egoism and arrogance. A person who is vain and craves praise is afflicted by a dangerous disease of desire. This condition stems from an attempt to conceal one’s

weaknesses and deficiencies. That is, a vain person tries to hide his weaknesses, deficiencies, or shortcomings by boasting about things he does not possess, presenting them as if he does, in order to appear superior in front of others (Cynarski, 2016: 1-7). In this pursuit, they squander wealth, expend energy, and may even engage in forbidden actions if necessary. The true root of this issue is weak faith. A person with strong faith understands that life’s achievements should lead to gratitude, not boasting, and that weaknesses and deficiencies should not be beautified and falsely presented as strengths, but rather should be eliminated and fought against. In essence, a vain person is a very weak individual. They might dream of achieving something or attaining success without any effort, deluding them into feeling accomplished, and then boast about it to others. Not only do they boast, but they also derive temporary pleasure from this falsehood. However, since they subconsciously know it’s a lie, they live in fear of others discovering their deceit, eventually leading to a troubled inner self. The initial drive behind their boasting was to hide their weakness in front of others, presenting themselves as strong and successful.

2. Arrogance

Arrogance is the refusal to acknowledge others and the truth. An arrogant person considers him superior to others due to reasons such as knowledge, wealth, beauty, kinship, or racial differences (white, black, red skin). Boasting about these things is a sign of a spiritual disease within a person. If we consider this from a Sharia perspective, all these are blessings given by Allah to humans. Thus, there’s nothing inherently belonging to a person that should induce arrogance (Dar, 2011: 281). This concept is explained properly by wise Abay in one of his poems:

People are heedless, claiming the world as their own,

Yet everything they claim as theirs belongs to Him.

When flesh and wealth are left behind upon reaching the grave,

Then what, truly, can be considered yours?

In the Islamic view, arrogance incurs the wrath of Allah and the resentment of people. One of the Quranic verses states: “Indeed, Allah does not like anyone who is self-deluded and boastful” (Anarbayev, Akimkhanov, 2021: 203). The Quran specifies three traits characteristic of an arrogant person: looking down upon others, behaving like a VIP, and speaking loudly in a manner meant to belittle or insult others. These are described in the verse: “Do not turn your nose up at people, nor act like a VIP. When you speak, do not raise your voice;

the ugliest of voices is the bray of the donkey” (Anarbayev, Akimkhanov, 2021: 78). Hadiths mention that arrogance is a quality only befitting Allah. Arrogance belongs to the Supreme Being, who is free from all imperfections and beyond reproach in any action taken. For humans, who are inherently flawed and prone to error, arrogance is utterly unbecoming. Hasan al-Basri once said, “Without poverty, illness, and death, humans would never be cured of the disease of arrogance.” Abay in his poem states:

Human is just a sack carrying filth,
Becoming even more repulsive upon death.
You boast as if you and I are not equal,

Ignorance is indeed the old sign – highlighting that there’s nothing in humans that warrants arrogance. Therefore, arrogance is strongly condemned in Islam. Allah Almighty says in a sacred Hadith (Qudsi): “Pride is My cloak and greatness is My robe; and he who competes with Me in respect of either of them I shall cast into Hell-fire.”

3. Excessive self-admiration

The most dangerous aspect of arrogance is that it enslaves a person to the material world. Because of their excessive self-love, such individuals consider themselves superior to others. For this reason, they cannot tolerate anyone advising them and are extremely jealous of others’ achievements. Arrogance drives a person towards excessive freedom. As these individuals regard themselves higher than others, they perceive all their actions as correct (Hung, 2016: 85-96). They give free rein to their desires, do as they please, and do not consider it wrong. In their view, there is no one superior to them in this life, and they become enemies to those who criticize them, striving to bring them down at any opportunity. For such a person, the addition of wealth or power only compounds the problem. If arrogance is fueled by wealth and power, it blinds them to the extent that they may not even shy away from claiming divinity for themselves. The stories of Nimrod and Pharaoh are testament to this. For a person afflicted with the disease of arrogance and who has surrendered to their desires, this world is a true comfort zone from which they do not wish to part. As a result, they fear death as if it were the greatest calamity. Those who speak of the afterlife and the reckoning of Judgment Day are considered by them to be insane or fanatical. Through this, they distance themselves from the realm of truth.

Ibn Hazm offers several strategies for overcoming the disease of self-admiration.

Ibn Hazm has many teachings. He shares his life experience in relation to the disease of vanity present in people. According to him, to get rid of this

disease, one must first identify his flaws and then adopt humility, considering all actions as simple. From this, we see that Ibn Hazm cured the disease of vanity by engaging in actions contrary to it. The method used by Ibn Hazm resembles the approach of Abu Hamid al-Ghazali in treating the disease of bad character and self-admiration (Al-Tusi, 2011: 309). Ibn Hazm offers several methods to overcome this disease (Frolova, 1998: 98).

- Whoever suffers from this ailment should first search for flaws within themselves. Knowing the flaws of the self helps rid oneself of this disease. After recognizing one’s flaws, it’s essential to learn how to distance oneself from them and gradually eliminate them.

- If you are amazed by your own intellect, immediately remember all your flaws and the times you thought you were right but were mistaken. This will reduce your self-amazement.

- If you marvel at your knowledge, remember that your knowledge is a privilege given to you by God. Thus, marveling at yourself is unjustified. You do not know; perhaps for some time, that knowledge could be taken away from you. Also, consider those with far greater knowledge than yourself. You’ll see there are many, and this will humble you.

- If you are proud of your bravery, think of those who surpass you in courage. Do not forget that with age, bravery diminishes. In old age, you will become weak, like a child, dependent on others. Only the name of your past bravery will remain (Ibn Hazm, 1978: 69).

- If you are astonished by your wealth, remember how many people, richer than you, have lost all their wealth and fell into misery. The wealth you have will eventually vanish, whether sooner or later. Boasting about something that is bound to disappear tomorrow is sheer foolishness.

- If you marvel at your beauty, do not forget that beauty fades as you age.

- If you are surprised by your friends’ praises, remember your enemies’ disdain towards you.

- If you are proud of your lineage, understand that it brings no benefit in this world or the hereafter. Engaging and boasting about something useless does not benefit a rational person.

- If you marvel at your strength, remember that oxen and donkeys are much stronger than you. They carry burdens you cannot bear.

- If you are impressed with your agility, know that in this matter, hares and greyhounds will surpass you. It’s inappropriate for a person, who cannot compete with animals in some aspects, to indulge in self-admiration and praise.

From the teachings of Ibn Hazm, we learn that he used the “contrary” method to treat the disease of self- admiration in humans. This method was also adopted by Abu Hamid al-Ghazali after Ibn Hazm.

4. Fame addiction

This disease inherent to the self is underpinned by an excessive desire to hear praise from others and an illness of wanting to dominate over others.

Ungratefulness (a person lacking gratitude)

When a person begins to love themselves excessively, they do not recognize the kindness shown to them by others as a “gesture of respect” but rather see it as an “obligation.” In their view, everyone is obliged to do good to them, to grovel before them, and to honor them (Meir, 2013: 12). They do not care if the rights of others are infringed upon or their dignity trampled. They are indifferent to the sorrows and troubles of others. Their entire focus and effort are devoted to satisfying their own desires. To them, it does not matter as long as they get what they want. Therefore, such a person does not understand the concept of responding to kindness with kindness or expressing gratitude. There is no point in expecting kindness or gratitude from them. They are a person afflicted with the disease of egotism. They need to be cured.

The disease of a soul that leads to the interfering to others’ affairs:

1. Gossip

Gossip is the act of spreading words among people, revealing secrets and faults of others that they wish to keep hidden. This aims to create rifts in relationship and sow discord among people. Gossip is a social harm and a disease with significant negative consequences. Therefore, it is considered a major sin in Islam. Whether the gossip is true or false, the act of spreading it qualifies as gossip. Scholars have stated, “The truth that leads to hell is gossip, while the lie that leads to paradise is reconciling between two people, even with false words.” The Prophet Muhammad stated in a hadith: “A gossip will not enter paradise”. Another form of gossip is spreading unfounded rumors, though there is a difference between the two. Gossip involves spreading true or perceived faults and deficiencies of people and events, while spreading rumors involves fabricating these entirely. Both are considered major sins from a religious perspective (Kharisova, 2001: 39-40).

2. Backbiting

Backbiting is when a Muslim mentions another Muslim brother with a trait that is displeasing to them. If the mentioned trait exists in the person, it is considered backbiting, and if it does not, it is con-

sidered slander. The Prophet Muhammad said in a hadith: “Backbiting is mentioning something about your Muslim brother that they would dislike (if they heard it).” One of the companions asked, “What if what I say is true and the flaw or deficiency I speak of is present in that person?” To which he replied, “If the flaw or deficiency you speak of is found in him, you have backbitten him. And if it is not found, you have slandered him” (Frantz, 1978: 240). Scholars have described a person who backbites another behind their back as spiritually weak.

3. *Eavesdropping and spying*

Eavesdropping and spying – once a person habituates themselves to this behavior, they start deriving pleasure from it. This disease is characteristic of weak individuals. Such people, failing to find their place in life, seek to gain attention by exposing the faults of others. Through this, they aim to accumulate points and curry favor with someone. Scholars have firmly closed the door on this issue, saying, “Know that if someone reveals another’s faults to you, they will just as easily expose your faults to them or others.” Searching for and exposing someone’s flaws, eavesdropping, and spying are prohibited in Islam. Indeed, a true Muslim aims not to expose but to conceal the faults of others. The Prophet Muhammad has encouraged Muslims to guard against this disease, stating in his hadiths: “Whoever conceals the faults of a Muslim in this world, Allah will conceal his faults in this world and in the Hereafter.” The Quran also warns Muslims against this disease, saying: “Do not spy on each other!” (Anarbayev, Akimkhanov, 2021: 108). Eavesdropping or spying is only permitted in situations of war and to avert impending dangers. In times of peace, such actions are strictly forbidden.

Conclusion

A person is a mirror of life. If there are beautiful morals, it’s the mirror of a person’s life. Just as life seems meaningless without people, a person’s life loses its essence without beautiful morals. When a person is enriched with the secrets of beautiful conduct and his heart is filled with wisdom and values, his life and actions gain purpose. A person living with beautiful character attains the happiness of life. They comprehend their worth and unlock the keys to the wonders within them. The primary value and main strength of any culture and civilization is the person. Thus, any culture that does not prioritize human development will eventually lose its stature. Likewise, a person who does not make refining his character a primary goal will eventually succumb to

his desires, undermining the progress of his spiritual world. In Islam, the comprehensive development of a person – intellectually, socially, physically, and materially – is crucial to shaping a perfect individual and thereby creating a perfect society. The impor-

tance of nurturing the self and holistic development of a person is as significant for forming a “perfect society” as is the development of perfect individuals. A perfect individual is also a guarantor of a perfect society.

References

- Ahmad, S.N. (2014) “Between spiritual authority and temporal power: Ibn Khaldun’s views on Sufism.” *Al-Shajarah*, 19 (1). – 239.
- Ahn, H. (2008) “Junzi as a tragic person: A self psychological interpretation of the analects.” *Pastoral Psychology*, 57(1-2). – 120
- Bartkus, R. (2021) “Joking: Wit or ridicule?” *Logos-Vilnius*, 107. – 210.
- Birkvad, S. (2015) “The fall of perfect man.” *Short Film Studies*, 5 (2). – 180.
- Boros, G. (2009) “Molière, descartes, générosité.” *Filozofia*, 64 (2). – 344.
- Cynarski, W.J. (2016) “A Christian and the martial arts path.” *Ido Movement for Culture*, 16 (2). – 89.
- Dar, B.A. (2011) “Iqbal and Nietzsche’s concept of eternal recurrence.” *Intellectual Discourse*, 19 (2). – 354.
- Hung, R. (2016) “A critique of Confucian learning: On learners and knowledge.” *Educational Philosophy and Theory*, 48(1). – 176.
- Ibn Hazm (1978) *Akhlaq wa al-Siyar fi Mudawati al-Nufus*. – Beirut: Darul Aeefaq Al-Jadid. – 224.
- Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси (2011) *Возрождение религиозных наук «Ихья’ ‘улум ад-дин»*. В десяти томах. – Изд. 2-е. – Т. 1. – Махачкала: Нуруль иршад. – 456.
- Анарбаев Н.С., Акимханов А.Б. (2021) *Құран Кәрім қазақша түсіндірмелі аударма*. – Алматы: Таным. – 666.
- Құнанбаев, А. (2022) *Қара сөздер*. – Алматы: Алматы Кітап. – 224.
- Мейір, Ж. (2013) *Сенім туралы ойлар // Ислам және өркениет*. – № 31(316). – 316.
- Осман, Н.Т. (2014) *Иманнан Ихсанға – Тасаууф*. – Алматы: Хикмет. – 37.
- Франц, Р. (1978) *Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе /Пер.с англ. С. А. Хомутова. Предисл. и примеч. А. В. Сагадеева*. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». – 372.
- Фролова, А.Н. (1998) *Средневековая арабская философия: Проблемы и решения*. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. – 527.
- Харисова, Л.А. (2001) *Ислам и духовно-нравственное воспитание школьников: методическое пособие*. – Казань: РИЦ «Школа». – 172.

References

- Al-Tusi, Abu Hamid Muhammad al-Ghazali (2011) *The revival of religious sciences “Ikhya’ ‘ulum al-din”*. In ten volumes. – Ed. 2-E. – Vol. 1. – Makhachkala: Nurul irshad. – 456. (in Arabic)
- Ahmad, S.N. (2014) “Between spiritual authority and temporal power: Ibn Khaldun’s views on Sufism.” *Al-Shajarah*, 19(1). – 239.
- Ahn, H. (2008) “Junzi as a tragic person: A self psychological interpretation of the analects.” *Pastoral Psychology*, 57(1-2). – 120.
- Anarbayev, N.S., Akimkhanov, A.B. (2021) *Kuran Karim kazaksha tusindirmeli audarma [The Holy Quran in Kazakh with explanatory translation]*. – Almaty: Tanym. – 666. (in Kazakh)
- Bartkus, R. (2021) “Joking: Wit or ridicule?” *Logos-Vilnius*. – 210.
- Birkvad, S. (2015) “The fall of perfect man.” *Short Film Studies*, 5(2). – 180.
- Boros, G. (2009) “Molière, descartes, générosité.” *Filozofia*, 64(2). – 344. (in German)
- Cynarski, W.J. (2016) “A Christian and the martial arts path.” *Ido Movement for Culture*, 16(2). – 89.
- Dar, B.A. (2011) “Iqbal and Nietzsche’s concept of eternal recurrence.” *Intellectual Discourse*, 19(2). – 354.
- Frantz, R. (1978) *The triumph of knowledge. The concept of knowledge in medieval Islam / Translated from the English by S. A. Khomutova. Preface and note by A. V. Sagadeev*. – М., The Main editorial office of Oriental literature of the publishing house “Nauka”. – 372.
- Frolova, A.N. (1998) *Srednevekovaja arabskaja filosofija: Problemy i reshenija [Medieval Arabic philosophy: Problems and solutions]*. – Moscow: Publishing company “Oriental Literature” RAS. – 524. (in Russian)
- Hung, R. (2016) “A critique of Confucian learning: On learners and knowledge.” *Educational Philosophy and Theory*, 48(1). – 176.
- Ibn Hazm (1978) *Akhlaq wa al-Siyar fi Mudawati al-Nufus*. – Beirut: Darul Aeefaq Al-Jadid. – 224.
- Kharisova, L.A. (2001) *Islam i duhovno-nravstvennoe vospitanie shkol’nikov: metodicheskoe posobie [Islam and spiritual and moral education of schoolchildren: a methodological manual]*. – Kazan’: RIC «Shkola». – 172. (in Russian)
- Kunanbayev, A. (2022) *Qara sozder [Books of Words]*. – Almaty: Almaty Kitap. – 224. (in Kazakh)
- Meir, J. (2013) *Senim turaly oylar [Thoughts on belief]// Islam zhane orkeniyet*. – № 31(316). – 316. (in Kazakh)
- Osman, N.T. (2014) *Imannan Ihsanga – Tasauf [From Iman to Ikhsan – Tasawwuf]*. – Almaty: Hikmet. – 37. (in Kazakh)

Information about authors:

Sarsengali Botagoz – PhD student of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: sarsengalibota@gmail.com).

Kulzhanova Aru Raikhankyzy – Lecturer of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: Aru_kul.78@mail.ru).

Kaupenbayeva Samal Mukhametaliyevna – PhD, Senior Lecturer of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, email: samal_75@inbox.ru).

Altayeva Nursulu Sauranbekkyzy – PhD, Senior Lecturer of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: altayeva.nursulu@gmail.com).

Авторлар туралы мәлімет:

Сәрсенғали Ботағөз Жасұланқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: sarsengalibota@gmail.com).

Құлжанова Ару Райханқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті философия кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан, email: Aru_kul.78@mail.ru).

Каупенбаева Самал Мұхаметәліқызы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, email: samal_75@inbox.ru).

Әлтаева Нұрсұлу Сауранбекқызы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, email: nursulu.84@mail.ru).

Сведения об авторах:

Сәрсенғали Ботағөз – PhD докторант кафедрасы религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: sarsengalibota@gmail.com).

Құлжанова Ару Райхановна – преподаватель кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, email: Aru_kul.78@mail.ru).

Каупенбаева Самал Мухаметалиевна – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, email: samal_75@inbox.ru).

Алтаева Нурсулу Сауранбековна – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, email: nursulu.84@mail.ru).

Registered: 13.05.2024

Accepted: 6.12.2024

А. Кушербаева* , **М. Әлікбаева**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail:

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ДІНДАРЛЫҚ ФЕНОМЕНИ: ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДІНИ СҰРАНЫСТАР

Теориялық тұрғыда, зайырлы мемлекетте мемлекет діннен, дін мемлекеттен бейтарап болып есептеледі. Ата Заңымыз бойынша, Қазақстан Республикасының әр азаматына діни сенім бостандығы толыққанды берілген. Сондай-ақ, этникалық, конфессиялық, басқа да кемсітушіліктерге тыйым салынған. Аталмыш мақаланың мақсаты – Қазақстандағы дін феноменін айқындау және «зайырлы» ұғымын әртүрлі ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып кеңінен талдау болып табылады. Сонымен қатар, зайырлы мемлекеттер мен зайырлы емес мемлекеттердегі дін мәселесін жан-жақты саралап, мемлекет пен дін арасындағы байланыстың тетігін айшықтау. Зерттеу жұмысының әдіснамасы – ғылыми мақалада көптеген белгілі ғалымдар мен осы тақырып төңірегінде құнды зерттеулер жүргізген зерттеушілердің «зайырлылық» және «секуляризация» ұғымы туралы тұжырымдамалары мен гипотезаларын сараптау нәтижесінде басты әдіс-тәсіл ретінде компаративистика әдісі кеңінен қолданылады. Зерттеу барысында, «секуляризация» ұғымын жан-жақты зерттеген ғалымдардың пікірі мен зерттеу еңбектері талқыланады. Сонымен қатар, Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың дін саласындағы саясат мәселелері бойынша ұлттық диалогты нығайтуға қабілетті мемлекет екендігіміздің айқын дәлелі келтіріліп, ел азаматтарының барлық сындарлы талаптарына сай шұғыл әрі тиімді әрекет ететін «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының жақтаушысы болып келетіні сарапталады. Сондай-ақ, мақалада Батыс пен Шығыстың алтын көпірі болған қазақ елінің дінге деген көзқарасы зерделенеді. Нәтижесінде, салт-дәстүріне берік, ұлттық идеологияны басты орынға қойған қазақ халқы діни фанатизмнен іргесін аулақ ұстағаны, сонымен қатар, қазақ халқының ұлттық тәжірибесінде отбасы құндылықтары, рухани құндылықтар, өмір сүру дағдылары да мейлінше бірлік пен тірлікке, адамгершілік пен мейірбандыққа, сыйластық пен татулыққа, ар-ождан мен намысқойлыққа негізделгені жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: зайырлылық, секуляризация, феномен, дін, өркениет.

A. Kuserbayeva*, M. Alikbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aliya_k2023@mail.ru

The Phenomenon of Religiosity in Kazakh Society: Religious Requests in a Secular State

Theoretically, in a secular state, the state is considered neutral from religion, religion from the state. According to the law, every citizen of the Republic of Kazakhstan is fully granted freedom of religion. Ethnic, religious is also prohibited. The purpose of this article is to identify the phenomenon of religion in Kazakhstan and a broad analysis of the concept of "secular" based on research works by various scientists. In addition, to comprehensively differentiate the consequences of the movement of the problem of religion in secular states and non-secular States. Research methodology-the scientific article widely uses the method of comparative studies as the main method as a result of the analysis of concepts and hypotheses about the concept of "secularization" by many well-known scientists and researchers who have conducted valuable research. The research discusses the opinions and research works of scientists who have comprehensively studied the concept of "secularization". At the same time, there is clear evidence that the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Kemelevich Tokayev, is a state capable of strengthening national dialogue on religious policy, and is a supporter of the concept of a "hearing state". According to a study by the Russian State University "Scientific Research and Analytical Center on Religion" of the Committee on Religious Affairs of the Ministry of Religious Affairs and Civil Society of the Republic of Kazakhstan, sociological science has a typology developed on the basis of various foundations of secular and non-secular states.

Key words: secularization, phenomenon, religion, civilization, public consciousness.

А. Кушербаева*, М. Аликбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: aliya_k2023@mail.ru

Феномен религиозности в казахстанском обществе: религиозные запросы в светском государстве

Теоретически светскость означает нейтральность государства от религии, религии от государства. Согласно Конституции, «каждый имеет право на свободу совести» и каждому гражданину Республики Казахстан предоставлена свобода вероисповедания, «никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам». Целью статьи является всестороннее изучение феномена религии в Казахстане и анализ понятия «светский» на основе исследовательских работ зарубежных и отечественных ученых, а также дифференцировать проблемы религии в светских государствах и в государствах с определенным статусом религии и выявить механизм взаимоотношений государства и религии. Методология исследовательской работы. В научной статье используется метод компаративистики в качестве основного метода, при этом научным обоснованием служит анализ концепций и гипотез о понятии «секуляризация» многих известных ученых и исследователей, проводивших комплексные исследования по данной теме. В рамках данной статьи приводятся теоретические обоснования понятия «секуляризация», обосновывается политика межконфессионального диалога, проводимая Президентом Казахстана Касым-Жомартом Кемелевичем Токаевым, исследуются особенности светскости государства, вопросы укрепления диалога в сфере религии, и концепция «слушающего государства», оперативно и эффективно действующего в соответствии со всеми конструктивными требованиями граждан страны. Также в статье изучена особенность религиозного мировоззрения казахского народа, всесторонне проанализированы традиционные ценности казахского народа, как нравственность и доброта, уважение и честь, совесть, семейные и духовные ценности основанные на единстве традиции и национальной идеологии, далёкой от религиозного фанатизма.

Ключевые слова: секуляризация, феномен, религия, цивилизация, общественное сознание.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, Қазақстан Республикасы демократиялық және зайырлы мемлекет болып табылады. Теориялық тұрғыда, зайырлы мемлекетте мемлекет діннен, дін мемлекеттен бейтарап болып есептеледі. Ата Заңымыз бойынша, Қазақстан Республикасының әр азаматына діни сенім бостандығы толыққанды берілген. Сондай-ақ, этникалық, конфессиялық, басқа да кемсітушіліктерге тыйым салынған.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» РММ-ның зерттеуіне сүйенсек, 2011 жылдың 18 мамырында дін саласындағы дербес уәкілетті орган – Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігі құрылды. Агенттік тарапынан мемлекеттің дін саласындағы стратегиялық бағытын айқындаған Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы әзірленіп, ол 2011 жылдың 11 қазанында қабылданды. Заңның преамбуласында халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өмірінде ханафи бағытындағы исламның және

православтық христиандықтың тарихи ролі танылатыны атап көрсетілген. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Дін мемлекеттен бөлінгенімен, халықтың болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен бөліне алмайды. «Зайырлылық» ұғымы мемлекеттің дінге деген ұстанымының демократиялық сипатта екенін, діни сенім бостандығының қамтамасыз етілетінін танытады (Алтайқызы, 2021: 144). Мемлекет пен діннің арақатынасындағы байланыстар зайырлы және рухани-діни құндылықтардың арақатынасы негізінде орныққан.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 22-бабында былай делінген:

1. Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар.

2. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс (adilet.zan.kz, 2022).

Қазақстан халқының көпшілігі исламды ұстанады (70%), 26% католицизм, православие, протестантизм, 0,2% буддизм, 0,1% басқа діндер (негізінен иудаизм) және 3% діни емес. Қазақстан Конституциясында Қазақстан мемлекеті

зайырлы мемлекет болып табылады, бірақ діни сенім бостандығына кепілдік беріледі (Досмахамбетұлы, Онушко, 2023: 65).

Конституцияның 39-бабында адамның құқықтары мен бостандықтары ешқандай жолмен шектелмейді деп көзделген. 14-бап діни негізде кемсітуге тыйым салады. 19-бап адамдардың өз ұлтын, партиялық қатыстылығын, дінін растауға немесе растамауға құқылы екендігіне кепілдік береді. Діни тәжірибені шектеу Конституцияға қайшы келеді.

Сонымен қатар, діни қызметті тіркеу шарттары кемінде 500 діндар (жергілікті деңгей) және 5000 діндар (мемлекеттік деңгей) болуы керек. Шетелдіктерге миссионерлік қызметпен айналысу қиынырақ. Заң сонымен қатар тыйым салынған әрекеттерді қарастырады. Мысалы:

- мемлекеттік мекемелерде діни рәсімдерді орындамау;
- ата-аналарының немесе туыстарының балаларының діни қызметіне заңды құқықтарын кеңейту;
- діни қызметкерлер діни іс-әрекеттерді жасау кезінде діндарлардың денсаулығына зиян келтірсе, қамауға алынуы немесе түрмеге жабылуы мүмкін.

Мешіт құжаттарын толтырудың біртұтас ережесі Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінің архивтер мен құжаттарды басқару комитетінің белгілегеніне сүйене отырып жүргізіледі. Сондай-ақ, ислам дінбасылары мешіттерде мазмұнды оқу бағдарламасын және пәндерді бекітуге жауапты.

«Министрлік жүйелі түрде елдегі діни ахуалдың жағдайы мен даму динамикасына мониторинг жүргізіледі.

Бүгінгі таңда республикада 18 конфессияға тиесілі 3796 діни ұйым тіркелген: 2664 исламдық, 342 православие, 86 католик, 591 протестант, 60 Ехоба куәгері, 24 Жаңа апостолдық шіркеу, 11 Кришна санасы қоғамы, 7 иудаизм, 6 Бахаи қоғамы, 2 буддистік, 2 Иса Мәсіхтің соңғы күнгі әулиелер шіркеуі (мормондар), 1 Бірігу шіркеуі (муниттер).

Елде 3566 ғибадат үйі бар: 2664 мешіт, 300 православие шіркеуі, 108 католик шіркеуі, 402 протестанттық шіркеуі, 57 Иегова куәгерлерінің үйі, 24 жаңа апостол шіркеуі, 6 синагог, 2 Бахаи қауымы, 2 Кришна санасы қоғамы діни бірлестігі және 1 буддисттік ғибадатхана.

Ресми түрде 584 миссионер тіркелген, олардың 433-і шетел азаматтары және 151-і Қазақстан азаматтары» (gov.kz, 2023).

Гарвардтың 2005 жылғы есебі бойынша, әлемдегі 75 елде мемлекеттік дін қабылданған. 113 ел ресми түрде мемлекеттік дін бекітілмеген. Дін ғасырлар бойы адамзат баласымен бірге жасап келе жатқан құбылыс десек болады. Тарих беттерінен, дін үшін қаншама соғыстар болғанын білеміз. Ал, кейбір мемлекеттерде, мәселен, Америка Құрама Штаттарында діни билік пен зайырлы билік қатар жүреді. Францияда 1905 жылдан бастап мемлекеттен дін бөлініп, зайырлы мемлекетке айналады. 1872 жылғы заң бойынша, Францияда адамдардың этникалық және діни сенімдері бойынша статистикасын есептеуге тыйым салынған. Кейіннен, яғни, 1978 жылы аталмыш заң тағы мемлекеттік тұрғыда расталды (Juergensmeyer, 2023: 210).

Қай мемлекетте болмасын, дін мәселесі асқан жауапкершілікті, білімдарлықты қажет ететін маңызды мәселе. Жақында ғана елімізде мектеп оқушыларының хиджаб киюіне байланысты көптеген даулы мәселелер орын алғанын білеміз. Франция Республикасының заңнамасы мен ислам арасындағы қайшылықтың салдары бұқаралық ақпарат құралдарында айқын көрініс тапқанын да білеміз. Себебі, басылым беттерінде, әсіресе, Франция елінде діни алауыздық, діни қақтығыстар жиілеп кеткені туралы жиі сөз қозғалады.

Бір жағынан, Франция Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағына сәйкес: «Франция – бөлінбейтін, зайырлы және демократиялық әлеуметтік республика. Мемлекет барлық азаматтардың, аймаққа, нәсілге немесе дінге қарамастан, заң алдында тең болуын қамтамасыз етеді» делінген. Ал, екінші жағынан, соңғы он жыл ішінде Францияда мұсылмандардың жеке діни тәжірибесі мен республиканың құндылықтары туралы сот процестері жиі жүріп отырды.

Бұл өз кезегінде, адамдардың «зайырлылыққа» деген сеніміне селкеу түсірді. Әсіресе, соңғы үш жағдай мемлекет пен дін арасындағы қайшылықтарға душар етті. Оған:

- хиджаб киюіне рұқсат бермегені үшін Ясли Лудың төменгі соттан Жоғарғы сотқа шағымданған ісі (Affaire de la crèche Baby Loup),
- 2016 жылдың жазында қоғамды дүрліктірген «буркиниге тыйым салу ісі»;
- «Файз ісі» сеп болды.

Яғни Францияда ислам дінін ұстанатын адам санының баршылық екені анық байқалады.

Тарихи деректерге көз жүгіртсек, «зайырлылық» ұғымының пайда болуы, әсіресе, Франция

елінде ерекше талқыланды. Мәселен, Google жүргізген зерттеуге сәйкес, «секуляризация» және «зайырлылық» сөздерінің жиілігін талдау бойынша, «секуляризация» сөзі 1870 жылдары француз әдебиетінде кенеттен пайда болғанын және ол алғаш рет 1871 жылы 11 қарашада «La Patrie» атты газетте қолданылғанын көрсетеді. «La Patrie» екінші дүниежүзілік соғыс кезінде пайда болған Париждегі консервативті газет болып есептелді. Секуляризация терминін қолдану жиілігі 1885-1890 жылдары шарықтау шегіне жетті. Одан кейін қысқа уақытқа төмендеді, қайтадан тез қалпына келді. Ал, 1905-1910 жылдары қайтадан шарықтау шегіне жетіп, қайта төмендеді.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін француз тілінде «секуляризацияны» қолдану жиілігі қайтадан өсті және ол 1970 жылдардың аяғында алдыңғы рекорд орнатылғаннан кейін тіпті, арта түсті. Шіркеуді мемлекеттен бөлу туралы 1905 жылғы заң (шіркеулер мен мемлекетті бөлуге қатысты 1905 жылғы 9 желтоқсандағы Заң) 1880 жылдардан бері жүзеге асырылып келе жатқан зайырлы республиканы құру бойынша бірқатар күш-жігердің кезең-кезеңімен қол жеткізуіне мұрындық болды. 1905 жылы «зайырлылықтың» жүзеге асырылуы да, зайырлы демократияның аяқталуы да болған жоқ. Себебі, ол кездері зайырлылық «Үкімет пен діннің бөлінуіне» тең келмейді деп есептелді.

1946 жылғы Конституцияның 1-бабы алғаш рет Франциядағы «зайырлылық» ісін жандандырып, Франция «Зайырлы Республика» болып есептелді. Осы күнге дейін қолданыста болған бұл конституциялық ереже 1958 жылы бесінші Республика құрылғаннан кейін бірқатар даудың орын алуына себепші болды. 1968 жылы орын алған «Қызыл мамыр» атты көтеріліс барысында, бір мезгілде «зайырлы» деген ұғымды кеңінен қолдану қарқыны қайтадан арта бастады. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы және Бесінші Республиканың құрылуының алғашқы он жылы «секуляризация» және «зайырлылық» ұғымдары төңірегінде салыстырмалы түрде тұрақты пікірталас кезеңіне айналды (Иванченко, 2022: 21).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеу мақсаты мен міндеті – Қазақстандағы дін феноменін айқындау және «зайырлы» ұғымын әртүрлі ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып кеңінен талдау, қоғамдағы

орны мен тәсілдерін анықтау болды. Тарихта орын алған әртүрлі зайырлы мемлекеттің көрінісі мен олардың қоғамда үстем еткен заңнамасын қолда-нуда дін мен зайырлылық ұғымдары қалай әсер еткендігі көрсетілген. Сонымен қатар, зайырлы мемлекеттер мен зайырлы емес мемлекеттердегі дін мәселесін жан-жақты саралап, мемлекет пен дін арасындағы байланыстың тетігін айшықтау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ғылыми мақалада көптеген белгілі ғалымдар мен осы тақырып төңірегіндегі зерттеушілердің «зайырлылық» және «секуляризация» ұғымы туралы тұжырымдамалары мен гипотезаларын сараптау нәтижесінде басты әдіс-тәсіл ретінде компаративистика әдісі кеңінен қолданылады. Аталмыш мақалада тақырыпты кеңінен ашу мақсатында А. Әбдірәсілқызы, Ж. Аханов, Г. Оспан, А. Мұғауова, Б. Баймаханов, М. Исхан, М. Муслимовтың құрастыруымен әзірленген «Зайырлы мемлекет және дін қатынастары: теориясы мен тарихы, шетелдік және отандық тәжірибесі» атты еңбегі, Juergensmeyer, M. «The new cold war? Religious nationalism confronts the secular state», Иванченко, Е. А. «Мусульманская община во Франции: проблемы религиозной и социокультурной интеграции», Casanova, J. «The secular and secularisms. Social Research: An International Quarterly», Құрманәлиева А. «Діни ұйымға тартудағы психологиялық әдістер ерекшелігі» атты еңбектері пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Дәстүрлі түрде Қазақстанда Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі өткізіліп келуде. Мәні мен маңызы орасан зор аталмыш съездің өтуіне Қазақстанның бастамашылық етуі – еліміздің өркениетаралық диалогты нығайтуға деген сенімінің берік екенін айқындай түседі. Мәселен, 2022 жылы 14 қыркүйекте өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезінде ел президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев былай деп сөз сөйлейді: «Біздің съезд өркениетаралық диалог орнататын жаһандық деңгейдегі алқалы жиынға айналды. Бұл форумды өткізуге Қазақстанның бастамашылық етуі бекер емес. Себебі қазақ жері ғасырлар бойы Батыс пен Шығыстың арасындағы көпір болып келеді. Осында, яғни Ұлы дала төрінде небір алып көшпелі империялар өмір сүрген. Діни ұстамдылық – олардың бәріне ортақ сипат».

Будан шығатын қорытынды, Батыс пен Шығыстың алтын көпірі болған қазақ елінің дінге деген көзқарасы да ерекше болды. Салт-дәстүріне берік, ұлттық идеологияны басты орынға қойған қазақ халқы діни фанатизмнен іргесін аулақ ұстады. Себебі, қазақ халқының ұлттық тәжірибесінде отбасы құндылықтары, рухани құндылықтар, өмір сүру дағдылары да мейлінше бірлік пен тірлікке, адамгершілік пен мейірбандыққа, сыйластық пен татулыққа, ар-ождан мен намысқойлыққа негізделген.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» РММ-ның зерттеуінде келтірілген тағы бір маңызды мысал бар. Тарихи кезеңдерде, әлемдік және дәстүрлі діндердің арнасы кеңейе бастағанда, бірталай ұлттар арасында дін таңдау мәселесі басты орынға ие болды. Тәңірлікті ұстанған Көк Түрік қағанаты кезеңінде түркілер көрші елдің басты діні буддизммен тереңірек таныса бастайды. Будда ілімін күп көрген кейбір қағандар ғибадатханалар салдырып, будда дінін насихаттай бастайды. Бірде Түркі қағанатының ұлы қағаны Күлтегін мен келелі кеңесшісі Тоныкөктің арасында «будда дінін қабылдау керек пе, жоқ па?» деген сұрақ бойынша талқылау болады. Нәтижесінде, будда дінінің негізгі он қағидатының бірі «Тірі жан иесінің өміріне қауіп төндіруге болмайды» деген ұстаным екенін білген Білге қаған: «Біз желдің өтінде, күннің бетінде, жаудың шетінде жатқан елміз. Ертең ел шетіне жау келсе, қасқая қарсы тұрып ел қорғамай, «тірі жан иесінің тіршілігін сақтандар» деп бас бұғып отыра алмаймыз. Бұл дін біздің жауынгерлік рухымызға сай келмейді» деп будда дінін қабылдаудан бас тартады.

Қазақ тарихында «зайырлылық» ұғымы, әсіресе, Алтын Орда дәуірінде қалыптасады. Мәселен, Бату хан «Алтын Орда» деген ұланғайыр мемлекетін Шыңғысханның «Ұлы Яса» заңымен басқарады. Кейіннен Қазақ хандығы құрылғанда Есімханның «Ескі жолы», Қасымханның «Қасқа жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» зайырлылықтың биік үлгісін көрсетеді.

Қазіргі таңда секуляризацияның озық үлгісін көрсетіп келе жатқан Вьетнам мемлекетінің дінге деген көзқарасы да айрықша. Будда дінін ұстанатын Вьетнамда саяси және діни қатынастарды қарастыра отырып, мемлекет діни емес, марксистік атеизммен сипатталады. Бұл мемлекет ешқандай дінге сенбейтінін білдіреді. Сонымен бірге Мемлекет діндерге бірдей қарайды.

Мұндай көзқарасты анықтайтын негізгі қағида – үлкен ұлттық бірлік. Атап айтқанда, мотивация мен мақсат – діндер арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты, діни қауымдастықтар мен бүкіл ұлт арасындағы дүрдараздықты шектейтін консенсус рухын, елдің дамуын социалистік бағытта жүргізетін біртұтастық пен ортақ құндылықтарды қамтамасыз ету.

Жаңа режим билігінің басынан бастап, Президент Хо Ши Миннің және Вьетнам Коммунистік партиясының басшылығымен Вьетнам әртүрлі дінді ұстанатын азаматтардың бірлігін қамтамасыз ететін прагматикалық және қолайлы зайырлы модельді таңдады. Ықпалды діндер мемлекеттің тікелей басқаруында, ал қалған діндер халық арасында құрметке ие.

1945 жылдан бастап 1980 жылдардың екінші жартысындағы Жаңару кезеңінің басталуына дейін тарихтың және әлеуметтік-саяси тәжірибенің нақты кезеңдері болған жоқ. Керісінше, діни-саяси қатынастар шын мәнінде идеалдар мен принциптердің қатынастарымен бірдей болды.

Нәтижесінде, Вьетнамдағы діни саясатты реформалау процесі үлкен жетістіктерге жетіп, діндердің ұлттық мемлекетте дамуына көптеген мүмкіндіктер пайда болды. Бірақ соның өзінде дінге байланысты барлық кедергілер жойылмады. Мемлекеттік субъект тарапынан діни құқықтық базаны толықтыру, діни жұмысты ілгерілету, дінге байланысты қақтығыстарды шешу талабы әлі де маңызды мәселелер болып қала береді.

Осы тұста белгілі ғалым И.В. Понкиннің зайырлы мемлекеттің төрт моделін ұсынғанын тілге тиек еткеніміз жөн. Олар:

- 1) преференциялық;
- 2) эквипотенциялық;
- 3) контаминациялық;
- 4) идентификациялық.

Алғашқы преференциялық модельде мемлекеттің басты ерекшелігі бір немесе бірнеше дінге басымдылық беруі. Оған мысал ретінде, Германияны айта аламыз. Ал эквипотенциялық модельде дінге түбегейлі тыйым салынады. Ондай мемлекеттерде діни кітапшаларды, діни оқулықтарды шығаруға, рәміздерде дінге байланысты белгілерді пайдалануға болмайды. Контаминациялық қалыпқа, көбінесе, Шығыс өркениетін, мәселен, Израиль, Үндістан, Индонезия мемлекеттерін жатқызуға болады. Яғни, дін мен зайырлылықтың тығыз байланыста болатын елдерді айтамыз. Идентификациялық қалып көпұлтты мемлекеттерге тән. Ресей, Франция, Украина сияқты елдерді жатқызуға болады.

Нәтижелері мен талқылама

«Зайырлылық» ұғымын тереңінен сараптау үшін, ең алдымен Франциядағы «Үкімет пен діннің бөлінуін» толық қолдайтын себептерді тарихи тұрғыда талдап көруіміз қажет. Кәсіби терминдер сөздігінің түсіндірмесіне сәйкес, 1958 жылғы Конституцияда қолданылған «зайырлылық» ұғымы «кез-келген дінді ұстана алады» деген қағиданы алға тартты. Француз елінің зайырлылығы 1905 жылғы бөліну туралы Заңда және 1946 жылғы Конституцияда Франция Республикасы жариялаған сенімнің бейтараптығын білдіреді.

Сөздікте «зайырлылық» ұғымы келесі аспектілерді қамтитындығы көрсетілген:

(1) Француз Үкіметінің теократиялық емес атрибуттары;

(2) барлық қоғамдық билік Мемлекеттік департаментте шоғырланған және оған ешқандай діни билік қатысуға рұқсат етілмейді;

(3) қоғамдық тәртіпке қауіп төндірмей, діни сенім бостандығын құрметтеу;

(4) пікірлер мен нанымдардың әртүрлілігін құрметтеу (Casanova, 2009: 40-49).

Қазақстан мемлекеті дінге қатысты нақты саясат жүргізеді және қоғам мен ұлттың қауіпсіздігін қорғау қағидаты негізінде саясат пен дін арасындағы дәйекті өзара байланысты орнатуды мемлекеттің міндеті деп есептейді.

XIX ғасырдың басындағы әйгілі француз энциклопедисті Эмиль Литтре «зайырлылық» ұғымын «барлық культтерге бейтарап, діни қызметкерлерден тәуелсіз және кез-келген теологиялық тұжырымдамадан босатылған» мемлекеттің белгісі деп санады. И.В. Понкин зайырлылықты мемлекеттік немесе қоғамдық институттардың, қоғамдық өмір салаларының сипаттамасы ретінде анықтайды, олардың жалпы азаматтық, дүниелік бағытын, діни немесе идеологиялық санкциялардан немесе қысымнан, қызметі идеологияны таратуға бағытталған діни бірлестіктерден немесе оларға бағынудан тәуелсіздігін көрсетеді. С.В. Фомина «зайырлы мемлекет – бұл діннің, оның догматикасы мен әдет-ғұрпының, әртүрлі діни ұйымдар мен олардың өкілдерінің оның саяси және құқықтық институттарының құрылымы мен қызметіне, мемлекеттік білім беру жүйесіне және мемлекеттік өмірдің басқа салаларына қандай да бір ықпалынан ада мемлекет» деген анықтама береді (Starrett, 2018: 11-13).

Тарих сахнасына көз жүгіртсек, «зайырлы мемлекет» ұғымын ең алғаш талдаған Аврелий

Августин болды. Оның пайымдауынша, мемлекет пен дін екі бөлек болуы керек. Танымал реформатор, Инжілді неміс тіліне тәржімалаған Мартин Лютер мемлекеттік билік пен дінді байланыстырудың қажет еместігін басты нысанға алды. Оның пікірінше, қандай да қоғам болмасын, ол ең бірінші жаманшылықпен, жауыздықпен күресуі керек деген идеяны алға тартты.

Зайырлы мемлекет теориясы, шынтуайтында, Ағарту дәуірінде өрістеді. Жан-Жак Руссо, Вольтер, Шарль Монтескье іспетті белгілі ойшылдар шіркеу билігіне қарсы шығып, зайырлы мемлекет теориясын ғылымға енгізеді.

Ал, Томас Джефферсон зайырлылық тұжырымдамасы мен зайырлылық теориясының арасында айырмашылық бар деп мәлімдейді. Бұл ұғым көп өлшемді және тарих берген мағыналарға толы.

Секуляризация тұжырымдамасының көптеген мағыналары мен қайшылықтары болғандықтан, аталмыш ұғымды талдау, сараптау біршама қиындықтарға алып келді. Зайырлылық теориясы, белгілі ғалым Д. Уоттың пікірінше, астарлы ұғымға ие. Яғни, секуляризация теориясының өзегі мен орталық тезисі қоғамды модернизациялау процесін зайырлы салаларды – ең алдымен мемлекеттің, экономика мен ғылымның – діни саладан функционалды саралау және босату процесі ретінде тұжырымдау. Сонымен қатар, дінді өзінің жаңадан табылған шеңберінде саралау мен мамандандыру болып табылады.

Зайырлылық – бұл тарихы терең және арнасы кең, күрделі, тіпті кейде қарама-қайшы философиялық, саяси, идеологиялық және құқықтық түсініктердің жиынтығын білдіретін ұғым. «Зайырлылық» термині екі түрлі бірдей шындыққа, атап айтқанда философиялық-мәдени және саяси-институционалдық салаларға қатысты қолданылады. Зайырлылық философиялық және мәдени салада идеологиялық мәнге ие болуы мүмкін, яғни ол «зайырлы идеологияны» білдіре алады.

Мәселен, Нидерланды мемлекетіне тоқталатын болсақ, аталмыш елде шіркеуді мемлекеттен бөлу идеясы бұрыннан бар. Кейбір тарихшылар шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі ерте христиан дінінен бастау алады деп мәлімдейді. XVIII ғасырдың аяғында жаңа көзқарас пайда болды: көпшілігі голландиялық реформаланған шіркеудің артықшылықтарын жойғысы келді. XVII ғасырдың басында реформаланған шіркеу Голландия Республикасында рұқсат етілген жалғыз діни ұйым болды. Кальвинистік доктрина Нидерландияда монополиялық жағдайға

ие болды. Яғни, кальвинизм дегеніміз – әйгілі француз теологы Жан Кальвинның ойлап тапқан протестантизмнің бір бағыты. 1571 жылы Голландияда кальвинизм тереңінен дамып, Нидерландтық реформаттық шіркеу пайда болады. Кейіннен Голландиядан шыққан кальвинистер Ұлыбританияға үдере көшіп, пуритан есімімен әйгілі болады. Кальвинизм Голландияның ұлттық мінезін қалыптастыруда жетекші рөл атқарды (Martínez-Torrón, Durham, 2011: 20-25).

Дени Дидро мен Вольтер сияқты философтар өз еңбектерінде католик шіркеуінің билігін сынға алды. Жеке автономия мен табиғи теңдік туралы ағартушылық идеялар, ұлтшылдықтың алғашқы формасы және жеке діни сенімдерге жаңа теологиялық екпін мемлекеттің дінге қатысты рөлі туралы басқаша көзқарасқа әкелді.

1796 жылы Голландия мемлекеті мен реформаланған шіркеу арасындағы байланыс үзілді. Осы сәттен бастап «шіркеуді мемлекеттен бөлу» ұғымы енгізілді. Кейіннен бұл қағида қағазға түсірілмеді. Осыған байланысты бұл ұғымның мағынасы ешқашан айқын болған емес. Тұжырымдама шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас қандай болуы керек екенін емес, қолайсыз екенін көрсетті. Француз оккупациясынан кейін Нидерланды Корольдігі діни бостандық пен шіркеудің мемлекеттен бөлінуін орнатты. 19 ғасырда шіркеу мен мемлекет арасындағы институционалдық қатынастарды бөлуге баса назар аударылды. Осы кезеңдегі тақырыптар алдын-ала қадағалауды жүзеге асыру және шіркеу функцияларын тағайындау болды. Бұл біржақты шешім: Үкімет дінге араласпауы керек. Бұл шіркеуді мемлекеттен бөлу принципіне қатты әсер етті. Бұл принциптің жалпы идеясы – шіркеу мен мемлекет арасындағы қатынастар азайған сайын бөліну процесінің сәтті болуында еді (Hoffstaedter, 2013: 477).

Осы тарау шеңберінде діни сенім бостандығы сияқты мемлекеттің зайырлылық қағидаты ерекше назар аударуға лайық. Мәселен, «Зайырлы мемлекет» ұғымына сәйкес, бірқатар халықаралық құқық актілері пайда болды:

1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (19-бап),

1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакт,

1950 жылғы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенция,

1981 жылдары төзімсіздік пен кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы Декларация (Құрманәлиева, Токтарова, 2010: 91-95).

Ғылыми еңбектерде кездесетін зайырлылықтың басқа қағидаттарына да назар аударайық: азаматтардың әскери қызметті діни себептер бойынша баламалы азаматтық қызметпен алмастыру құқықтарының кепілдігі, мемлекет діни бірлестіктерге тек ғибадат заттарына ғана емес, жерге, ғимараттарға, құрылыстарға және басқаларға меншік құқығын таниды. Осылайша, ғылыми зерттеулерде келтірілген тұжырымдарға сүйене отырып, зайырлылықтың бірнеше қағидасын ажыратуға болады:

1. Мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара бөлінуі.

2. Діни бірлестіктердің теңдігі

3. Мемлекеттік, ресми діннің, сондай-ақ өзге де идеологиялық ілімнің болмауы (Jensen, 2008: 122-123).

Саяси тұрғыда исламды зерттеуде дін мен мемлекет арасындағы қатынастардың үш моделі бар: интегралистік, зайырлылық және симбиотикалық. Бірінші модельде ислам жеке және әлеуметтік өмірдің барлық аспектілерін қамтитын жан-жақты ілім ретінде қарастырылды. Ислам – бір мезгілде дін және мемлекет (әл-Ислам хува әл-дин ва алдаула). Иран мен Сауд Арабиясы сияқты елдер исламдық және мемлекеттік қатынастардың осындай интегралистік моделінің мысалы ретінде қарастырылады. Зайырлы модельде дін мен мемлекеттің аумағы бөлінген. Дін – бұл жеке іс, ал мемлекет – қоғамдық іс. Жеке іс ретінде мемлекет діни істерге араласа алмайды. Түркия осы зайырлы модельді қолданатын мұсылман елі деп саналады.

Үшінші модельге сәйкес, симбиотикалық мемлекет пен діннің билік органдары әртүрлі, бірақ зайырлы модельдегідей немесе интегралистік модельдегідей бөлінбейді. Бұл модельде дін таза және тиімді мемлекетті басқарудың этикалық негізі болып табылатын құндылықтарды қамтамасыз етеді (Blackford, 2012: 38).

Мемлекеттің өзі діни нормалардың күшіне енуіне кедергі жасамай-ақ кепілдік береді. Индонезия мемлекеттік және діни қатынастардың үшінші моделін ұсынады деп саналады. Көбінесе бірінші модель, интегралист, Ислам мемлекетін жүзеге асырудың тамаша негізі болып саналады. Ол моделі нақты тарихи Ислам мемлекетінің үлгісі болуы мүмкін деген Құранды заманауи оқу парадигмасынан алшақтатын жаңа тәсілді ұсынады. Сәйкесінше, бостандық, ұлт және зайырлылық маңызды принциптер болып табылады, олардың нормативтік этикалық негіздерін Құраннан табуға болады.

Қорытынды

Қай заманда да діннің рөлі әр мемлекеттерде маңызды орынға ие болды. Адамзат тарихында сенім мәселесі, дін мәселесі нақты бір байламға келетін мәселе емес екендігі ғасырлар бойы дәлелденіп келеді. Аталмыш мәселе бірнеше факторлардан туындайды, мысалы, ғылыми-техникалық дамудың адам өміріне әсері. Орта ғасырларда адамдар күн жерді айналады деп сенді. Алайда, XV ғасырда Николай Коперник (1473-1543) есімді ғалым ғылым жолына үлкен жаңалықпен келді. Ол жер күнді айналады немесе күн Күн жүйесінің орталығы болып табылады деген мәлімдеме жасады. Бұл теорияның пайда болуымен геоцентрлік теория гелиоцентрлік теориямен алмастырылды. Бір қызығы, Николай Коперниктің теориясы шіркеумен үлкен қақтығыстар тудырмады. Себебі, Николай Коперник өз кітабының кіріспе бөлімінде теория есептеулерді жеңілдету үшін пайда болғанын түсіндіреді.

XIX ғасырда дін эволюция теориясының пайда болуымен тағы да қос жақты пікір-таласқа тап болды. Чарльз Дарвин (1809-1882) өзінің «Түрлердің шығу тегі» кітабында адамның шығу тегін түсіндірді. Чарльз Дарвиннің пікірінше, адамның өмір сүруі ұлы маймылдардың эволюциясының нәтижесі болып табылады. Адамдар эволюцияның арқасында пайда болды. Әрине, бұл теория христиандық нанымдарға қайшы келеді. Жазбаларда адамның Құдай бейнесінде жаратылғаны туралы айтылады. Адам – маймыл эволюциясының нәтижесі емес, Құдайдың жаратылысы. Осылайша, Чарльз Дарвиннің теориясы христиандық нанымдарға қатты қайшы келеді. Сонымен қатар, Чарльз Дарвин жазбаларда жазылған жаратылыс тарихын жоққа шығарды. Осыған тап болған шіркеу бір орында тұрмайды. Шіркеу бір кездері еретикалық деп саналатын ілімдердің бірнеше тізімін шығарды, ал осы ілімдерді ұстанған адамдар еретиктер болып саналды (Chelini-Pont, Ferchiche, 2015: 23).

Зайырлылықты талқылаған ең көрнекті тұлғалардың бірі Харви Кокс болды. Харви Кокс өзінің әйгілі «Зайырлы қала» (1965) кітабында зайырлылық туралы ойларын айтты. «Зайырлы қала» кітабын Харви Кокс Америка Құрама Штаттарын президент Джон Кеннеди басқарған кезде жазған. 1961 жылдың басында Кеннеди Америка Құрама Штаттарының 35-ші президенті болып сайланды. Ол 43 жасында Президент болып сайланды және Теодор Рузвельттен ке-

йінгі екінші ең жас президент болды. Бір қызығы, Джон Кеннеди Америка Құрама штаттарының алғашқы католик президенті болды (Gamon, Tagoranao, 2018: 52). Харви Кокс аталмыш еңбегінде зайырлы мемлекеттің теориялық және практикалық тәжірибелерін кеңінен талдап, қарастырады.

Қазақстандық саясаткерлер белсенді түрде ұлттар қауымдастығында өзін-өзі ұстай алатын заманауи мемлекет құруға ұмтылды. Осылайша, олар қазіргі мемлекеттерді құрудағы басқа мемлекеттердің жиі кездесетін қиын тәжірибелеріне сүйене алды. Бұл процесс әлі аяқталған жоқ және мемлекет өзінің алға жылжу траекториясын жалғастыра отырып, жаңа қиындықтарға тап болады. Бастапқыда айтылғандай, батыстық түрғыдан зайырлы мемлекеттіліктің тамырын XVIII ғасырдың аяғындағы ірі саяси қозғалыстардан, атап айтқанда Американдық және француздық революциялардан іздеуге болады. Осы уақыт кезеңіндегі толқулар дін мен саясатты заңға бөлудің салыстырмалы түрде жаңа идеясын бекіте бастады (Blackford, 2012: 217-219).

Жаңадан пайда болған Америка құрама штаттарының «Мемлекеттік Бейтараптық» моделі жағдайында шіркеу мен мемлекетті бөлу діни әдет-ғұрыптарды үкіметтің араласуынан, сондай-ақ азшылықтардың рухани тәжірибелерін қудалаудан қорғау тәсілі ретінде қарастырылды (Assyaukanie, 2019: 210).

Алайда, «Скептикалық» модель жағдайында басты мақсат мемлекетті Шіркеу мен діни органдардың араласуынан қорғау болды. Бастапқыда талқыланғандай, осы екі модель арасындағы көзқарастың айырмашылығы американдық зайырлылық практикасы мен француздық лаицизм тұжырымдамасын салыстыруда айқын көрінетін маңызды айырмашылықтарды тудырды (Zussa, 2019: 494-510).

Сондай-ақ «Біріктіру» моделі саяси және рухани салалардың бірігуін болжайды. Бұл жүйеде мемлекет халыққа белгілі бір дінді таңуға тырысады. Басқа діндерге тыйым салынады және қуғын-сүргінге ұшырайды, олардың жақтастары қуылады немесе дінге келуге мәжбүр болады. Айта кету керек, мемлекеттік дін заң мен білімге енеді, олардың екеуі де діни принциптерге негізделген. Бұл жүйе саяси билікті діни институттарға бағындыра алады (Pandey, 2017: 158-160).

Ал, термоядролық модельдің тарихи және заманауи мысалдары өте көп. Византия империясын кейінірек цезоропапизм деп аталатын жүйе басқарды, онда діни мәселелер мемле-

кеттік басқарудың бір бөлігіне айналған. Тіпті. Вестфалияға дейінгі Еуропаның көп бөлігі осы модельдің элементтерін көрсетті. 1555 жылғы Аугсбург «Бейбітшілігі» дінді «Cuius regio, eius religio» (мемлекет кімнің иелігінде болса, дін де соның иелігінде) қағидатын енгізу арқылы реттеді. Ал, Швеция азаматтарының 1873 жылға дейін «католик» дінінің өкілі болуы заңсыз болып есептелді (Cornell, Starr, Tucker, 2017: 95).

Қорыта айтқанда, секуляризация тенденциясы қай кезде де маңызды мәселе болып табылады. Даму және модернизация – бұл өзгеру процесі, ұлттың талабына айналды. Өйткені ой-өрісінің дамуымен адамзат келесідей философиялық толғамға сенді: яғни, бүгінгі күн кешегі күннен жақсы болуы керек, ертеңгі күннің болашағы зор, өйткені ол бүгінгі күннен әлдеқайда жақсы болып есептеледі.

Әлемдегі әрбір діннің өзіндік сипаты болғандықтан, әр діннің зайырлылыққа реакциясы әр түрлі болады. Кейбіреулерге секуляризацияны қабылдау оңай, бірақ кейбіреулерге оны қабылдау қиын. Демек, бір діннің ізбасарлары мен басқа діннің ізбасарларының көзқарастары да әртүрлі, дегенмен кейде ой ағымы бірдей болады. Алайда, сенімнің негізі бұл пікірге қатты әсер етеді.

АЛҒЫС

Бұл ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің жобасы негізінде қаржыландырылды (Грант №АР19675827 «Әбу Насыр әл-Фараби іліміндегі тіл философиясы мен философия тілі»).

Әдебиеттер

- Adilet.zan.kz (2022) Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
- Assyaukanie, L. (2009) Islam and the secular state in Indonesia. Institute of Southeast Asian Studies. – 262.
- Blackford, R. (2012) Freedom of religion and the secular state (Vol. 38). John Wiley & Sons. – 224
- Casanova J. (2009) The secular and secularisms. *Social Research: An International Quarterly*, 76(4), 1049-1066.
- Chelini-Pont B, Ferchiche N (2015) Religion and the secular state: French report //Religion and the Secular State: National Reports. – 24.
- Cornell, S.E., Starr, S.F., Tucker, J. (2017) Religion and the secular state in Kazakhstan. Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies. – 95.
- Gamon, A. Tagoranao, M. S (2018) Zakat and poverty alleviation in a secular state: The Case of Muslim minorities in the Philippines. *Studia Islamika. Indonesian Journal for Islamic Studies*. Vol. 25. – 48-52
- gov.kz (2020) Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2020-2023 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын іске асыру қорытындылары туралы ақпарат. https://www.gov.kz/uploads/2020/4/8/03967158d84c93d409340eff5e1049a6_original.53247.docx
- Hoffstaedter (2013) Secular state, religious lives: Islam and the state in Malaysia. *Asian Ethnicity*, 14(4). – 475 -489.
- Jensen, T. (2008) RS based RE in public schools: A must for a secular state. – *Numen: Koninklijke.Brill NV* 55 (2-3). – 122-150.
- Juergensmeyer, M. (2023) The new cold war: Religious nationalism confronts the secular state. – Los Angeles: University of California Press. – 292.
- Martínez-Torrón, J., Durham (2011) Religion and the secular state. In *General Reports of the XVIII Congress of the International Academy of Comparative Law/Rapports Généraux du XVIIIème Congrès de l'Académie Internationale de Droit Comparé*. – Dordrecht: Springer Netherlands. – 28.
- Pandey, G. (2007) The secular state and the limits of dialogue. The crisis of secularism in India: Published by Duke University Press. – 157-176.
- Starrett G. S. (2018) Who Put the Secular in Secular State //Brown J. *World Aff.* – T.6. – 16.
- Zucca, L. (2019) The crisis of the secular state—A reply to Professor Sajó. *International Journal of Constitutional Law*, 7(3). 494-514.
- Алтайқызы А. (2021) Қазіргі дінтанудағы зайырлылықтың үлгілері. //Адам әлемі. – Т. 88. – №. 2.
- Досмахамбетұлы Ф., Онучко М. (2023) Дін Және Қоғам: теориялық-гносеологиялық аспект. *Вестник «Социологические и политические науки»*. – № 3. – 71.
- Иванченко, Е.А. (2022) Мусульманская община во Франции: проблемы религиозной и социокультурной интеграции. – М: Электронный архив библиотеки МГУ имени А. А. Кулешова. – 21-22.
- Құрманәлиева А., Токтарова Г. (2010) Діни ұйымға тартудағы психологиялық әдістер ерекшелігі. *ҚазҰУ Хабаршы. философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы*. – № 34. – 1. – Алматы: Қазақ университеті баспасы. – 91-95.

References

- Adilet.zan.kz (2022) Kazaqstan Respublikasy normativtik qūyqytyq aktilerinın aqparattyq-qūyqytyq jūiesi. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (in Kazakh)
- Altaikyzy, A. (2021) Qazirgi dintanulyq zertteulerdegi zaiyrlylyqtyñ ūlgileri [Patterns of Secularism in Contemporary Religious Studies]. Adam әlemi. – T. 88. – №. 2. (in Kazakh)
- Assyaukanie, L. (2009) Islam and the secular state in Indonesia. Institute of Southeast Asian Studies. – 262.
- Blackford, R (2012) Freedom of religion and the secular state (Vol. 38). John Wiley & Sons. – 224
- Casanova, J. (2009) The secular and secularisms. Social Research: An International Quarterly, 76(4), 1049-1066.
- Chelini-Pont, B, Ferchiche, N. (2015) Religion and the secular state: French report //Religion and the Secular State: National Reports. – 24.
- Cornell, S.E., Starr, S.F., Tucker, J. (2017) Religion and the secular state in Kazakhstan. Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies. – 95.
- Dosmakhambetuly, G., Onuchko, M. (2023) Din Zhәne Қорам: teorijalyқ-gnoseologijalyқ aspekt. Vestnik «Sociologicheskie i politicheskie nauki» [Religion and Society: Theoretical and epistemological aspect. Bulletin “Sociological and political sciences”]. – T. 71, №. 3. – 64-74. (in Kazakh)
- Gamon, A. Tagoranao, M. S. (2018) Zakat and poverty alleviation in a secular state: The Case of Muslim minorities in the Philippines. Studia Islamika. Indonesian Journal for Islamic Studies. Vol. 25. – 48-52
- gov.kz (2020) Kazaqstan Respublikasynın din salasynдары мемлекеттік саясатын 2020-2023 zhyldarga арналған tuzhyrmdamasyn iske asyru zhәnindegi is-sharalar zhosparyn iske asyru korytyndylary туралы ақпарат [Information on the conclusions of the implementation of the action plan for the implementation of the concept of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of religion for 2020-2023]. https://www.gov.kz/uploads/2020/4/8/03967158d84c93d409340eff5e1049a6_original.53247.docx (in Kazakh)
- Hoffstaedter (2013) Secular state, religious lives: Islam and the state in Malaysia. Asian Ethnicity, 14(4). – 475 -489.
- Ivanchenko, E. (2022) Musul’ manskaja obshhina vo Francii: problemy religioznoi i sociokul’turnoi integracii [The Muslim community in France: problems of religious and socio-cultural integration]. – M: Jelektronnyj arhiv biblioteki MGU imeni A. A. Kuleshova. – 21-22. (in Russian)
- Jensen, T. (2008) RS based RE in public schools: A must for a secular state. – Numen: Koninklijke.Brill NV 55 (2-3). – 122-150.
- Juergensmeyer, M. (2023) The new cold war: Religious nationalism confronts the secular state. – Los Angeles: University of California Press. – 292.
- Kurmanaliyeva, A., Toktarova, G. (2010) Dini ūiymğa tartudaғы psihologialyq әdister ereksheligi [Peculiarity of psychological methods in attracting religious organizations]. Vestnik KazNU. Seria filosofii, kŭlturologii i politologii. № 34. – 1. – Almaty: Kazaq universiteti baspasy. – 91-95. (in Kazakh)
- Martinez-Torrón, J., Durham (2011) Religion and the secular state. In General Reports of the XVIII Congress of the International Academy of Comparative Law/Rapports Généraux du XVIIIème Congrès de l’Académie Internationale de Droit Comparé. – Dordrecht: Springer Netherlands. – 28.
- Pandey, G. (2007) The secular state and the limits of dialogue. The crisis of secularism in India: Published by Duke University Press. – 157-176.
- Starrett, G. S. (2018) Who Put the Secular in Secular State //Brown J. World Aff. – T.6. – 16.
- Zucca, L. (2019) The crisis of the secular state—A reply to Professor Sajó. International Journal of Constitutional Law, 7(3). 494-514.

Авторлар туралы мәлімет:

Кушербаева Әлия Батырбекқызы (корреспондент автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: aliya_k2023@mail.ru).

Әлікбаева Маржан Башанқызы – философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, email: montilove2013@gmail.com).

Information about authors:

Kusherbayeva Aliya Batyrbekkyzy (corresponding author) – PhD student of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aliya_k2023@mail.ru).

Alikbayeva Marzhan Bashankyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, email: montilove2013@gmail.com).

Сведения об авторах:

Қушербаева Алия Батырбековна (корреспонденттэй автор) – PhD докторант кафедрасы религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aliya_k2023@mail.ru).

Аликбаева Маржан Баиановна – кандидат философских наук, старший преподаватель кафедрасы религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, email: montilove2013@gmail.com).

Тіркелді: 22.01.2024

Қабылданды: 13.12.2024

B. Beisenbayev

Egyptian university of Islamic culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

e-mail: baktybay.beisenbayev@mail.ru

THE CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVING ISLAMIC EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article provides an in-depth analysis of the Islamic education system in Kazakhstan, with special attention paid to its compliance with state educational standards. The study is aimed at introducing modern educational methods into curricula, its purpose is to study the processes of introducing modern education into Islamic curricula and to assess the impact of the introduction of modular, credit-modular systems on the training of religious specialists. During the study, an analytical systematic review of the literature was conducted using the PRISMA methodology based on publications in leading scientific databases (Google Scholar, Scopus, and Springer Link) for the period from 2009 to 2023. As part of the research methodology, a comparative comprehensive analysis of regulatory legal acts and statistical data related to the Islamic education system, as well as programs and methodological approaches of educational institutions training specialists in Islamic studies, was conducted. As a result of the study, 51 of the most relevant publications were selected, and based on them, the processes of adapting the Islamic education system to modern academic requirements were studied. The scientific and practical significance of this study is explained by its contribution to the development of educational methods in accordance with modern academic standards, while preserving religious values and traditions. In conclusion, the increase in the quality of training qualified specialists in Islamic studies in Kazakhstan is the result of effective integration into the secular educational environment. In addition, the need for further adaptation of educational programs to expand the network of Islamic educational institutions and the importance of continuing research aimed at training specialists in the field of religion were noted. This, in turn, will undoubtedly make a significant contribution to the social stability and cultural development of Kazakhstan.

Key words: Islamic education, madrasah colleges, educational standards, Islamic studies, religious and secular values.

Б. Бейсенбаев

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

e-mail: baktybay.beisenbayev@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы ислам білімін жетілдірудің қазіргі жағдайы мен жолдары

Бұл мақалада Қазақстандағы исламтанулық білім беру жүйесінің э терең талдау жасалып, мемлекеттік білім беру стандарттарымен біріктіруге назар аударылды. Зерттеу оқу бағдарламаларына заманауи білім беру тәсілдерін енгізуге және оқу процесінде ханафи мәзһабының дәстүрлерін сақтауға бағытталады. Мақсат – дәстүрлі ислам білімдерін заманауи академиялық талаптарға бейімдеу процестерін зерделеу және модульдік және кредиттік-модульдік жүйені енгізудің дін мамандарын даярлауға әсерін бағалау. Зерттеу әдістемесі аясында исламдық білім беру жүйесі бойынша нормативтік-құқықтық актілерге, статистикалық мәліметтерге және Исламтану мамандарын дайындайтын мекемелердің бағдарламалары мен әдістемелік тәсілдеріне салыстырмалы жан-жақты талдау жүргізілді. Зерттеу барысында 2009 жылдан 2023 жылға дейін жетекші ғылыми дерекқорлардағы (Google Scholar, Scopus және Springer Link) жарияланымдарды қамтитын PRISMA әдістемесін пайдалана отырып, әдебиеттерге талдамалы жүйелі шолу жасалды. Сәйкестендіру, скрининг, талдау кезеңдерінен кейін исламдық білім беру жүйесін заманауи академиялық талаптарға бейімдеу процестерін зерделеудің ең өзекті 51 басылымы таңдалды. Бұл зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы оның діни құндылықтар мен дәстүрлерді сақтай отырып, қазіргі заманғы академиялық стандарттарға сәйкес келетін білім беру тәсілдерін дамытуға қосқан үлесімен түсіндірілді. Қорыта айтқанда, зайырлы білім беру ортасына тиімді ықпалдасу Қазақстанда білікті Исламтану мамандарын даярлауды жақсартатынын көрсетеді. Сондай-ақ исламдық білім беру мекемелерінің желісін кеңейту үшін білім беру бағдарламаларын одан әрі бейімдеу қажеттілігін және дін саласындағы мамандарды

лім беру тәжірибесін, білім алушылардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бейімдеу қабілетіне бағытталған зерттеулерді жалғастырудың маңыздылығын айқындайды. Бұл өз кезегінде Қазақстанның әлеуметтік тұрақтылығы мен мәдени дамуына елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: Ислам білімі, медресе колледждері, білім стандарттары, исламтану, діни және зайырлы құндылықтар.

Б. Бейсенбаев

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан
e-mail: baktybay.beisenbayev@mail.ru

Современное состояние и пути усовершенствования исламского образования в Республике Казахстан

В этой статье рассматриваются изменения исламского образования в Казахстане, с особым акцентом на том, как оно соотносится с государственными образовательными стандартами. Исследование направлено на внедрение современных методов обучения в программы обучения, при этом сохраняя ханафитские традиции. Цель исследования состоит в том, чтобы изучить способы, с помощью которых традиционные исламские знания адаптируются к современным академическим требованиям, а также оценить влияние кредитно-модульной и модульной системы на подготовку специалистов-религиоведов. Методология исследования включала сравнительный и полный анализ законов, регулирующих систему исламского образования, а также статистических данных, программ и методических подходов учреждений, обучающих специалистов в области исламоведения. Методология PRISMA была использована для проведения аналитического систематического обзора литературы, включающей публикации за период с 2009 по 2023 год из ведущих научных баз данных (Google Scholar, Scopus и Springer Link). После этапов идентификации, отбора и анализа были выбраны 51 наиболее актуальных работ, посвященных методам адаптации исламского образования к современным академическим стандартам. Исследование имеет научную и практическую ценность из-за того, что оно помогает создать методы обучения, которые соответствуют академическим стандартам при сохранении религиозных ценностей и традиций. Исследование показало, что эффективная интеграция в светскую образовательную среду способствует повышению качества образования исламских специалистов в Казахстане. Кроме того, подчеркнута необходимость дальнейшей адаптации учебных программ, чтобы расширить сеть исламских учебных заведений и подготовить более квалифицированных преподавателей, способных удовлетворять разнообразные потребности учащихся. Это, в свою очередь, способствует социальной стабильности и культурному развитию Казахстана.

Ключевые слова: исламское образование, медресе-колледжи, образовательные стандарты, исламоведение, религиозные и светские ценности.

Introduction

Islam is a religion that has had a significant impact on the culture and social development of Kazakhstan. Located at the crossroads of Europe and Asia, Kazakhstan is a strategic region that plays an important role in the cultural exchange between East and West. According to the National Bureau of Statistics of Kazakhstan in 2024, about 75% of the country's population is Muslim (Figure 1). This figure shows the deep roots of the history of Islam in the region, as well as the close connection of Kazakhstan's national identity and cultural values with Islam.

The process of adoption of Islam on the territory of modern Kazakhstan began in the southern and western regions of the Great Silk Road and developed over several centuries. The first spread of Islam was carried out through cultural and trade exchanges, which contributed to the penetration of new moral and spiritual values among the local pop-

ulation. Over time, Islam became an integral part of Kazakh society and had a great influence on the formation of its national culture. The influence of Islam spread to the main spheres of Kazakh society, such as art, education, law and moral norms, strengthened the cultural and spiritual heritage of the region, and ensured the stability of social structures.

Islam, which forms the backbone of Kazakh society, plays a particularly important role in preserving social cohesion and upholding traditional values. Its influence is not limited to the religious sphere, but covers wide geographical and cultural spaces. Islam strengthens ties between regional cultures, serves as a channel for the exchange of knowledge and experience, and supports the interaction of Muslim communities in Central Asia. Today, Islam is reflected not only as a religious system in Kazakhstan, but also as an important cultural and social factor deeply influencing the formation of national identity and social harmony.

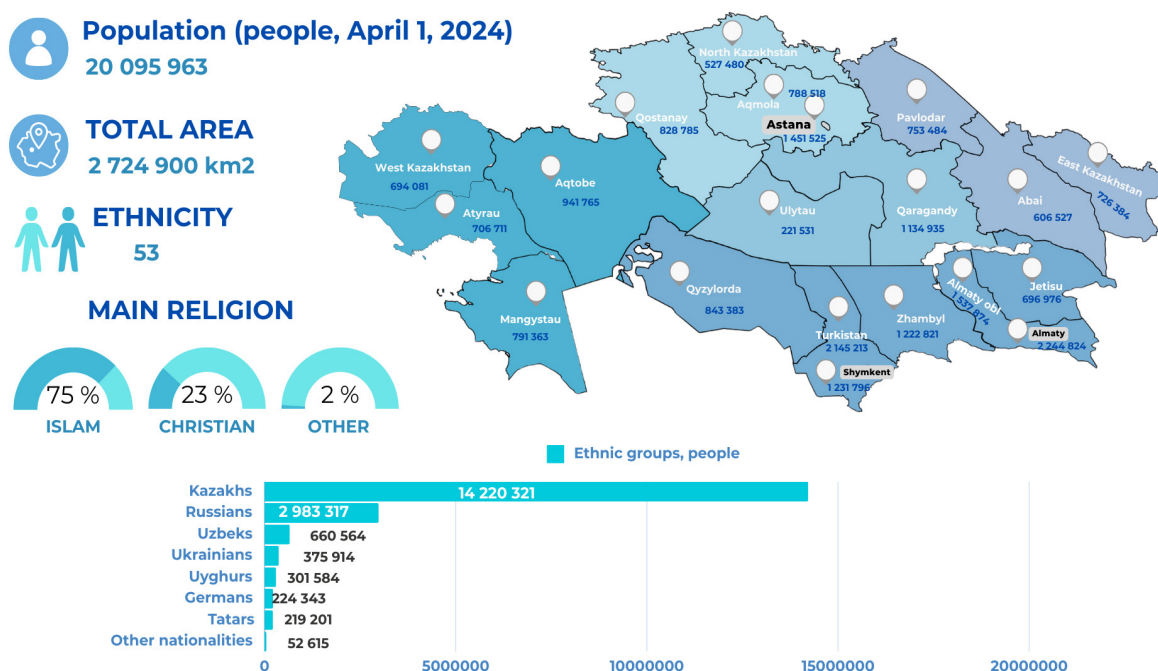

Figure 1 – Information about Kazakhstan (Bureau of National Statistics, 2024).
Source: completed by the author

Current spiritual, cultural, economic and socio-political changes indicate the beginning of a new era in the history of Kazakhstan. As noted by President Kasym-Jomart Tokayev, Kazakhstan, as part of the Muslim civilization, has felt the significant influence of Islam on the development of religion, culture, education and science for more than a thousand years. Islamic values have reached our days through the legacy of great Kazakh thinkers Abay, Shakarim, Mahmud Kashkari. In addition, immeasurable contribution to the tradition of virtue and wisdom was made by the outstanding scholars of the Eastern Renaissance era Abu Nasir al-Farabi, Yusup Balasagun and Mahmud Kashkari. This spiritual heritage proves the need for its study and preservation as an important element in the formation of the national identity of Kazakhstan.

President Kasym-Jomart Tokayev underlined in the VII Congress of Leaders of World and Traditional Religions held in Astana on September 14, 2022, the need of religion in the educational system and the encouragement of love and tolerance (Tokayev, 2022). Emphasizing kindness and tolerance as fundamental human virtues, he noted the part religious leaders may play in fighting extremism and violence. In this regard, Islam is rather significant in preserving Kazakhstan’s cultural identity and sup-

porting societal norms as well as in advancing kindness and spirituality.

Long-standing social, historical, and cultural elements combine complexly to produce the present situation of the Islamic education system in Kazakhstan. Studies reveal that current technology allow one to change pedagogical approaches and raise the quality of Islamic education. Dodi I. (2020) underlines the need of reviewing and upgrading the Islamic education system in line with contemporary needs and social expectations. These suggestions identify significant directions to guarantee development in the field of Islamic education and its harmonic integration into the education system of Kazakhstan.

This integrative approach enhances the quality of the Islamic education system to meet modern standards while preserving national characteristics. These measures contribute to a strong and effective system that meets the cultural and educational needs of society.

Zholmukhan, Tansholpan and Kairbekov, Nur-lan in their research (Zholmukhan and Kairbekov, 2024) emphasize the importance of integrating moral and ethical values into the system of Islamic education in Kazakhstan, which allows students to better adapt to life in a post-secular society. Similarly, A. Mustafayeva emphasize the relevance of spiri-

tual renewal and re-evaluation of cultural values that contribute to strengthening national identity in the context of growing religious diversity (Mustafayeva and others, 2023).

Thus, considering cultural and religious aspects, the development of the system of Islamic education in Kazakhstan calls for the enhancement of teaching strategies and synchronization of religious and scientific approaches. This kind of coordinated approach enhances national identity and provides conditions for the development of a stable and efficient educational system satisfying current needs.

Even although Islamic education in Kazakhstan has advanced, the primary challenges will still be the harmonizing of secular and religious values and the lowering of the influence of extreme ideologies. The responses to these issues will guarantee the ongoing expansion of Islamic knowledge and support the construction of a compassionate and inclusive society.

The subject of Islamic studies is especially important in our time. It is not limited to religious education; on the contrary, it aims to prevent young people from absorbing harmful ideas. Moreover, Islamic studies enhances the ability to counter radicalism and extremism by explaining traditional Islamic principles and ideas in a historical and cultural context. This method serves to enhance the spiritual resilience and national identity of a society.

This study aims to analyze the main trends and problems of development of the Islamic education system in the Republic of Kazakhstan. To achieve this goal and identify the main factors influencing the evolution of this field, historical, retrospective, and cultural methods are used. The results of the study show the importance of the impact of global changes on the education system and religious practice. In addition, the need for continuous academic research and scholarly engagement to better understand and improve the Islamic education system in Kazakhstan is emphasized. This study identifies important elements in the development of the Islamic education system and suggests promising ways to improve this field, taking into account global and national trends.

Research Questions:

1. What is the current situation with madrasah colleges in the system of Islamic education in Kazakhstan?
2. What teaching methods are mainly used in madrasah colleges in Kazakhstan?

Scientific contribution of the article:

Studying various aspects of Islamic educational practice in Kazakhstan, this article focuses on the

core values of madrasah colleges and their role in the national, cultural and spiritual heritage. The current status of madrasah colleges is critically analyzed, and their historical features and significance in the education system of Kazakhstan are comprehensively reviewed.

The article systematizes the fundamental concepts and methods of Islamic education and their compatibility with modern pedagogical strategies. The study comprehensively assesses the possibilities of combining traditional religious education and modern pedagogical methods, and presents methodological foundations for improving the learning experience. The national peculiarities of the model of Islamic education used in Kazakhstan are also analyzed and its relationship with global educational standards is determined. Special attention is paid to the role and influence of this model in the national education system. This study contributes to a deep understanding of the theoretical and practical aspects of the Islamic education system and makes an important contribution to determining the possibilities of its integration into the national and world educational space.

This study provides a deeper understanding of the Islamic education system in madrasahs in Kazakhstan and helps to identify ways to ensure their sustainable development and effective integration into the national education system.

As a result, it provides a comprehensive understanding of the role of madrasahs in education and serves as a basis for creating strategic plans aimed at increasing their relevance in society and ensuring their adaptation to modern requirements.

Scientific research methodology

The main purpose of the study is to assess the impact of modular and credit-modular systems on the professional training and educational level of religious studies specialists, and to explore ways of adapting traditional Islamic knowledge to modern academic criteria. The purpose of this study is to examine strategies for improving the effectiveness of Islamic educational institutions, as well as their prospects for integration into the modern educational system.

The literature review began with research questions aimed at identifying key studies on the topic. The research questions were formulated using keywords. After several search tests, some keywords were adjusted to get more accurate results. As a result, the most recent terms used in all scientific databases were used.

The keywords used in the search were “Islamic Education”, “Religious Education”, “Islamic Education” and “Kazakhstan”. The relevance of each identified article was assessed by analyzing titles, abstracts, keywords and conclusions. Logical operators “AND” and “OR” were used to add keywords to search queries. Articles published between 2009 and 2023 were included in the analysis. This method allowed to identify the most relevant and important literature on the research topic.

This analysis divides the articles into three groups: (1) those directly related to our topic; (2) indirectly related; (3) completely unrelated and excluded. The next step was to scrutinize the full texts of the selected articles and then consider them for acceptance or exclusion based on the criteria we defined.

The search was conducted using the scientific databases Google Scholar, Scopus and Springer Link. To efficiently organize this process, the PRISMA methodology (Moher et al., 2009) was used,

which includes identification, screening, and inclusion stages (Figure 2).

The PRISMA systematic approach allowed us to structure the search results and conduct a comprehensive literature review. This method became the basis for identifying the main directions, current problems and new opportunities for Islamic education in Kazakhstan. Thus, the results of the research were clear and systematized, creating conditions for a deep understanding of the topic.

The initial selection of materials was systematically collected and structured. A preliminary information map was developed for each article, showing key details of the study and indicators of compliance with the inclusion criteria. In the next step, each article was scrutinized again. At this stage, a data extraction template was prepared for each study, which included the main findings, the methodology used and aspects of practical application of the study results.

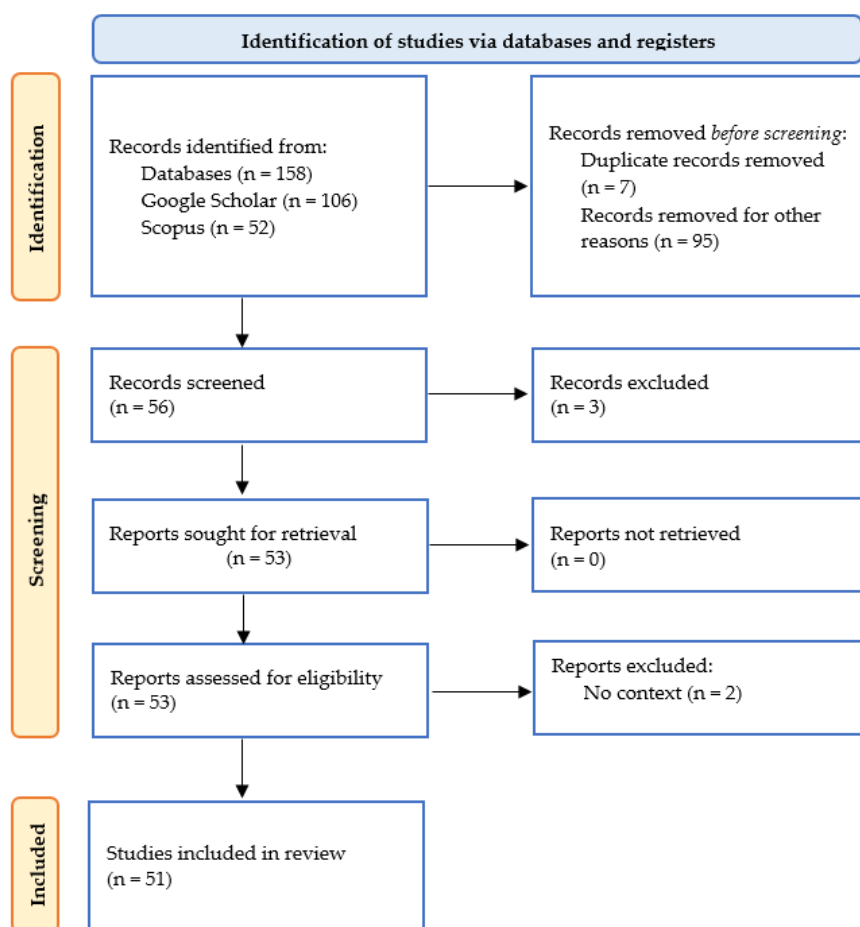

Figure 2 – PRISMA flow diagram of studies’ screening and selection.

Source: completed by the author

The table showing research on Islamic education in Kazakhstan shows that the interest of scholars in this field is growing and research is developing rapidly. The dynamics of publications is presented in Figure 3, which shows the change and growth of research results over time. The diagram allows us to assess the level of interest in Islamic education and understand the trend of expansion and deepening of research on this topic.

Methodological analysis requires a comprehensive and systematic study of the current state of Islamic education in Kazakhstan. This analysis is not

limited to the assessment of the current situation, but forms a solid basis for the development of strategic plans aimed at improving the quality of Islamic education and its development.

The most frequently cited articles in this study were analyzed to identify their strengths and weaknesses (Table 1). For a more structured and detailed analysis of the results, they were divided into appropriate categories. Research in recent years has revealed certain gaps in the field of Islamic education in Kazakhstan, which require further in-depth research in this area in the future.

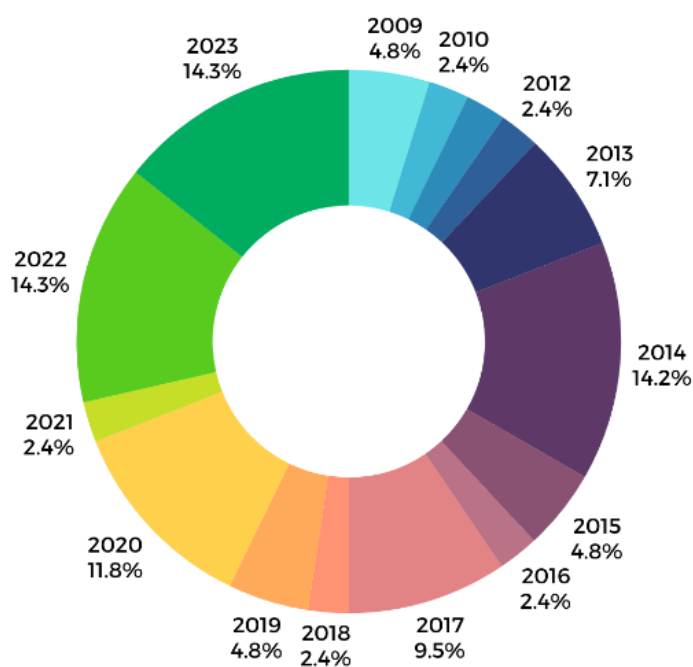

Figure 3 – Distribution of Papers per Year. Source: completed by the author

Table 1 – Strengths and Weaknesses of Key Research Works on Islamic Education in Kazakhstan.

Articles	Citation	Insights	Research Gap
Kemper, Michael, Raoul Motika, and Stefan Reichmuth. 2010.	53	Islamic education has played a significant role in preserving cultural identity and strengthening the social fabric of Muslim communities, even during periods of prolonged persecution. Republics such as Dagestan and Kazakhstan, drawing on their rich cultural and historical heritage, have developed their own distinctive approaches to Islamic education. These localized approaches allow Islamic educational practices to be adapted to the specific needs and contexts of local societies, thereby ensuring a deeper integration of religious education into the life of society.	The current state of Islamic education in post-Soviet countries, especially in the context of globalization and the growing threats posed by religious extremism, has not been sufficiently studied. There is a pressing need for an in-depth study of the impact of modern political restrictions and state support on the activities of Islamic educational institutions, including the content of their curricula and the professional development of teaching staff. Such studies will allow us to identify the main obstacles hindering the development of Islamic education, as well as opportunities for its advancement.

Articles	Citation	Insights	Research Gap
Achilov, Dilshod. 2012.	20	Islamic education in Kazakhstan plays an important role in strengthening social stability and integration, contributing to the formation of a moderate religious worldview. It emphasizes the importance of democratic values and the principles of freedom of choice, giving young people a basis for understanding their place in a pluralistic society, which in turn strengthens social harmony. In addition, Islamic education contributes to the formation of a united and stable society by spreading the principles of tolerance and mutual understanding. This harmony between religious views and the ideals of civil society ensures the harmonious coexistence of different religious beliefs with a wide range of social and civic values.	Despite the growing demand for qualified specialists and educators in the field of religion, the number of educational institutions that train religious specialists is still insufficient. This clearly demonstrates the significant imbalance between supply and demand, especially among young people interested in religious education. In addition, the shortage of educational resources emphasizes the need to open new educational institutions and improve the quality of training in order to improve the Islamic education system.
Kartabayeva, Yerke, Bakytkul Soltyeva, and Ainura Beisegulova. 2015.	17	In post-Soviet Kazakhstan, in the conditions of freedom of religious belief, religious education played a particularly important role in strengthening spiritual education and cultural identity. Teaching religious studies is based on a scientific and impartial approach, allowing for a deep and comprehensive analysis of various religious traditions. This approach contributes to the formation of tolerance and respect for other beliefs, and serves to strengthen intercultural understanding. In addition, religious education creates conditions for the formation of national identity based on respect for religious diversity and maintaining social harmony, thereby achieving cultural and spiritual harmony.	The lack of a unified methodology for teaching religious studies in higher education institutions in Kazakhstan leads to significant differences in the level of preparation of students. This problem is further complicated by the lack of modern textbooks and teaching aids, especially in Kazakh and Russian. In addition, this situation clearly demonstrates the need to develop and distribute educational materials that take into account the religious and cultural characteristics of Kazakhstan. Eliminating this gap will be an important step towards improving the quality of religious studies education and allowing young people to better understand the religious dynamics in the country.
Achilov, Dilshod. 2015.	14	In modern society, Islamic education is faced with the need to adapt to rapidly changing social, political and cultural realities. The quality of the Islamic education system must meet international standards, which requires the introduction of modern educational technologies, innovative and creative methods for effective communication with students. Such an approach allows educational institutions to train highly educated and adaptable specialists capable of integrating into a globalized world, while maintaining loyalty to the fundamental values and principles of Islamic education.	In the field of Islamic education, educational institutions are faced with the lack of a unified approach to ensuring the quality of education and adapting programs to modern conditions. This leads to a diversity of teaching content and methods, making it difficult for the sector to achieve agreed standards and goals. In order to increase the effectiveness of Islamic education and its relevance to modern times, it is necessary to develop harmonious and unified approaches that take into account modern educational requirements, while preserving cultural and religious characteristics. Such an approach will qualitatively develop the Islamic education system and ensure its compliance with the social and cultural environment.

Continuation of the table

Articles	Citation	Insights	Research Gap
Shaykhtudinov, R, and D Achilov. 2014	14	This study examines the interrelationships between Islam, political Islam, and collective action in post-Soviet Central Asia, examining the impact of economic challenges, educational attainment, and the status of ethnic and religious minorities on the development of emancipatory social capital. This approach provides a deeper understanding of civic engagement and the dynamics of civil society in the region. The study shows that these factors significantly influence the stability and diversity of civic engagement in Central Asia and play a significant role in shaping civic initiatives and interactions. This provides an important theoretical and practical basis for a deeper understanding of the specifics of the region's social and political landscape.	This article analyzes the limitations of systematic research on the impact of religious revival on collective protests. It identifies gaps in research on how Islam, and its various forms, influence the collective actions and strategic behavior of elites in predominantly Muslim post-Soviet Central Asia. This lack of knowledge on this topic limits the ability of researchers and policy analysts to understand the impact of religious processes on socio-political dynamics and the formation of protest sentiments in the region. Addressing these gaps will pave the way for a deeper analysis of the interaction of religious and political factors and the development of effective policies to ensure regional stability.
Podoprigora, Roman. 2018.	11	The Kazakh government and society are wary of the potential influence of religious institutions. These concerns stem largely from the legacy of repressive policies against religion during the Soviet era, and they continue to influence current policy. This stance is particularly evident in the field of education, where restrictions on religious views are imposed and religious citizens are limited in their ability to exercise their choice in educational institutions. While these restrictions are intended to preserve the secular nature of education, they also highlight the complex challenges of striking a delicate balance between freedom of religion and state policy.	The limited and underdeveloped nature of religious education institutions has led to a decline in scholarly interest in studying this field. The lack of support and resources, as well as the limited opportunities for in-depth academic analysis, make this area unattractive for scholarly research. As a result, it is difficult to understand and develop the field of religious education, which creates a vicious circle that hinders its growth and development. This situation clearly demonstrates the importance of conducting systematic research in the field and implementing stimulating measures that support its development.
Bektenova, Madina K. 2017.	10	Islamic education blends secular and religious principles, acts as a significant link in the development of spiritual and intellectual capacity, and helps to build a whole perspective and cultural unity in a post-secular society. Modern scientific approaches and creative technology that will let students fit the demands of modern society while maintaining their religious and cultural legacy help to modernize the system of Islamic education in Kazakhstan. Therefore, the stability and relevance of the system will be maintained, and its help to the intellectual and spiritual growth of the nation will rise.	The lack of a thorough national agenda for the advancement of Islamic education in Kazakhstan compromises the consistency and caliber of this field. The current educational facilities function at the regional level and fall short of international standards, so limiting the possibility for developing qualified professionals and drawing young people. A nationwide program is required to assist the general growth of instructors and students as well as to introduce contemporary standards and technologies, so improving the quality of Islamic education. Such changes will boost Islamic education's efficiency and competitiveness and fit it to the demands of modern society.

Articles	Citation	Insights	Research Gap
Nadirova, Gulnar, Shynar Kaliyeva, Anar Mustafayeva, Dariga Kokeyeva, Maiya Arzayeva, and Yktyiyar Paltore. 2016.	10	Since gaining independence, Kazakhstan has undergone a period of spiritual revival, which has contributed to an increase in interest in religious education. However, programs in the field of religious education are still at the stage of formation and state regulation, which distinguishes Kazakhstan from countries where the culture of religious education has long been developed. Religious education in the Kazakh education system is aimed at neutrally introducing different religious traditions rather than deepening faith. Such an approach contributes to the development of intercultural dialogue and reduces the risk of radicalization among young people. At the same time, religious education is monitored by state bodies, which consider it an effective tool for strengthening national identity and preventing extremism. This approach emphasizes the importance of religious education in modern Kazakh society, demonstrating its role in ensuring social stability.	The lack of a unified concept of religious education in Kazakhstan leads to a mismatch between the goals of education and the actual content of courses. Religious studies subjects are often taught by history teachers who do not have specialized religious studies education, which negatively affects the quality of teaching and limits a deep understanding of religious traditions. While the need to prioritize the prevention of extremism and radicalism is clear, this limits the opportunities for a broader study of religions from a cultural and educational perspective. Such a narrow-minded approach hinders the formation of a pluralistic and open educational environment, the main task of which is to develop intercultural dialogue and a deeper understanding of religious diversity. Therefore, it is important to develop a systematic concept of religious education and involve highly qualified specialists in teaching subjects.

Islamic education plays an important role in shaping Kazakhstan's cultural identity, revitalizing national culture and strengthening national consciousness by reconnecting people with their religious heritage. This process not only demonstrates the importance of Islamic education in the cultural and spiritual life of the country, but also contributes to the strengthening of Kazakhstan's ties with the Muslim world. Thus, there is a need to develop a system of religious education that meets modern requirements and demands of society, creating conditions for preserving national identity and strengthening ties with the global Muslim community.

After independence, the opening of new madrasahs and Islamic universities, intensive construction of mosques in Kazakhstan showed a high demand for Islamic education. In addition, Islamic education experienced a significant revival (Podoprighora, 2020), which led to the beginning of an "Islamic renaissance" in the country. This process was accompanied by a growing interest in Islam among the people and clearly indicated the revival of religious consciousness. The Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Law "On Religious Activity and Religious Associations" (Adilet.kz, 2011) proclaim the obligation of the state to guarantee freedom of religion and create conditions for peaceful coexistence of many religious confessions. This legislative framework is aimed at preserving religious and cul-

tural diversity in the country, and thus at strengthening social stability. In such a situation, the development of Islamic education is of great importance for increasing national unity and tolerance and deepening religious consciousness.

This revitalization not only enriches the spiritual and cultural fabric of the nation, but also contributes to the integration of Islamic education into a system that combines traditional religious values and modern social norms. This combination strengthens the spiritual and cultural foundation of the country and contributes to the formation of a sustainable educational model that balances the religious and secular needs of society.

The policy of religious education in Kazakhstan is aimed at maintaining social order and harmony in a multi-confessional society, which is achieved by ensuring a balance between secular education and traditional Islamic teachings. Modern Islamic educational institutions in Kazakhstan introduce modern teaching methods that allow combining religious education and secular subjects. This approach contributes to the spiritual and intellectual development of students that meets modern requirements (Kartbayeva, Soltyeva & Beisegulova, 2015).

However, the introduction of secular and Islamic education into the curricula of higher education institutions creates a number of difficulties. Studies have shown the need to develop effective models

that provide a synthesis of religious and secular disciplinary approaches in a secular society (Morrison, 2014; Khasanov, Kydyr & Tadzhiev, 2022). Such models are able to provide a complementary role of religious and secular elements, creating an educational environment that promotes the comprehensive development of students as well as enhancing social stability. The success of such an integrative approach depends on the development of an education system that provides a harmonious balance of religious and secular values in society.

Kazakhstan scientists A. Sagikyzy, N. Zh. Baitenova, A. Nurshanov and others. West's contribution to the study of history, culture and modern aspects of Islamic education. Their research work is aimed at an in-depth analysis of the activities of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan and other Islamic educational institutions. These studies determine the institutional foundations of these institutions, their influence on the system of religious education and their contribution to the development of Islamic education in Kazakhstan. The works of scientists have laid a whole theoretical basis for the discovery of Islamic knowledge, as well as for a deeper understanding of its role in national culture and society.

The contribution of the outstanding orientalist, Arabist, public figure Absattar Derbisali to the development of Islamic studies in Kazakhstan is enormous. More than 400 of his scientific researches are devoted to Arabic language and literature, historical roots of Kazakh literature and culture, spiritual ties between Muslim peoples of Kazakhstan and the Middle East. Derbisali's works are focused on the study of the Holy Quran, the history of Islam and the hadiths of the Prophet Muhammad. After independence, he made a great contribution to the revival and institutionalization of Islamic studies in Kazakhstan. His hard work became the basis for the establishment of the Kazakh School of Arab Studies, aimed at developing Islamic knowledge at the academic and educational level. This school plays an important role in training specialists in the field of Islamic studies and Arabistics, and also contributes to raising the scientific and cultural level of religious and spiritual education in the country. Derbisali's works have paved the way for the development of Islamic studies at the national and international level, strengthening its role in intercultural and intercivilizational dialogue (Oraz, 2018).

The collective research of these scholars has played an important role in deepening our understanding of the evolution and contemporary practice

of Islamic education in Kazakhstan. Their work has laid the foundation for ongoing efforts to integrate Islamic education into modern academic structures while preserving its cultural and spiritual significance. These studies have made a great contribution to the theoretical and practical development of Islamic studies, clarified the historical foundations of Islamic education, its place in modern society and the possibilities for further development. The results of the research are a valuable source of reforms aimed at improving the education system and ensuring effective integration of secular and religious education while preserving cultural and spiritual heritage.

The main goal of the research work is to analyze the relationship between Islamic education and the formation of national identity and to show the crucial role of Islam in this process within the framework of the policy of peaceful coexistence of Kazakhstan (Kaziev, 2015). The main direction of Kazakhstani studies is based on the optimization of Islamic education policy aimed at meeting the spiritual and cultural needs of the Muslim people. This approach not only strengthens the role of Islam in the education system, but also contributes to the development of intercultural understanding and preservation of the principles of peaceful coexistence. Moreover, this approach is an important step towards strengthening social stability and harmony by harmonizing religious diversity in society.

The study focuses on the role of Islamic education in ensuring social stability and strengthening national identity. The contribution of the Islamic education system to the spiritual and cultural development of society based on peace and harmony is comprehensively analyzed and its importance in the socio-cultural landscape of Kazakhstan is emphasized.

Results and discussion

The country is institutionalizing a system of Islamic education under the coordination of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK), and systematic work is being done to improve religious literacy and develop educational structures. According to the Committee on Religious Affairs of the Ministry of Information and Public Development of Kazakhstan, 12 religious educational institutions will be operating in the country in the first quarter of 2024. Combining Islamic education with modern standards, these educational institutions are making a significant contribution.

Contribution to the cultural and spiritual development of Kazakhstan. Educational institutions play an important role in meeting the educational needs of the Muslim community by combining religious and secular education.

Islamic education is a complex system aimed at spiritual and moral development of a person. This system includes education, formation of skills and moral norms, observance of religious traditions and customs. Knowledge of Islamic studies is not limited to meeting the cognitive needs of the individual; it provides important values for the well-being of society, the state and the family. In addition, this field, which includes theoretical and practical knowledge, as a complex, multifaceted science requires deep and detailed research.

In Kazakhstan, the specialty “Islamic Studies” is included in the direction of “Humanities”. Training programs of the specialty “Islamic Studies” are officially approved at the levels of higher and vocational education. Madrasa colleges have state licenses for obtaining qualifications of “Islamic studies” and “Islamic theologian” in the specialty “Islamic studies”, “Theology”. Educational programs are aimed at acquiring knowledge and skills on Islamic and social topics.

Madrasa colleges play an important social role in strengthening the spiritual and cultural stability of society. They preserve regional languages and literature, transmit national traditions from generation to generation, and contribute to the cultural heritage of the country (Zengin, Badagulova, 2017). Today madrasas combine religious and secular education and offer educational programs that meet the requirements of modern society.

However, the growing interest in madrasahs exceeds the supply, indicating the need to open additional educational institutions, especially in the regions and large cities (Shapoval, Bekmaganbetova, 2021). The expansion of the madrasa network not only increases the availability of Islamic education based on the Hanafi tradition, but also contributes to strengthening the cultural and religious identity of Kazakh society (Van Bruynessen, 2012).

The development of the Islamic education system in Kazakhstan was carried out intensively, especially in 2007-2012, when new madrasas were opened and from the 2015-2016 academic year they were transferred to the status of colleges. These changes were an important step in the institutionalization of the Islamic education system. In addition,

the reform of madrasa education introduced online, modular and credit-modular teaching methodologies. Starting from 2020, the gradual introduction of credit-modular technologies in the system of technical and vocational education contributed to improving the quality of educational programs and ensuring the competitiveness of graduates.

Graduates of madrasah colleges successfully work in the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, institutes of religious studies and other religious and social spheres. Reforms aimed at improving the quality of these educational institutions increase the efficiency of the Islamic education system and ensure that graduates receive education in accordance with modern requirements.

The development of Islamic education programs contributes to strengthening the cultural and religious identity of Kazakh society and allows training competitive specialists at the national and international level.

The new educational system introduced in madrasah colleges in Kazakhstan is aimed at training highly qualified specialists in accordance with modern requirements of religious and secular education. Starting from the 2024-2025 academic year, all madrasah colleges are included in a centralized register and educational programs are included in a unified system. This initiative is aimed at optimizing the management of educational processes and ensuring the unity of standards in all educational organizations (Figure 4). The standardized curricula include the following core modules: History of Islam; Kazakh tradition; Quran; Arabic language; Jurisprudence and methodology; Islamic teachings; Hadith terminology.

The introduction of a centralized register and unified educational programs will improve the efficiency of madrasah colleges in Kazakhstan and create high standards of Islamic education. This initiative is an important step in ensuring a balance between training specialists in accordance with modern requirements and preserving national traditions. In addition, this structure not only improves the organization of the educational process, but also allows students to acquire Islamic knowledge in a deep and systematic way. Each module is aimed at teaching Islamic studies at a modern level, taking into account the cultural and spiritual peculiarities of Kazakhstan. In addition, this approach creates conditions for combining theoretical knowledge with practical skills.

ISLAMIC EDUCATION IN MADRASA-COLLEGES

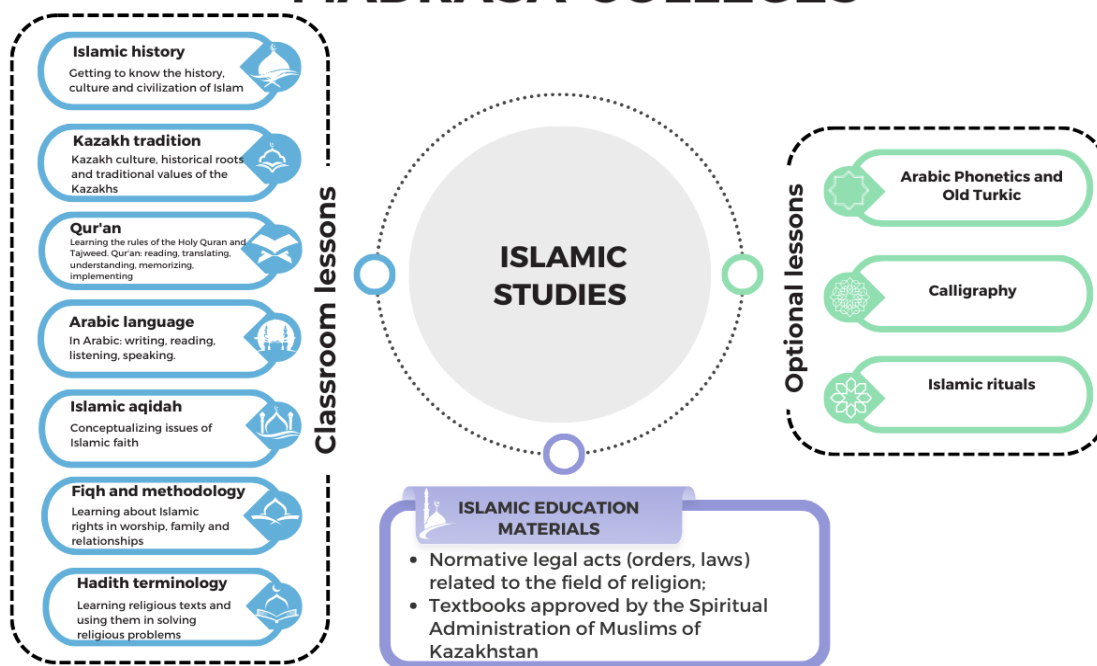

Figure 4 – Islamic Education and Madrasa-colleges in Kazakhstan.
Source: completed by the author

Although significant progress has been made in the system of Islamic education under the leadership of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, it is necessary to develop a long-term and sustainable development strategy in this area. Such a strategy is becoming more and more urgent due to the increasing number of students, increasing the status of madrasah colleges, increasing the requirements for the quality of education. The long-term development plan should be aimed at improving the efficiency of the Islamic education system, ensuring its adaptation to the needs of modern society, supporting its harmonious integration into the national education system.

Based on the results of the study, we present an infographic model aimed at improving the quality, accessibility and relevance of religious education in Kazakhstan within the framework of modernization of the Islamic education system (Figure 5). The model comprehensively examines the compliance

of the curriculum with modern educational standards while preserving the traditional foundations of Islamic studies. This, in turn, allows students to improve their professional training, providing a balance between tradition and modern education.

The system of Islamic education in Kazakhstan is being improved in accordance with national educational standards and contributes to the improvement of academic and professional training of specialists-religious studies along with the preservation of religious traditions. This approach makes it possible to train qualified specialists who will ensure the social stability of society and give impetus to cultural development. In addition, given the changing needs of modern Kazakh society, the system of Islamic education supports the harmonious integration of religious and secular values. This is seen as an important step towards the formation of highly qualified specialists at the national and global level.

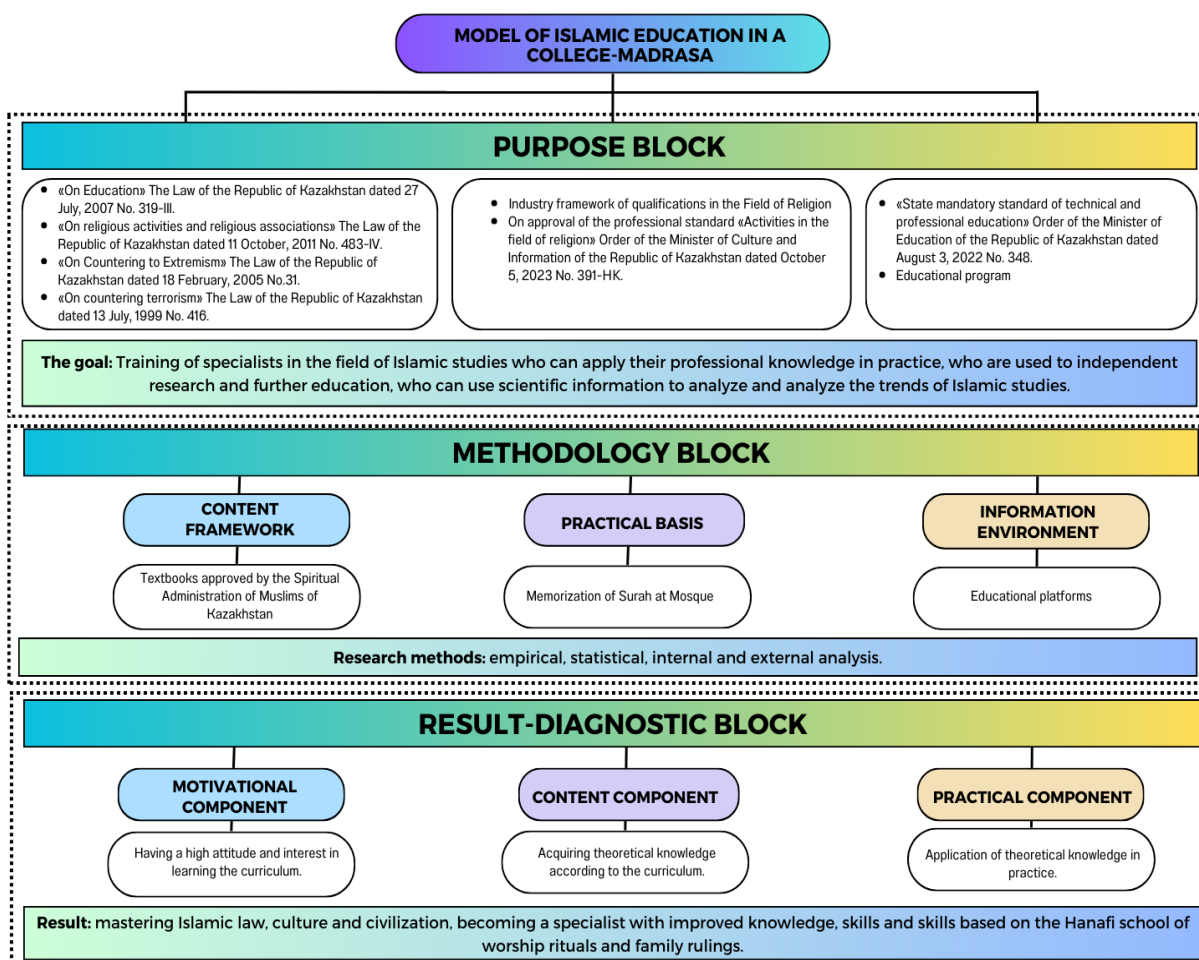

Figure 5 – The model of the educational program of Islamic education.
Source: completed by the author

Conclusion

While preserving religious traditions and improving the academic and professional training of religious studies specialists, the system of Islamic education in Kazakhstan is moving towards integration compatible with national educational criteria. This development reflects the desire to bring traditional Islamic education in line with modern educational practices, including the introduction of modular and credit systems, standardized curricula and greater flexibility in teaching.

These achievements are crucial to meeting the growing demand for qualified religious teachers who can make a significant contribution to social

stability and cultural cohesion in a diverse society. The focus on the Hanafi tradition, as well as the inclusion of courses covering Islamic and secular subjects, helps to create a balanced and integrated education system in theological colleges and madrasas in Kazakhstan.

However, serious problems remain, especially in adapting religious education to the secular education system and expanding access to Islamic education in underserved regions. Solving these problems requires coordinated efforts of religious, civil and state organizations, which will ensure the continuous development of the Islamic education system and further support its positive impact on the social and cultural structure of Kazakhstan.

References

- Achilov, Dilshod (2012). Islamic Education in Central Asia: Evidence from Kazakhstan. *Asia Policy* 1: 79–106.
- Achilov, Dilshod (2015). Islamic Revival and Civil Society in Kazakhstan. In *Civil Society and Politics in Central Asia*. – Lexington: University Press of Kentucky. – 81-110.
- Adilet.kz (2007). On Education. The Law of the Republic of Kazakhstan. *On Education*. Law No. 319-III, July 27. https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319_
- Adilet.kz (2011). On Religious Activities and Religious Associations. The Law of the Republic of Kazakhstan (2011). *On Religious Activities and Religious Associations*. Law No. 483-IV, October 11. <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1100000483>
- Adilet.kz (2013). On Amending the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 115 of April 3, 2013, ‘On Approval of Model Curricula for General Educational Subjects, Elective Courses, and Faculties for General Education Organizations,’” Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, July 15, 2014, No. 281. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1400009691>
- Adilet.kz (2018). On Amending the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 569 of October 13, 2018, ‘On Approval of the Classification of Areas for Training Personnel with Higher and Postgraduate Education,’” Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, June 5, 2020, No. 234. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017565>
- Bektenova, Madina K. (2017). Problematization of the Issue of Islamic Education in the Post-Secular World. *European Journal of Science and Theology* 12: 135–48.
- Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. 2024. *Bureau of National Statistics*. Accessed May 17, 2024. <https://stat.gov.kz>.
- Committee on Religious Affairs of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. n.d. Available online: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/643128?lang=en>. Accessed April 10, 2024.
- Dodi, Ilham (2020). The Challenge of Islamic Education and How to Change. *International Journal of Academic Ethics* 1, no. 1. <https://doi.org/10.46966/IJAE.V1I1.16>.
- Kartabayeva, Yerke, Bakytkul Soltyeva, and Ainura Beisegulova. (2015). Teaching Religious Studies as an Academic Discipline in Higher Education Institutions of Kazakhstan. *Procedia, Social and Behavioral Sciences* 214: 290–96.
- Kaziev, S. Sh. (2015) Islam, Turkism, and the Formation of Kazakh Ethnonational Identity at the Beginning of the 20th Century.” *Vestnik Severo-Vostochnogo Federal’nogo Universiteta im. MK Ammosova* 12, no. 1 (2015): 75–83.
- Kemper, Michael, Raoul Motika, and Stefan Reichmuth (2010). *Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States*. London and New York: Routledge. – 384.
- Khasanov, Nodirkhon, Torali Kydyr, and Khamidulla Tadzhiyev (2022). The End of the 19th and the Beginning of the 20th Century: An Overview Turkistanian Religious and Enlightenment Literature (Saryami, Muhayyir, Hazini Example). *Turk Kulturu ve Haci Bektas Veli-Arastirma Dergisi* 101: 187–209.
- Moher, David, Alessandro Liberati, Jennifer Tetzlaff, Douglas G. Altman, and the PRISMA Group (2009). “Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement.” *Annals of Internal Medicine* 151: 264–69.
- Mohsen, Tousei. (2012). *Education in Islam: Contemporary Issues and Challenges*. Journal of Educational and Social Research, 2(4), 49. <https://www.richtmann.org/journal/index.php/jesr/article/view/11909>
- Morrison, Alexander (2014). Teaching the Islamic History of the Qazaqs in Kazakhstan. In *Islamovedenie v Kazakhstane: Sostoyanie, Problemy, Perspektivy*. – Astana: ENU. – 24-30.
- Mustafayeva and others (2023). Islamic Higher Education as a Part of Kazakhs’ Cultural Revival. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. <https://doi.org/10.29333/ejecs/1515>.
- Nadirova, Gulnar, Shynar Kaliyeva, Anar Mustafayeva, Dariga Kokeyeva, Maiya Arzayeva, and Yktyiyar Paltore. (2016). Religious Education in a Comparative Perspective: Kazakhstan’s Searching. *Anthropologist* 26: 97–103.
- Oraz, S. (2018) *Islam of the Great Steppe*. Astana: Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. https://www.muftyat.kz/static/libs/pdfjs/web/viewer.html?file=/media/muftyat/book_6350.pdf.
- Podoprigora, Roman (2018) School and Religion in Kazakhstan: No Choice for Believers.” *Journal of School Choice* 12, no. 4 (2018): 588–604. <https://doi.org/10.1080/15582159.2018.1524425>.
- Podoprigora, Roman (2020) Legal Framework for Religious Activity in Post-Soviet Kazakhstan: From Liberal to Prohibitive Approaches. *Oxford Journal of Law and Religion* 9, no. 1 (2020): 105–31. <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwaa004>.
- Shapoval, Yulia, and Madina Bekmaganbetova (2021) Hijra to ‘Islamic State’ through the Female Narratives: The Case of Kazakhstan.” *State Religion and Church in Russia and Worldwide* 3 (2021): 289–315.
- Shaykhutdinov, R., and D. Achilov. (2014) Islam, Islamism, and Collective Action in Central Asia.” *Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences* 18, no. 4 (2014): 383–400. <https://doi.org/10.3176/tr.2014.4.05>.
- Zholmukhan, Tansholpan and Kairbekov, Nurlan (2024). Features of the Culture-Building Approach to the Study of the Development of the Educational Potential of the Person in the Context of Spiritual and Moral Knowledge in Islam. *AA* 99, no. 1 (2024): 10.48010/aa.v99i1.454.
- The Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (2020). *The Hearth of the Muslims of Kazakhstan: 30th Anniversary of Spiritual Administration*. Nur-Sultan: Muftiyat Publishing House. <https://www.muftyat.kz/kk/book/36023/>.
- Tokaev, K.K. (2022) Radical Groups Promoting Jihad Have Become a Significant Political Force. *Sputnik Kazakhstan*, March 2, 2018 (updated February 1, 2022). <https://sputnik.kz/20180302/4777467.html>.

Tokaev, K.K. (2022) Religion Has Always Fulfilled Its Main Educational Function. *Kazaknews*, September 14, 2022. <https://kazaknews.kz/kogam/to-aev-din-barly-keze-de-zini-negizgi-t-rbie-beru-yzmetin-at-ardy/>.

Van Bruinessen, Martin (2012). Indonesian Muslims and Their Place in the Larger World of Islam.” In *Indonesia Rising: The Repositioning of Asia’s Third Giant*, edited by Anthony Reid. – Singapore: Institute of Southeast Asian Studies. – 117-40.

Zengin, Mahmut, and Badagulova, Zhansaya (2017). Religion and Religious Education in Kazakhstan. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi* 5 (2017): 49–63.

Information about author:

Beisenbayev Baktybay Kydyrbaiuly – PhD student at the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: baktybay.beisenbayev@mail.ru).

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсенбаев Бақтыбай Қыдырбайұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: baktybay.beisenbayev@mail.ru).

Сведения об авторе:

Бейсенбаев Бахтыбай Кыдырбайұлы – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: baktybay.beisenbayev@mail.ru).

Registered: 31.10.2023

Accepted: 19.12.2024

S. Shakizada* , Zh. Rakhimgaziyev

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: academic.shakizada@gmail.com

DIVINE ATTRIBUTES IN THE MATURIDI TEACHINGS AND TRADITIONAL RELIGION BELIEF OF THE KAZAKH NATION: COMPARATIVE ANALYSIS

Divine attributes, or the qualities of God, represent one of the most intricate and significant subjects within the Islamic tradition. It is fair to assert that this significance stems from its direct connection to the Creator. This matter has ignited debates among scholars and stirred controversies among various theological schools. Notably, Abu Mansur al-Maturidi and key figures from the Maturidi theological school are integral to this discussion. Their principal adversaries promptly countered the positions of groups like the Mutazila, Jabriya, and Qadaria, providing accurate interpretations and solutions. The article explores the origins and development of these divine attributes, elucidating the concept as understood by influential thinkers from the Kazakh steppe who engaged with religious topics. The works of Abai, Shakarim, Ybyrai, Mashhur Zhusip, and other religious scholars from the XIX-XX centuries played a pivotal role in shaping the traditional religious teachings of the Kazakh populace. These works encompassed theological, religious-legal, and Sufi topics. Being deeply immersed in the social dynamics of their era, these educators possessed a profound understanding of the spiritual matters and effectively communicated these concepts to a broad audience. Their writings and poetry serve as evidence of this engagement. In this article, we aim to evaluate how the findings of Maturidi faith scholars align with the traditional religious wisdom of the Kazakh people. This analysis illustrates that the scholarly and theoretical foundations of traditional Islam, as referenced by Kazakhstan's President Kassym-Jomart Kemeluly Tokayev, are grounded in sound theological reasoning.

Key words: Maturidi school of faith, divine, attribute, tradition, religious knowledge.

С. Шәкизада*, Ж. Рахимгазиев

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: academic.shakizada@gmail.com

Матуридилік ілім мен қазақ халқының дәстүрлі діни танымындағы тәңірлік атрибуттар: салыстырмалы талдау

Тәңірлік атрибуттар, яғни Құдайға тән сипаттар ислам сенім жүйесіндегі күрделі әрі өзектілігін жоймаған маңызды тақырыптардың бірі саналады. Оның өзекті болу себебі тікелей Жаратушымен байланысты болуында десек қателеспейміз. Ғұламалар арасындағы талас-тартыстардың туындауына да әсер етіп, теологиялық сенім мектептері арасындағы қайшылықтар көбіне осы мәселе аясында өрбиді. Әбу Мансур әл-Матуриди және матуриди сенім мектебінің көрнекті өкілдері де бұл тақырыптан тысқары қалған емес. Басты оппоненттері мұғтазила, жабрия, қадария секілді топтардың көзқарастарына дер кезінде жауап беріп, дұрыс шешімдерді ұсынып отырды. Мақалада сипаттардың генезисі мен эволюциясы баяндалып, дін туралы қалам тербеген қазақ даласының ұлы тұлғаларының түсінігіндегі тәңірлік атрибут ұғымы айқындалады. Қазақ халқының дәстүрлі діни танымын қалыптастырған Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп және XIX-XX ғасырлардағы өзге де діни ағартушылар еңбектерінде теологиялық, діни-құқықтық, сопылық бағыттағы мәселелер қамтылды. Олар сол кезеңнің тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасқан адам ретінде жоғары деңгейде түсінді әрі көпшілік жұрттың деңгейінде жеткізе алды. Шығармалары мен өлең жолдарындағы үзінділер мұны айғақтайды. Біз ұсынған бұл мақалада матуриди сенім мектебі ғұламаларының тұжырымдары қазақ халқының дәстүрлі діни танымымен қаншалықты сабақтасатындығы анықталады. Бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың атап өткен дәстүрлі исламның ғылыми-теориялық негізі теологиялық тұрғыдан дәйектелгенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Матуриди сенім мектебі, тәңірлік, атрибут, дәстүр, діни таным.

С. Шакизада*, Ж. Рахимгазиев

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: academic.shakizada@gmail.com

Божественные атрибуты в учениях Матуриды и традиционные религиозные верования казахского народа: сравнительный анализ

Божественные атрибуты, отражающие характеристики Бога, представляют собой одну из самых сложных и значимых тем в исламской теологии. Их важность обусловлена непосредственной связью с Творцом. В этом ключе возникли споры между различными теологическими течениями, что вызвало множество научных дебатов. Абу Мансур аль-Матуриды и ведущие представители его школы активно участвовали в этих обсуждениях. Противостоящие мнения исходили от таких групп, как мутазила, джабрия и кадария, которые предлагали свои аргументированные решения. В данной статье рассматриваются истоки и эволюция божественных атрибутов, а также анализируется это понятие через призму учений известных казахских мыслителей, которые в своих трудах затрагивали и религиозные вопросы. Работы таких просветителей как Абай, Шакарим, Ыбырай и Машхур Жусип охватывают теологические, правовые и суфийские аспекты, способствующие формированию традиционного религиозного мировоззрения казахского народа. Обладая глубоким пониманием своего времени, они могли разъяснять широкой аудитории, что находит отражение в их произведениях. Статья также исследует, как выводы ученых Матуридий сочетаются с традиционными религиозными знаниями казахов, что подтверждает теоретическую основу традиционного ислама, о которой упоминал Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев.

Ключевые слова: школа Матуриды, божественные, атрибуты, традиция, религиозные знания.

Introduction

When Prophet Muhammad relocated from Mecca to Medina, marking the initial phases of Hijrah, various religious factions emerged, each advocating their own beliefs. This led to intense debates and disagreements among them, sometimes escalating to conflict and even warfare. A significant point of contention that sparked widespread debate and discord was the nature of God's attributes. Ultimately, these disputes became severe enough that each group accused the other of heresy.

In the realm of Islamic theology, there are two primary perspectives regarding the origins of issues linked to the attributes of God. One viewpoint suggests that these issues arise from external influences unrelated to Islam itself. However, there is no consensus on the specific nature of these external influences. Western scholars comment on this matter, with Theodore, a disciple of Yuhanna al-Dimashqi, claiming that Christian theological concepts, particularly through the works of Abu Qurra, have left an imprint on Islam. This interpretation has been acknowledged and supported by various Orientalists, including Baker, Von Kremer, McDonald, and Wolfson (Wolfson, 2001: 85-100). Supporters of these individuals argue that the theological dilemmas faced by Islam and Christianity, along with their approaches to resolution, exhibit considerable similarities. This alignment is not merely coincidental; rather, it reveals underlying connections in

various facets of the issues at hand (Gazzali, 1971: 96-103). As Professor Macdonald explains, the Islamic notion that the "Quran is uncreated" finds its roots in the Christian idea that the divine word exists eternally in the heart of the Father. This leads Yuhanna al-Dimashqi to assert that the Quran has a created nature; however, this stance is unfounded and constitutes a rejection of God's nature (Tritton, 1983: 59). Furthermore, Professor Wensink argues that the division of attributes into *zati* and *figli* by ahli sunnah parallels elements of the Christian theological framework (Irfan, Yeprem, 2020: 235). Another indication of how Christian beliefs have impacted this discussion on character can be found in the actions of Caliph Mamun's chief of police in Baghdad. This is evident from a correspondence addressed to Ishaq ibn Ibrahim. In his letter, Mamun urged Isaac to challenge Islamic scholars who assert that the Quran is *qadim* (eternal) and uncreated. He remarked, "The belief that the Quran is uncreated parallels what Christians claim about Jesus, Mary's son: 'He is uncreated because he is the word of God'" (Irfan, Yeprem, 2020: 235). In this scenario, the caliph was mindful of his own authority and, to safeguard it, argued that the Quran is a created entity. The perspective of Abu Huzayl al-Allaf, a prominent figure among the mutazilas, asserts that "Allah possesses knowledge and is essentially knowledge itself," which reflects the impact of Christian doctrine. However, Shahrastani disputes this view, labeling it erroneous, as he believes that categorizing

attributes in such a way implies a multiplicity within the essence of the Creator. He contended that the concepts of *ujood* (existence), *ilm* (knowledge), and *hayat* (life), akin to the notions of father, son, and holy spirit, embody the core of the Trinity in Christianity (Şehristânî, 2006: 52, Ashgari, 2010: 71). The Mutazilites rejected those attributes, claiming that Christians' positions lead to trinitarian beliefs. That is, they denied God's qualities in order to prevent Christians' erroneous conclusions.

The Mutazilite assertion that the "Quran is a creation" likely stems from Jewish beliefs regarding the "Torah as a creation." Various interpretations exist regarding those who argue that the Quran, representing the word of God (*Qalam*), was produced or created. One perspective attributes this view to Labid ibn al-Aghsam and his nephew Talut, who voiced such opinions concerning the Quran. Notably, Talut is characterized as an apostate who has continued to oppose religious principles (Irfan, Yeprem, 2020: 236). Ibn Quteiba claims that the first to declare the Quran as a created entity was al-Mughira ibn Said al-Ijli (Irfan, Yeprem, 2020: 236). Additionally, other historical accounts credit Bishr al-Marisi as the pioneer among the Mutazalites in proclaiming the Quran—the divine word—as a creature. It is noteworthy that Bishr al-Marisi's father was a Jewish figure and that he was an influential artisan in Kufa.

It is often asserted that outside influences, notably from philosophers, played a significant role in the complex issues concerning the attributes of God. In this context, it can be noted that there were links between *Qalam* scholars, including the Mutazilites, and Greek philosophical thought. The Mutazilite thinker Shahristani, referencing Wasil ibn Ato, remarked on these characteristics: "This perspective was not common at first. He argued that it is inconceivable to have two eternal beings. Those who claim that there exists another ancient essence aside from God are essentially introducing the idea of multiple deities" (Irfan, Yeprem, 2020: 236). Over time, Wasil's followers delved more deeply into philosophical texts. This exploration led to a rejection of the belief that Allah is *Alim* (All-Knowing) and *Qadir* (All-Powerful), ultimately resulting in a denial of His attributes. Abu al-Hashim remarked that these two qualities represent ancient states of the Creator. In contrast, Abu al-Hasan al-Basri viewed these attributes as part of a singular doctrine, aligning his perspective with that of genuine philosophers (Şehristânî, 2006: 48-49). Shahristani notes that another Mutazilite, Abu al-Huzayl, adhered to the philosophical tradition. Al-Allaf posits that God's knowledge is intrinsic to Him, equating this

knowledge with God's essence. Additionally, He possesses power, and this power is also identified with His very nature. Consequently, they did not perceive these attributes as having eternal properties. Thus, they adopted the philosophical approach (Şehristânî, 2006: 51). Regarding the second perspective that contributed to the emergence of issues concerning God's attributes, it is important to note that external influences did not play a role in the development of other related topics stemming from rational considerations in matters of faith. In fact, this can be regarded as an indication of the intellectual growth and profound contemplation within Islam. While one cannot entirely dismiss the impact of belief systems outside of Islam, these influences did facilitate a deeper exploration of the problems at hand, broadening their scope. Professors Wensick and Watt suggest that the discussion surrounding divine attributes originated from a conflict among the Kharijites regarding the fate of individuals who committed significant sins. This contentious debate ultimately prompted people to reflect upon the concept of destiny. Such disagreements and disputes among the Kharijites can be traced back to the early periods of Islamic thought. During that period, the theological aspects of Islam remained largely unaffected by other religious traditions. The evolution and enrichment of Islamic thought stand out as distinctly unique, unlike the philosophical developments found elsewhere. Other belief systems do not seem to influence the trajectory of growth and well-being within this context (Irfan, Yeprem, 2020: 237-238). This distinctive feature garnered attention in the Islamic realm and propelled its further advancements. Focusing solely on the superficial, literal interpretation of the *khbari* traits within the Quranic texts suggests that these elements emerged from intrinsic Islamic principles rather than external sources. Embracing the divine attributes in a literal (*haqiqi*) manner, rather than in a metaphorical (*majazi*) one, led to an increased emphasis on the semantic, philosophical, and ontological dimensions of language. The notable contributions of Andalusian Jewish thinker Musa ibn Maimun and historian ibn Khaldun marked a significant early engagement with this evolving discourse.

As previously noted, in the early centuries of Hijra, tensions among various religious factions escalated. Each faction sought to undermine the others, labeling them as heretics, idolaters, or apostates. Their attempts to impose their beliefs even resorted to violence and intimidation. Specifically, during the reigns of the mutazila caliphs Mamun, Wasiq, and Mugtasim, those adhering to Sunni beliefs faced

significant persecution for their opposition. Scholars aligned with the renowned Imam Ahmad ibn Hanbal were particularly targeted with aggressive measures. However, as the tumultuous environment began to ease, the scholars of Qalam shifted their focus, suggesting that the debate over the attributes of God was not among the core issues of faith (Irfan, Yeprem, 2020: 232). Some academics, referencing the ideas of Daouani, who provided a commentary on the writings of al-Aqeed Adudia, have argued that this dilemma cannot be resolved through mere logic and reasoning. Renowned fiqh scholar and philosopher Daouani Jalaluddin asserts that comprehending and accepting the resolution of conflicts regarding divine attributes is beyond human capacity without divine revelation, specifically through qashf. He suggests that regardless of the approach taken, no detrimental consequences can be seen (Irfan, Yeprem, 2020: 233). Consequently, it is often posited that an in-depth discussion on the nature of the divine has become unnecessary in contemporary times. This stems from the fact that such inquiries do not align with the core objectives of Shariah, are inconsistent with the essential mission of the faith, and no faction can arrive at a universally accepted conclusion that satisfies everyone (Muhammed Abdu, 1986: 106).

Ibn Rushd asserts in this context: “The essential aspects of divine nature that most individuals need to grasp have been explicitly articulated in Shariah. Without delving into intricate details, it is necessary to acknowledge and believe in the existence of general divine attributes. Ordinary individuals struggle to identify a precise, straightforward matter amidst complex explanations” (Irfan, Yeprem, 2020: 233). Similarly, Muhammad Abdu, a prominent 19th-century scholar of Qalam, discusses a comparable concept in his work “Risala Tawheed”. He expresses in one of his statements: “We hold the belief that the Creator is distinct from all others—azali/abadi (eternal), hai (living), alim (knowledgeable), murid (willing), qadir (powerful), wajib al-wujud (must exist), mutakallim (speaking), samigh (hearing). It is essential for us to embrace and recognize these exceptional attributes of God at the highest level of perfection. Engaging with thoroughly examined topics does not steer the human intellect towards a definitive conclusion; rather, it fails to arrive at a resolute answer. Instead, it confuses the intellect and leads to misinterpretations within the Shariah” (Muhammad Abdu, 1986: 106-107).

In later centuries, scholars of Qalam held views that closely resembled those of early thinkers. While the followers of ahlus-sunnah maintain that

comprehending the true essence and nature of God, along with His attributes, is unattainable, they were unafraid to engage in debates with the Mutazilas, whom they regarded as adversaries on these matters. The representatives of the earlier generation, often referred to as the righteous, dismissed this type of discourse, perceiving it as a trivial concern of lesser importance.

Justification for the choice of topic, goal and task

The subject of divine attributes within Islamic theology has roots tracing back to 1300, originating during the time of Abu Hanifa, the founder of the Hanafi tradition, who established the initial theories of Qalam teachings. Approximately two and a half centuries later, Abu Mansur al-Maturidi, a prominent disciple, critically examined theological positions and established foundational elements for a new school of creed, thereby revitalizing and organizing the discourse. Notable scholars such as Abu Mugin Nasafi and Abu Yusr al-Bazdawi dedicated themselves to effectively communicating Maturidi’s teachings to the broader public. Additionally, figures like Fahrudin Razi and Taftazani contributed their insights by formulating scholarly conclusions concerning divine attributes. They employed philosophical concepts to elucidate and articulate the nature of God’s attributes (Mehmet, 2024: 1). Theological debates, shaped by various political and intellectual influences, gave rise to new schools of thought and diverse interpretations of divine attributes (Zaini, Fauziah: 2024: 1). If we analyze the evolution of these attributes, the phase mentioned above is deemed classical. During the second medieval period, fatalistic ideologies gained dominance, and while theology saw some innovations, it also entered a phase of stagnation (Narendra and others, 2024: 1-2). This decline is attributed to the emergence of the Jabri school, which limited reasoned discussions surrounding God’s attributes. In the third and final phase, thinkers such as Muhammad Abdu, Said Ahmad Khan, and Ismayil Raji al-Faruqi endeavored to interpret divine attributes within contemporary contexts, aiming to link the foundational teachings of Islam with modern developments (Narendra and others, 2024: 1). The interpretation of divine attributes has varied significantly based on geographical, political, and social contexts, leading to diverse representations of the concept of God. Regardless of the passage of time, it remains clear that today the categorization of divine attributes within Islamic teachings is primarily based on the Maturidi

framework, which continues to be a subject of scholarly examination. Concurrently, the traditional religious knowledge of the Kazakh people is explored through the works of notable figures such as Abai, Shakarim, Mashhur, and Ybrai, rather than solely from a unilateral theological perspective. This multidimensional analysis underscores the significance of our research topic. In our research endeavor, we aim to establish a scientific and theoretical framework for traditional Islam, as highlighted by President Kassym-Jomart Kemeluly Tokaev, to promote the values of traditional Islam, it is essential to examine the literary contributions of our forebears that were developed within the context of the Hanafi-Maturidi teachings, which have strong historical ties to the Kazakh populace. We must articulate the fundamental principles of these teachings with great clarity (kazislam.kz, 2023). Moreover, it is crucial to explore the connection between religion and tradition from a theological perspective and to conduct a comparative analysis using specific convolutions.

Scientific research methodology

The primary focus of this article is the attributes of the divine, specifically the qualities associated with God. Our research emphasizes the development of these divine characteristics over time. We also explore the attributes highlighted in the works of Abu Mansur al-Maturidi and various scholars from the Maturidi school, key figures who contributed to the traditional religious understanding of the Kazakh people, including Abai, Shakarim, Ybrai, and Mashhur. Our objective was to elucidate the relationships by offering dual conclusions. To illustrate these connections, we employed a range of methodologies: comparative analysis, historical-genetic exploration, as well as descriptive and interpretive approaches.

Results and discussion

The Maturidi doctrine is intricately connected to the aforementioned issues. When discussing Maturidi, one immediately thinks of Abu Mansur al-Maturidi, who organized and codified the ideas of Abu Hanifa. During the time of Abu Hanifa, the divine attributes and names associated with the concepts of azal and abadi, or the nature of eternity, had not yet emerged. The attributes associated with change and transformation are characteristics of creation, while God's attributes are defined as hayat (life), samg (hearing), basar (sight), ilm (knowledge), ku-

dra (power), irada (will), and kalam (speech), even though they manifest within creation. Furthermore, these attributes are neither identical to the essence of God nor completely distinct from it. Concepts such as creation, sustenance, and the act of bringing forth something from nothing, along with other physical attributes linked to actions, are regarded as eternal in nature. Allah Almighty embodies the essence of being the creator even prior to creation and serves as the provider of sustenance before it is actually bestowed. His actions are eternal, meaning the created entities emerged subsequently while the uncreated existed beforehand (Mulla Ali Qari, 2011: 43-46). Maturidi's views on the eternality (azzali) of all divine attributes were influenced by Abu Hanifa. Drawing from Abu Hanifa's writings, Imam Abu Mansur identified fundamental issues pertaining to faith, aligning them with rational thought and textual evidence. He conducted a thorough analysis, thereby integrating these concepts into the essential teachings of Qalam (Kemal Işık, 1980: 16). The contributions of scholars from the Abu Maturidi school, who meticulously examined Mansur al-Maturidi's intellectual legacy and sought to provide a comprehensive understanding of theological issues, are also significant. For example, numerous theological issues raised by Abu Hanifa can be found within the Maturidi framework. Scholars of the Maturidi tradition contend that the attributes of Allah do not exist as independent entities, contrary to the assertions of the Mutazilas. The Qaramite representatives argue that these attributes exist apart from the essence itself. However, Maturidi thinkers assert that each attribute is intrinsically linked to its essence. Moreover, the interrelationship among the attributes is consistent; they are neither together nor distinct from one another. If two entities exist separately, they imply the existence of two distinct things, where one can exist without the other. Such a notion cannot hold true between the Almighty Allah and His essence or among His attributes. Thus, they do not exist in separation or in unity. This relationship can be illustrated by the analogy of 1 and 10; the number 1 is neither the entirety of ten nor exists independently from it (Sabuni, 2018: 234). Hakim Abai analyzes the attributes of God in his 38th verse, and he characterizes it as the representation of the true Hanafi-Maturidi school, saying: "Laghayru wala hua" (Qunanbayuly, 2016:129). That is, he states that the attributes are neither God nor something separate from Him. The legendary Jussip also said in his poetry: "I recognize the eight attributes of God, the One Creator":

“His Attribute: neither ghyzy, not ghari.

This is what happened by His order, – confirms Hakim Abai’s words (Mashhur Jussip, 2013: 199).

Besides Abai Qunanbaiuly and Mashhur Jussip, who explored the characteristics of the divine, other notable figures include Shakarim Qudaiberdiuly and Ybyrai Altynsarin. After outlining the principles of faith, Ibray Altynsarin goes on to describe God’s attributes. In his work “Pillar of Islam,” he conveys, “If someone inquires about the essence of God, the reply should be: God is deserving of our reverence. He stands alone; no one is like him and none can compare” (Altynsarin, 2024: 15). Similarly, Shakarim Qudaiberdiuly writes in “Muslim Faith”: “Oh, friends! From the preceding statements, you have learned that Allah is one. Now, let me expound on His attributes. God is real; He exists indepen-

dently and was not created by anyone. His existence is eternal, with no beginning or end-He will never cease to exist, die, age, or change. God is singular, lacking any partner, counterpart, or likeness, and He does not resemble anything” (Qudaiberdiuly, 2024: 7). When the famous Jussip spoke about God the Creator:

To compare God to nothing,

Nothing can be like Him, – he says (Mashhur Jussip, 2013: 199). These conclusions are clearly consistent with the saying in Abu Mansur al-Maturidi’s famous “Kitab at-Tawheed” book about the wrongness of equating God to a single thing: “Allah the Most High is alone; nothing is like to Him.” He is eternal, and nothing contradicts or equals Him” (al-Maturidi, 2010:89). Now, let’s compare these notions and find out from table 1.

Table 1

Abu Mansur Al- Maturidi / Maturidi doctrine	Mashhur Jussip’s work	Ybray Altynsarin’s work	Shakarim Qudaiberdiuly
لا شبيه له (there is no similar) la Shabiha لا ضد له (no rival) la didda Lahu لا ند له (incomparable)	Nothing can be like Him Nothing is like Him	No one has the likeness or equality of Allah Almighty	Allah is alone, has no companion, friend, or counterpart, and is unlike anything

Abu Mansur al-Maturidi, along with proponents of the Maturidi school and religious educators among the Kazakh populace, expressed: “There is none comparable to Him.” This assertion aligns with the Quranic text, which describes Allah as “Samig (all-hearing) and Basir (all-seeing)” (Quran Karim, 2015: 484). Al-Maturidi emphasizes that the essence of this verse signifies that the Creator stands alone, with no peer or likeness to anything (al-Maturidi, 2010: 89). Moreover, Husamuddin al-Sygnaqi, a prominent Islamic scholar from the Kazakh steppes, underscores in his significant work “Tasdid” that the cited text does not suggest any abstract, concealed, or fluctuating interpretations (Husamuddin, 2021: 136). It’s important to note that terminologies used in religious writings can vary. The text under discussion is categorized as muhkam, meaning it is a clear verse that conveys a singular meaning. Conversely, a verse that may have multiple interpretations, making it challenging to ascertain the intended meaning, is termed mutashabih, rendering it unsuitable as definitive evidence for a singular judgment (al-Babirti, 2021: 97-98). In Islamic theology, the con-

cept of tanzih is fundamental when discussing God. This principle asserts that the Creator is devoid of any flaws, and all perfection is attributed to Him (al-Babirti, 2021: 97). To properly evaluate God’s qualities, one must apply this criterion. Consequently, scholars from the Hanafi-Maturidi tradition, along with figures such as Abai, Shakarim, Mashhur Zhusip, and Ybyrai Altynsarin—all of whom played a significant role in promoting religion among the Kazakh people—agree on the necessity of recognizing divine attributes through the lens of tanzih and muhkam as central tenets. They further emphasize the importance of classifying these attributes for a deeper understanding.

After outlining the principles of faith, Ybrai Altynsarin elaborates on the characteristics of God Almighty. He delineates the seven attributes as follows: “The first is life, which means being alive, having knowledge, wielding power, hearing, seeing, desiring will, creating from nothing, and articulating words” (Altynsarin, 2024: 15). Though it’s stated that there are seven attributes, it becomes apparent that eight traits are referenced in the discussion.

The distinction between the attributes of power and creation can be traced back to Maturidi theology. In his book “Muslim Faith,” Shakarim Qudaiberdiuly begins by addressing the essence of faith, affirming the existence of God and His singularity. This introduction indicates that the text is crafted with a logical framework; prior to detailing the attributes, he emphasizes the importance of clarifying who is being referred to, questioning His existence and oneness. Ibray Altynsarin viewed the attributes solely as subutiya, while Shakarim Qudaiberdiuly categorized them into three groups: zatiya, subutiya, and salbiya. The attributes of existence include being existent, self-existent, already present, non-existent, solitary, and unique. In addition to these, the text lists eight characteristics termed subutiya, which are: life, knowledge, power, desire (indicating a preference for occurrences), and predictive abilities (such as speaking, listening, and seeing, regardless of existence). The text also addresses the characteristics of salabiya, which describe those who do not sleep and do not undergo change. If it is stated that there are no imperfections, this can be understood (Qudaiberdiuly, 2024: 7). Similarly, Mashhur Jusip articulated the attributes of God in his poetry. To declare that he is solitary, lacks a partner, is unlike any other, and possesses life through attributes such as knowledge, strength, vision (basar), hearing (samigh), will (yrada), creation from nothing (takwin), and speech (kalam) like Ibray and Shakarim, highlights the characteristics of subutiya, as discussed by Mashhur Zhusip (2013: 94). He did not merely cite the names of these attributes; he also provided a thorough exploration of each one. Similarly, Abai Qunanbaiuly addressed the divine attributes. In his thirty-eighth word, he initially emphasizes the concepts of knowledge and understanding, then delves into the essence of true faith. It is clear that merely believing in the oneness of Allah, His holy Quran, and His prophet Muhammad will not resolve the issue or produce fruitful outcomes. He underscores that achieving perfect faith necessitates an approach that genuinely capitalizes on the essence of belief. He delves into the significance of the eight qualities and emphasizes the importance of thoroughly examining them, outlining the essential attributes of the Almighty: Life, Knowledge, Power, Sight, Hearing, Will, Pen, and Creation (Qunanbaiuly, 2016: 126). Hakim Abai regards these attributes as zatiya and asma al-husna, meaning there are additional beautiful names that pertain specifically to the Creator. He notes that the majority of these are classified as zatiya, subutiya, and figlia attributes (Qunanbaiuly, 2016: 128). Consequently, these

eight attributes are part of the essence that is solely representative of God. In truth, Hakim Abai affirms that these traits are categorized into zatiya, subutiya, and figlia. Furthermore, it is crucial to highlight that merely memorizing these attributes is not beneficial; instead, they should be actively involved into our lives. “How is it?” A question may arise. He says that it is vital to align your interests with God’s qualities. He tells us that we should not be disgusted with ignorance, asking if we can be like God, and that being like does not mean being exactly the same as the Creator. He concludes that only then can we enter real Islam and grasp the core of true faith.

Abu Mansur al-Maturidi and the principles of Maturidi thought provide an in-depth exploration of divine attributes. Various scholars have represented their classifications through differing frameworks. Before delving into specific details, there is an important discussion regarding the uniqueness of these attributes to God. Al-Maturidi asserts that the divine qualities are affirmed through the Quran, hadiths, and reasoned arguments. In his comprehensive analysis, he frequently employs rational evaluation to elucidate these attributes. For instance, the act of creating the universe from nothing demonstrates God’s will. Consequently, the attribute of omnipotence follows from this premise. To reject the essence of divine power is to imply weakness and impotence, which contradicts the notion of an all-powerful deity (al-Maturidi, 2010: 108-109). In this framework, certain characteristics have been established and solidified. He also addressed the traits of qalam and takwin independently. The primary challengers of Abu Mansur were the Mutazilas. Regarding the topic of divine attributes, their leader categorized the Kagbi attributes into zati and figli, detailing their distinctions. Abu Mansur aimed to counter the claims of the opposing faction. While al-Maturidi does not explicitly categorize the divine attributes into two groups, it becomes evident from his dialogue with the mutazila that there exist both essential and accidental attributes (al-Maturidi, 2010: 113). When examining the al-Maturidi doctrine, which expands upon Mansur’s intellectual contributions and positions Maturidi as a significant creed, we find that the categorization of divine attributes is not presented in a uniform manner. Prior to this classification into various types, there was an effort to clarify the eternal nature of these attributes and to affirm that they are indeed characteristics of the Creator. A key issue arises from the close connection between divine attributes and the act of creation. This implies that processes like bringing the universe into being, causing life and death, provid-

ing sustenance, and creating existence from non-existence are all intertwined with these attributes.

The scholars of the Maturidi school, including Nuriddin Sabuni, Mulla Ali Qari, and Kamaluddin al-Bayadi, have presented various classifications of divine attributes in their writings. Sabuni focuses solely on zatiya attributes, while Mulla Ali Qari expands on this by addressing both zatiya and figlia attributes, providing a detailed explanation grounded

in Abu Hanifa’s teachings. In contrast, Kamaluddin al-Bayadi categorizes attributes into salbiya and subutiya, asserting that both types fall under the zatiya category. Notably, this method of classifying attributes within the Maturidi framework aligns closely with the teachings found in the works of Abai, Shakarim, Ybrai, and Mashhur.

To summarize the above points, please refer to the table below:

Table 2

Divine attributes/ صفات الله				
Imam Maturidi and Maturidi Creed School (group 1) according to the position ↓ Sifa figlia ↓ Sifa zatiya	Maturidi Creed School (Group 2) ↓ Sifa zatiya ↙ ↘ Salabiya Subutia	In Hakim Abai’s works ↓ Zati Subuti Figli	In Shakarim’s work ↓ Zati Subuti Negative	In Ibray and Mashhur’s works ↓ General 8 subuti attributes

Conclusion

The Maturidi doctrine, passed down through generations, holds significant importance in Central Asia. Specifically, it has served as a foundation of religious understanding for the Kazakh population throughout history. However, during the Soviet period, which lasted nearly a century, widespread secularization led to a profound religious and spiritual crisis in Central Asian nations. The long-standing religious customs and teachings of the area faded from collective memory. Following the downfall of the atheistic system and the breakup of the Soviet Union, a widespread quest for spiritual meaning emerged among the population. Since the early years of independence, numerous religious beliefs from several Muslim nations have progressively made their way into the region. This area had, for nearly a century, seen a decline in its own spiritual traditions and values. While the religious groups from Turkey and Pakistan have distinct perspectives, approaches to sharing their faith, and practices, the majority of them adhere to the Hanafi Madhab. These congregations were characterized by the Sufi tradition, a mission of religious enlightenment, and the practice of preaching. However, over time, fundamentalist ele-

ments began to emerge among those who followed the path of Islamic call.

The Salafi/Wahhabi philosophy is widely recognized as the dominant religious doctrine exported to the region by Arab countries. There is little doubt that the extremist Salafist philosophies differ from the region’s traditional Hanafi-Maturidi doctrines in terms of fiqh, theology, and methodology. This concept is quickly spreading in the ex-Soviet countries. The primary reason for this is that the Muslim peoples of the region lost their traditional religious worldview for a long period due to Soviet ideology.

Essentially, the Salafi philosophy of fundamentalism is the only tool for spreading the Arab style of Islam. This teaching denigrates the national culture and traditions of Muslim nations and ethnic groups, while religion is taught solely via Arab culture and worldview. According to this viewpoint, this philosophy contradicts the Hanafi-Maturidi concept, which integrates religion and tradition. To ensure political, religious, and social stability in the area and in our own country, we must reestablish the old religious model based on the Hanafi-Maturid philosophy, which Central Asian nations have followed for generations. Only then will the peoples of the region stick to the traditional faith of Islam while

still preserving their own national identity and rich culture.

The unique theological worldview of Central Asian Muslims, as well as theology (usul), “fiqh” (furugh)/fiqh methodology (usul al- fiqh), tafsir, hadith, and “tasawwuf,” an autonomous scientific school that has existed for more than 12 centuries, have a religious-scientific foundation. This assertion is congruent with the traditional (parallel) scientific heritage recorded by Central Asian scholars in all areas of religious teachings. Many scientists from Kazakhstan contributed significantly to the foundation and growth of this scientific school, leaving valuable scientific works behind. Their number is infinite. However, if we highlight the most prominent figures, they include Khoja Ahmed Yasawi, Ahmed Yugnaki, Suleiman Bakyrqani, Alauddin Ispidzhabi, Qawamuddin al-Itqani, Husamuddin as-Syghnaqi, as well as notable individuals of the 18th–20th centuries who made significant contributions to the preservation of Kazakh spirituality and religious values through their poetic works, such as Mashhur Zhushup, Shortanbai Qanayuly, Bukhar Zhyrau, Shakarim Qudaiberdiyuly, Abai Qunanbaiuly, and Ybyrai Altynsarin. In addition to poetry, specialized books addressing the theological, legal, and moral dimensions of Islam were also published during this period. From this perspective, Muslims in Central Asia, including Kazakhstan, do not need religious and ideological exports outside of Kazakhstan. Today, the primary objective and purpose of the country’s religious policy should be to resuscitate the religious tradition/worldview and the religious-scientific school of Islam as a religious-ideological

foundation for the Kazakh nation, which has existed for more than 12 centuries. In this regard, we propose the following solutions:

- Comprehensive research and academic projects should be initiated by scholars;
- The essence and content of traditional Islam should be analyzed through historical-comparative studies that consider language, culture, and traditions;
- Specialists in this field should create textbooks and educational materials in a manner accessible to the general public;
- National and spiritual values should not be limited to books but actively promoted through social media in audio and video formats;
- Given the recognized significance and prestige of our traditional Islamic studies school, its presentation to the public should incorporate modern technologies to align with contemporary needs.

It is the only method to combat the many fundamentalist, radical and harmful religious doctrines.

Our study’s focus on theological divine characteristics is just one aspect of the Kazakh nation’s ancient religious understanding. Through such scientific research, we can build people’s religious immunity and contribute to the prevention of many bad tendencies.

Acknowledgment

«This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR24993035)».

References

- Al-Gazzali, Kemal Işık (1971) *al-Iqtisad fi al-i’tiqad*. – Ankara: Üniversite Yayınları. – 96-103.
- Ashgari, Ramazan Biçer (2010) *El-İbane: Dinin Esasları Üzerine Açıklama*. – İstanbul: Gelenek yayınları. – 71.
- Irfan, A., Yeprem, M.Saim (2020) *İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. – Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. – 320.
- kazislam.kz (2023) Президент: Дәстүрлі исламның ғылыми-теориялық негізін дамыту қажет. <https://kazislam.kz/prezident-dasturli-islamnyng-ghylymi-teoriyalq-negizin-damytu-qazhet/>
- Kemal Işık (1980) *Maturidi’nin Kelam Sisteminde İman-Allah ve Peygamberlik Anlayışı*. – Ankara. – 16.
- Mehmet, Fatih Arslan. (2024) *A Better Argument for Tawhîd? Philosophical Discussions of Divine Attributes in the Sharḥ Al-‘aqāid Tradition*. – Sophia. doi: 10.1007/s11841-024-01018-w.
- Muhammed Abdu, Sabri Keskin (1986) *Risala et-tauhid*. – Ankara: Fecr Yayınevi. – 106.
- Narendra and others (2024) *History of the development of Islamic theology*. *Journal of Islamic Jerusalem studies*, doi: 10.61677/al-masail. v2i2.206.
- Şehristânî (2006) *El-Milel ve’n-Nihal*. – İzmir: Akademinin Yeni Yayınları. – 52.
- Tritton A.S. (1983) *Islamic Kalam*, tr. Mehmet Dag. – Ankara: Ankara University Press. – 59.
- Wolfson, A.H. (2001) *Philosophy of Kalam*, tr. Kasim Turhan. – İstanbul: Bookstore. – 85-100.
- Zaini, M., Fauzia, M. (2024) *Dynamics of Islamic Theological Thought Development in the Classical Period*. *Abrahamic Religions*. doi: 10.22373/arj.v4i1.22801.
- Алтынсарин Ы. (2024) *Мұсылманшылық тұтқасы (Шариатул ислам)*. – Алматы: Самға. – 80.

- Ас-Сығнақи, Хусамуддин (2021) *Эт-Тәсдид фи шарх эт-тәмһид*. – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы. – 570.
- Әкімханов А.Б., Анарбаев Н.С. (2015) *Құран Кәрім қазақша түсіндірмелі аударма*. – Алматы: Көкжиек баспасы. – 624.
- Әл-Бәбирти Әкмәлуддин (2021) *Имам Әбу Ханифа өсиетінің түсініктемесі*. – Иордания: Дар әл-фатх. – 160.
- Әл-Матуриди, әбу Мансур (2010) *Китаб Таухид*. – Бейрут: Дар садир. – 538.
- Көпейұлы, Мәшһүр Жүсіп (2013) *20 томдық шығармалар жинағы. II том*. – Павлодар: ЭКО. – 434.
- Көпейұлы, Мәшһүр Жүсіп (2013) *20 томдық шығармалар жинағы. XIX том*. – Павлодар: ЭКО. – 418.
- Құдайбердіұлы Ш. (2024) *Мұсылмандық шарты*. – Алматы: Самға баспасы. – 80.
- Құнанбайұлы А. (2016) *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Өлеңдер мен аудармалар. II том*. – Алматы: Жазушы. – 336.
- Мулла Али Қари (2011) *Шарх китаб әл-фиqh ал-акбар лил имам әби Ханифа*. – Бейрут: Дар әл-кутуб әл-илмия. – 336.
- Нуриддин Сабуни (2018) *әл-Бидая фи усул әд-дин*. – Каир: әл-Мактаба әл-азһария лит-турос. – 438.

References

- Abu Mansur al-Maturidi (2010) *Kitab Tauhid [The Book of Monotheism]*. – Beirut: Dar sadir. – 538. (in Arabic)
- Akmaluddin al-Babirti (2021) *Imam Abu Hanifa osietinin tusiniktemesi [Explanation of Imam Abu Hanifa’s Testament]*. – Iordaniya: Dar al-Fatkh. – 160. (in Kazakh)
- Akimhanov A.B. Anarbaev N.S. (2015) *Quran Karim qazaqsha tusindirmeli audarma [Qur’an Karim: Explanatory Translation in Kazakh] aud.* – Almaty: Kokzhiiek baspasy. – 624. (in Kazakh)
- Al-Gazzali, Kemal Işık (1971) *al-Iqtisad fi al-igtiqad [Moderation in Belief]*. – Ankara: Universitet baspasy. – 96-103. (in Arabic)
- Altynsarin, Ybyrai (2024) *Mysylmanshylyq tytqasy (Shariatul-islam) [The Pillar of a Muslim’s Deeds (Islamic Sharia)]*. – Almaty: «Samga» baspasy. – 80. (in Kazakh)
- Ashgari, Ramazan Bicher (2010) *al-Ibana gan usul ad-diyana [The Elucidation of the Principles of Religion]*. – Ystanbyl: Gelenek baspasy. – 71. (in Arabic)
- As-Syghnaqi, Husamuddin (2021) *At-Tasdid fi sharh at-tamhid [The Correction in the Explanation of Al-Tamhid]*. – Almaty: Nur-Mubarak baspasy. – 570. (in Arabic)
- Irfan, A., Yeprem, M.Saim (2020) *İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları [Doctrinal Sects in Islam and the Fundamentals of Creed]*. – Ankara: Tyrik dini uaqyp basylymdary. – 320. (in Turkish)
- kazislam.kz (2023) *Prezident: Dәstyrli islamnyn ғыlymi-teoriyalуq negizin damytu qazhet [President: It is necessary to develop the scientific and theoretical basis of traditional Islam]*. <https://kazislam.kz/prezident-dasturli-islamnyng-ghylymi-teoriyalуq-negizin-damytu-qazhet/> (in Kazakh)
- Kemal Işık (1980) *Maturidi’nin Kelam Sisteminde İman-Allah ve Peygamberlik Anlayışı [The Understanding of Faith, God, and Prophethood in Maturidi’s Theological System]*. – Ankara. – 16. (in Turkish)
- Kopeiuly, Mashkhor Zhussip (2013) *20 tomdyq shygarmalar zhinagy [A 20-Volume Collection of Works]*. – Pavlodar: EKO. Vol. XIX. – 418. (in Kazakh)
- Mashhur Zhussip Kopeiuly (2013) *20 tomdyq shygarmalar zhinagy [A 20-Volume Collection of Works]*. – Pavlodar: EKO. Vol. II. – 434. (in Kazakh)
- Mehmet, Fatih, Arslan (2024) *A Better Argument for Tawhīd? Philosophical Discussions of Divine Attributes in the Sharh Al-‘aqāid Tradition*. Sophia, doi: 10.1007/s11841-024-01018-w.
- Muhammad Abdu, Sabri Keskin (1986) *Risala at-tauhid [The Treatise on Monotheism]*. – Ankara: Fazhr baspasy. – 106. (in Arabic)
- Mulla Ali Qari (2011) *Sharh kitab al-fiqh al-akbar lil imam abi Hanifa [Commentary on the Book of al-Fiqh al-Akbar by Imam Abu Hanifa]*. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. – 336. (in Arabic)
- Narendra and others (2024) *History of the development of Islamic theology*. Journal of Islamic Jerusalem studies, doi: 10.61677/al-masail.v2i2.206.
- Nuriddin Sabuni (2018) *al-Bidaya fi usul ad-din [The Beginning in the Principles of Religion]*. – Kair: Al-Maktaba al-azhariya lit-turos. – 438. (in Arabic)
- Qunanbaiuly A. (2016) *Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy, olender men audarmalar. Vol. II [The Complete Two-Volume Collection of His Works]*. – Almaty: Zhazushy. – 336. (in Kazakh)
- Shahristani (2006) *al-Milal ua an-nihal [The Religions and Sects]*. – Izmir: Akademiyany Zhana basylymdary. – 52. (in Arabic)
- Shakarim Qudaiberdiuly (2024) *Mysylmandyq sharty [Conditions of Being a Muslim]*. – Almaty: «Samga» baspasy. – 80. (in Kazakh)
- Tritton A.S. (1983) *Islamic Kalam*, tr. Mehmet Dag, – Ankara: Ankara University Press. – 59.
- Wolfson, A.H. (2001) *Philosophy of Kalam*, tr. Kasim Turhan. – Istanbul: Bookstore. – 85-100.
- Zaini, M., Fauzia, M. (2024) *Dynamics of Islamic Theological Thought Development in the Classical Period. Abrahamic Religions*, doi: 10.22373/arj.v4i1.22801.

Information about the authors:

Syrym Shakizada (corresponding author) – PhD student at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: academic.shakizada@gmail.com).

Zhaidar Rakhimgaziyev – PhD student at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: jaidar_r@mail.ru)

Авторлар туралы мәлімет:

Сырым Шәкізада (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: academic.shakizada@gmail.com)

Жайдар Рахимгазиев – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: jaidar_r@mail.ru)

Сведения об авторах:

Сырым Шакизада (автор-корреспондент) – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: academic.shakizada@gmail.com)

Жайдар Рахимгазиев – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: jaidar_r@mail.ru)

Registered: 26.10.2024

Accepted: 19.12.2024

Р. Сманов* , М. Исахан , А. Жақсыбаева

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: SmanovPHD@gmail.com

«АХУН» МЕН «ИШАН» ҰҒЫМДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІНІҢ ЛОГИКАЛЫҚ, СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада XVIII –XIX ғасырлардағы қазақ даласындағы Ахундар мен Ишандар институты туралы зерттелді. Зерттеудің алғы шарты болып Ахун, Ишан түсініктерінің мағынасы ашу болып айқындалды. Ахун мен Ишан сөздерінің шығу тегі, генезисі, семантикасы, этимологиясы, логикасы зерттелді. Бұл түсініктерге берілген әртүрлі анықтамаларды талдай келе, алатмыш сөздердің парсы тілінен енген болуы ықтимал екендігі туралы тұжырым жасалды. Діни лауазымды тұлғалар атауы: Хафиз, Муаддис, мухаддис, Муаззин, Молда, Пір, Әулие (–әнбие), Баб (бап, баба), Тақуа (Дәруіш), Диуана, Сопы (сұпы), Баксы (шаман), Хазірет, Қазы, Қажы, Қожа, Дамолла, Мүфтилермен Ишанның байланысты қырларына салыстырмалы талдау жасалды. Сондай-ақ, Ахун сөзінің этимологиясы мен түсіндірмелері талдана келе, оларды ерекше атақ лауазымға ие діни тұлға деп түсіндірген көзқарастар келтірілді. Нәтижеде, ишандар мен ахундардың болмысы туралы келесідей тұжырымдарға қолжеткізілді: 3-10 жыл бойы жетік діни білім алған адам; қоғамдық санада арнайы беделге ие болған тұлға, тіптен, кейде мүфтиден төменірек молладан жоғары мәртебеге ие болған. Ахундар мен Ишандар, олардың атқаратын қызметтері, тұлғалық болмысы, қоғамдағы ролі, алған білімі т.б. саралай келе, автордың өзіндік анықтамасы, сондай-ақ, олардың негізгі болмысы туралы нақты тұжырымдар мен қортындылар ұсынылды.

Түйін сөздер: ахун, ишан, ислам, дін, тұлға, қоғамдық түсінік.

R. Smanov*, M. Isakhan, A. Zhaxybayeva, L. Issaeva

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: SmanovPHD@gmail.com

Logical, semantic foundations of the concepts of “Ahun” and “Ishan” and their genetic concepts

This article studies the institution of Akhuns and Ishans in the Kazakh steppe in the 18th–19th centuries. The prerequisite for the study was to reveal the meaning of the concepts of Akhun and Ishan. The origin, genesis, semantics, etymology, and logic of the words Akhun and Ishan were studied. Analyzing the various definitions given to these concepts, it was concluded that these words probably came from the Persian language. The names of religious officials: Hafiz, Muaddis, muhaddis, Muazzin, Molda, Pir, Aulie (–anbie), Bab (bap, baba), Taqwa (Daruish), Diwana, Supy (supy), Baqsy (shaman), Hazret, Kazy, Khadzhi, Khoja, Damolla, Muftis, and the related aspects of Ishan were analyzed. Also, after analyzing the etymology and interpretations of the word Akhun, views were presented that interpreted them as religious figures with a special prestigious position. As a result, the following conclusions were reached about the nature of ishans and ahuns: a person who has received a thorough religious education for 3–10 years; a person who has a special authority in the public consciousness, sometimes even a higher status than a mullah, lower than a mufti. Analyzing the functions performed by ahuns and ishans, their personality, role in society, education received, etc., the author’s own definition, as well as specific conclusions and conclusions about their main nature, were presented.

Key words: Akhun, Ishan, Islam, religion, personality, public opinion.

Р. Сманов*, М. Исахан, А. Жақсыбаева

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: SmanovPHD@gmail.com

Логические, семантические основы понятий «Ахун» и «Ишан» и их генетических понятий

В данной статье рассматривается институт ахунов и ишанов в казахской степи в XVIII–XIX вв. Предпосылкой исследования было раскрытие смысла понятий ахун и ишан. Изучены происхождение, генезис, семантика, этимология и логика слов ахун и ишан. Проанализировав различные

определения, данные этим понятиям, был сделан вывод о том, что эти слова, вероятно, произошли из персидского языка. Проанализированы имена религиозных деятелей: Хафиз, Муаддис, мухаддис, Муаззин, Молда, Пир, Аулие (-анбие), Баб (бап, баба), Таква (Даруиш), Дивана, Супы (супы), Баксы (шаман), Хазрет, Казы, Хаджи, Ходжа, Дамолла, Муфтис и связанные с ними аспекты ишана. Также, проанализировав этимологию и толкования слова Ахун, были представлены взгляды, трактующие их как религиозных деятелей, имеющих особое престижное положение. В результате были сделаны следующие выводы о природе ишанов и ахунов: человек, получивший основательное религиозное образование в течение 3-10 лет; человек, имеющий особый авторитет в общественном сознании, иногда даже более высокий статус, чем мулла, ниже муфтиса. Проанализировав функции, выполняемые ахунами и ишанами, их личность, роль в обществе, полученное образование и т. д., были представлены собственное определение автора, а также конкретные выводы и заключения об их основной природе.

Ключевые слова: Ахун, Ишан, Ислам, религия, личность, общественное мнение.

Кіріспе

Барлық дін мен діни сенім құрылымында да қоғамдағы әлеуметтік қабаттар сияқты өзіндік мәртебесі мен дәрежесі бар тұлғалар тағайындалған. Ол барлық діндер мен діни сенімдерге ортақ бола отырып, сол діннің өмір сүруі мен сақталуының, насихатталуы мен таралуының иделогтары қызметтерін атқарған. Бірақ ол титулдардың барлығына ортақ атау – діни айтулы тұлға немесе діни тұлға болғанмен, оларды діни қызметкерлер деп те атайды. Діни қызметкер қазіргі таңда бұл атауларға сай келе бермейтін түсінік. Діни қызметкердің ешқандай да титулы болмауы мүмкін немесе ол жоғары атақтарға ұмтылып бара жатқан адам емес болуы ықтимал. Ислам дінінде ерекше мәртебеге ие болған тұлғалардың атаулары әр қилы болып келеді. Соның бірі Ахундар мен Ишандар. Олар ХХҮІІІ-ХІХ ғасырларда қазақ даласына кең тараған бұл институт қоғамда көптеген қызметтер атқарған. Олар әсіресе Орта Азия қазіргі Өзбекстан жерінде білім алған айтулы діни тұлғалар еді. Ахундар мен Ишандар институтын зерттеу үшін алдымен олардың атауларына тоқталып логикалық семастикалық талдаулар жүргізу қажеттігі туындайды.

Тақырып таңдаудың дәйектелуі, мақсаты мен міндеттері

Қазіргі таңдағы діни рухани саланы зерттеу оның еліміздегі көріністерін зерделеу, өзекті мәселелердің біріне саналып келеді және тереңірек сараптауды қажет етіп отыр. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы Қазақстандағы діни келбет Ахундар мен Ишандардың қызметіне байланысты болған. Бұл мәселені түбегейлі зерттеу алдымен Ахун және Ишан ұғымдары жеке-жеке қарастыруды қажет етеді. Яғни, Ахун мен Ишан ұғымдары қандай мағына береді. Бұл атаулар арқылы олардың

қызметтері қалай ашылады. Бұл түсініктердің басқада діни тұлғалармен арақатынасы қандай деген сауалдарды қарастыру маңызды болып отыр. Сайып келгенде бұл тақырып Қазақстандағы ислам дінінің таралуының орнығуының тарихи негіздерінің белгілі бір кезеңін анықтап алуды қажет етумен байланысты болып шығады. Аталған тақырыпты Қазақстандағы ислам дінінің тарихи эволюциясы ретінде объективті тұрғыдан қарастыру, Ахундар мен Ишандар түсінігінің мағынасын ашу біздің негізгі мақсатымыз болып табылады және осы орайда мынадай міндеттерді ұсына аламыз:

- Ислам дініне қатысты діни тұлғалардың негізгі мәртебесін, қызметтерін анықтау;
- Ахун және Ишан түсініктерін жеке дара бөліп алып концеп ретінде саралау, логикалық, семастикалық мазмұнын ашу ;
- Аталған ұғымдарды зерттеушілердің пікірлерін саралай келе өзіміздің анықтамамызды ұсыну;
- Ахун мен Ишан ұғымдарын ислам дініндегі басқада дін тұлғалармен арақатынасын ашу.

Зерттеу әдіснамасы

Дін танудағы феноменологиялық талдау, лингвистикалық сараптама, логикалық семастикалық мағынаны ашу әдістері қолданылды. Концептуализация, ұғымдарды сөз ретінде бөліп алып абстракциялау, жалпылау жалпыдан жекеге өту салыстыру, т.б логикалық операциялармен қатар. Тарихилық, дәстүршілдік қағидалары және ретроспективті талдау әдіснамасы пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Энциклопедиялық сөздіктерге жүгінсек: «Ишан халық арасында сауат ашу, ғибатад айту қызметін атқарып жүрген діни сауатты адамға

берілетін діни атақ. Ишан қазы, имам тәрізді лауазым болып саналмайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында, әдетте, ишанның дәріс беретін белгілі бір ауылдары болған. Ишанның міндеті өзінің қарамағындағы ауыл тұрғындарының діни сауатын ашу, шамасы келгенше, діни ғұрыптарды атқару. Еңбек ақысы ретінде ауыл тұрғындары ишанды мал, азық-түлік және ақшамен қамтамасыз ететін болған. Әрине, ишан болу молдалардың дүниеге деген мұқтаждығынан туған іс емес, ишандықтың негізін Алла Тағаланың ризалығы үшін халыққа дінді, ақиқатты үйрету мақсатындағы адал ниет құрайды. Ишан болу атадан балаға өтетін мұрагерлік іс десе болады. Себебі, әкесі дүниеден өткен жағдайда, оның қарамағындағы ауыл тұрғындарының діни мұқтажын өтеу баласының міндеті болып есептелген. Қазақ арасындағы атақты ишандардың көпшілігі өз міндеттеріне дәстүр жалғастығы ретінде қараған. Дүниеден өткен ишанның ұл баласы болмаған жағдайда, ауыл тұрғындары діни сауаты бар, халықтың сенімін ақтайтын басқа бір кісіге ишан болу мәселесін кескен. Қазіргі уақытта ишандық қызметті ауыл молдалары атқарады».

Бұл атаулар біздіңше, діннің құрылымы, мазмұны, табиғаты, өзгеруі, аймақтық ерекшеліктері т.б. байланысты туындаған концепттер емес, қолдану аясының кеңейіп, жалпы қазақ тілінің сөздік қорына енуімен де байланысты. Бұл сөздер XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби жазбаларда көбірек кездеседі және тек діни мәтіндер мен діни құбылыстарға қатысты айтылады.

Ендеше, мәселе, ахундар мен ишандар қызметі мен болмысын басқа да діни түсініктер атқарған болуы ықтимал. Егер де логикалық конструкция жасасақ, басқа көптеген діни тұлғаларға қатысты ұғымдар және олардың субъектілері атқарған болуы ықтимал немесе кейбір қасиеттерін басқа бір құбылыс, ал кейбір қызметтерін басқа бір діни өкілдер атқарған болуы мүмкін.

Осыған байланысты, қазақ халқындағы, оның ішінде, мұсылман дініне қатысты ерекше тұлғаларға қатысты ұғымдар мен түсініктерге де шолу жасап өтетін боламыз және бұл біз қарастырып отырған ишан мен ахун сөздерінің логикалық-семантикалық мағынасын ашып беруге мүмкіндіктер береді, сондай-ақ, келесі кезекте оның қызметтерін де саралауға алғышарт болады. Яғни, мынадай екі антиномиялық тезисті негізге аламыз: ахун және ишандар бұрын да болған, бірақ басқа атаулармен берілген болуы мүмкін – ахундар мен ишандардың басқа дін иелеріне мүлде ұқсамайтын өзіндік болмысы бар.

Сондықтан да, қазіргі таңдағы отандық ғалымдарымыз бен дінтанушыларымыз да «Ишан» мен «Ахун» ұғымдарын әр түрлі бағдарда түсіндіріп өтеді. Р. Сманов пен М. Исахан сөздің этимологиясын былайша көрсетеді: «Ишан» парсы тілінде «олар» деген мағынаға саяды. Шағатай тілінде «ишан» дегеніміз – «әулие» ұғымын білдіретін немесе тариқат көсеміне берілетін атау» (Сманов, Исахан, 2021: 182-186).

Сонымен қатар, ишан мен ахун әрине, туыстас, мағыналас ұғымдар болғанмен, оны анықтау барысында екеуін жеке-жеке қарастыру қажеттігі де туындайды. Сондықтан, алдымен ишан сөзінің семантикалық-логикалық мағынасына тоқталып өтуіміз керек-ақ.

Сөздіктерде: «Ишан – мұсылмандық ортада имандылық, тәрбиелік қасиетті үйрететін иләһи білім деңгейі барынша жоғары, һәм сопылық жолды насихаттайтын мәртебелі тұлға. Парсы тілінен аударғанда, «олар», олардың шапағаты», «мейірімі» деген мағынаны береді», – деп оны парсы тілінен енген сөздер ретінде де көрсетеді (Қазақтың этнографиялық сөздіктері, 2017b).

Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер оның тарихи негіздері мен шығу тегін былайша ұсынады: «Ал ишан атауының тарихи-хронологиясына мән берсек, зерттеушілер бұл терминді алғаш рет Бахауаддин Нақышбанди (1318-1389) мен Хожа Ахрарға (1404-1489) қатысты тазкийя жанрында жазылған әдебиеттерде кездестіретінін айтады. Кейін ишан атауы Орталық Азияда кеңінен қолданысқа ене бастады. Әсіресе, Ясауи және Нақышбанди тариқатының жер-жердегі көшбасшыларын ишан деп атайтын. Мысалы, Ясауи тариқатының Қырғызстанның Ош өңіріндегі көшбасшылары XVIII ғасырдан бері ишан деп аталады» (Сманов, Исахан, 2021: 184).

Н.Б. Мансуров осы Ишан сөзінің мағынасына тереңірек үңіліп, мынадай тұжырымдарын ұсынады: «Тілімізде кең қолданыс тауып келетін әрі кез келген қолданысы сырға толы кірме сөздің бірі – ишан. Ишан парсы тілінде – ушә – ана кісі, у – ол кісі, т.б. мағыналарында келеді. Бұл көне замандарда ұлық билеушілерге көрсетілген құрмет ретінде қолданылған. Бір қарағанда сөздің аса бір мағыналы екендігін көре алмаймыз. Алайда заманына орай оның мағынасы мен қолдану аясы кең көлемді қамтығандығын анық көреміз... Расында, сөздің алғашқы қолданысы осы ел билеуші, жоғары лауазымды кісілерге құрмет көрсету мағынасын басшылыққа алған. Алайда ол бертін келе дін басылардың атақты адамдарына да қолданылуы қалыптаса бастаған.

Өйткені ел билеушілер мен дін басыларға да көнеде аса ерекше құрмет көрсетілген. Бұл ретте қатынастық өлшем дәрежесі біркелкі болған.

Сөз жоқ, алғаш ишан сөзі – ұлы, қаған, шейх, хан, т.б. ел билеушілеріне көрсетілген құрмет, мәртебелі есім мағынасында жұмсалған. Себебі көне замандарда билеушілер өздері қол астындағы аймақтарды басқаруда жергілікті жердің өкілдері не болмаса өздері тағайындаған өкілеттіліктері, атқарушылары болған. Осы өкілдікке ие болғандар өздерін сайлаған ұлық задалардың атымен, яғни сол билеуші кісілердің атынан билік жүргізген. Олар кез келген сәтте солардың атын жамылып, әмірлерін, бұйрықтарын жүзеге асырған. Ең бастысы, аймақтарда осылайша ел басқарғандар өз билеушілерінің берген үлкен құрметтерінің арқасында тіпті олардың есімдерін де атамайтын болған. Міне мұндай билеушілік сол аймақтың билерін «ишан-ишандар» деп атаған ... Алғашқыда осы мағынада қолданылған ишан сөзі кейіннен кісі есімдеріне тіркесе бастаған. Нәтижесінде, еркін қолданыс тапқан мұндай сөз жеке дара қолданылып, тілдік айналымға еніп кеткен. Осы сияқты мысалдарды тарих беттерінде көптеп кездестіруге болады» (Мансұров, 2016: 213-214).

Ал, Н. Оңдасынов: «Дін басыларының жоғарғы атақтарының бір атауы дей келе, ишан – олар деген сөз. Содан дін басыларын құрметтеу ретінде «олар» деп атап кеткен» деп түсіндірсе (Оңдасынов, 1974: 37), Ә. Әбдімомынов: «Ишан парсы сөзі – ол кісінің өкілі, атынан әрекет етуші. Әбу Бәкір ас-Сыддық Суфа сахабаларының рухани ұстазы, қамқоршысы, барлық амалдарда Мұхаммед Пайғамбардың ісін жалғастырушы болды. Хазіреті Саламан Фарси оның хулафасы, яғни Суфа сахабалары арасындағы орынбасары, ишаны қызметін атқарды», – деп пайымдаса (Әбдімомынов, 2011: 11), Н.Б. Мансуровтың түсіндірме сөздігінде: «Ишан (ишан). ир. 1. Олар (көп ретте бір адамға байланысты) 2. Оларды (сөз тіркесінде анықтауыш мағынасында). Діни тұрғыда ишан – діни лауазым деген түсінік те бар (Мансұров, 2013: 32) екендігі айтылады.

Ишан сөзінің лексикалық-семантикалық мағынасын талдаған Н.Б. Мансуров әрі қарай мынадай деректерді келтіреді: «Бұл сөз тілімізге кіргенде неге бастапқы мағынасынан ажырап кеткен деген сұрақ ирантанушылар арасында бұрыннан айтылып жүретін. Өткен жылы Иранның Шахид Бехешти университетінде өткізген ғылыми іссапар барысында әйгілі «Эсрар-оттоуһид» кітабынан бұл сұрақтың жауабы табылды. Осы кітаптың Тегеранда «Агаһ» баспасынан

1367/1988 жылы шыққан нұсқасының 16-бетінде төмендегі жолдар бар...Шейх-э ма, һәргез хиштән «мән» вә «ма» нәгофте әст. Һәр коджа зекр-э хиш кәрде әст, гофте әст: «ишан» ченин гофте-әнд вә ченин кәрде-әнд)...Осыайтылған ұғымға сәйкес тұжырымды В.В. Бартольд та келтіреді: Ишан – персидское местоимение 3 лица мн. числа. Слова употребляется в Туркестане в значении шейх, муршид, уstad, пир (учитель, см. Derwish, EI, I, S. 990), в противоположность мюриду (последователь, ученик)» Нәтижесінде, Ишан сөзінің негізінен алғанда, парсы тілінде қолданыста болғанмен, қазақ тіліне ауысқаннан кейін де өзінің мағыналық өзгерістер бойынша түрленгендігін атап өтеді (Мансұров, 2016: 214).

3. Ибадуллаеваның пікірінше де: «Ишан парсы тілінен аударғанда, «олар», «олардың қайырымдылығы», «шапағаты» деген мағынаны білдіреді. «Ишан» Орта Азия терминінде «Ишон», «эшон» деп аталып, ол қасиетті және құрметті дін иелеріне берілген титул болып табылады» (Ибадуллаева, 2008: 5).

Жоғарыдағы келтірілген, ишан сөзінің шығу тегі мен этимологиясына, логикалық-семантикалық талдауларын негізге ала отырып, мынадай қортындылар жасауымызға болады:

1. Ишан сөзі, әрине, парсы тілінен енген болуы ықтимал, бірақ соңғы кездегі кейбір көзқарастар бойынша, керісінше, кезіндегі түркі сөздері, көне шумер, зороастрлық дәуірлерде парсы тіліне енген болуы да ықтимал. Кейбір зороастрлық мәдениетті арғытүбі түркілік мәдениетпен байланысты деп қарастыратын көзқарастарды негізге алсақ (Еңсегенұлы, 2018: 456), бұл да әбден мүмкін.

2. Ишан сөзі парсы тілінен енген деген нұсқаны мақұлдасақ, онда оның да дыбысталуынан басқа, семантикалық жағынан да мазмұны біршама өзгерістерге ұшыраған тәрізді. Өйткен, ишан діни лауазым ретінде орныққан және құндылық ретінде бағаланып, арнайы титул ретінде қоғамдық санада айтарлықтай беделге ие болған. Немесе, дыбыстық өзгеріске ұшырап, айтылуы басқаша мағынаға ие болған тәрізді. Нақтырақ айтқанда, парсы тілінен енгеннің өзінде де, мағынасы бастапқыдан ауытқып, өзгеріске түскен деген сөз.

3. Көне дәуірлерде, кейінгі орта ғасырдағы ислам дінінің ықпалымен қазақ жеріне де араб, парсы сөздерінің енгендігін көпшілік ғалымдар жоққа шығармайды. Дегенмен, біздің зерттеуіміздің негізге мақсаты оның қызметі мен мазмұнына қатысты болғандықтан, сөздер көп жағдай-

да бастапқы мағынасынан алшақтауы да мүмкін екендігін ескерсек, онда ишан сөзінің эпистемологиясымен қатар, оның концепт ретіндегі мағынасын ашу қажеттігі туындайды.

4. Ишан сөзінің шығу тегі негізінен алғанда, оның қоғамдағы қызметі мен әлеуметтік мәртебесі арқылы анықталатындықтан, келесі бөлімде, ишандардың қызметін толығырақ ашып көрсетеміз.

Бұл жоғарыда айтылғандай, басқа да ислам діні мен қазақи дәстүрлі танымдағы дінге қатысты айтылатын тұлғаларға байланысты және олармен аражігін, байланысын, туыстық қатынасын ашу бойынша да біршама қиындықтар туғызады. Ол үшін жоғарыдағы көрсетілген діни атақтар мен атаулармен Ишанның арақатынасын тікелей ашып беруіміз керек. Бірақ та, кей-

бір зерттеулерде, олардың көпшілігін синомдес, мағыналас, изоморфты деп қарастырады: «И.И. Гейердің пікірінше қазақ даласындағы рулар «ишан» және «қожа топтарын» өздерінше пірге балап, оларды бір біріне ұқсас деп қабылдады. Себебі, ірі ишандар қожа тобынан шыққан. .. Олардың айтуынша бір рулы елді 1-2 үй қожа болса, оларды «пір» санап, құрметпен қараған...» немесе: «Ал қазақ даласының басқа аймақтарында ахундар, хазірет, мүфти, кейде ишан атауларымен аталды» (Ибадуллаева, 2008: 5).

Осыған орай, біз жоғарыдағы келтірілген мағлұматтарымызды негізге ала отырып, басқа діни мәртебелі тұлғалардың өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттері және олардың ишандарға қатынасын мынадай кесте бойынша жинақтап ұсындық.

Діни лауазымды тұлғалар атауы	Негізгі тұлғалық болмысы мен ерекше қасиеті	Ишанмен байланысты қыры
Қари (қарилер)	Құран мәтінін тұтастай жатқа айту	Біледі, бірақ жатқа айтуды мақсат етпейді
Хафиз	Жатқа біліп оның өзгеріске түспеуін қадағалаушы, кейде тәфсірлеуші	Арнайы тәфсірмен шұғылданбайды, бірақ мәтін мазмұнын терең меңгерген
Муаддис, мухаддис	Хадис білгірі, хадис ғалымы деп те атайды	Хадистерді де толық меңгерген, бірақ оны ғылыми дәйектеумен айналыспайды
Муаззин	Азаншы, азан шақырушы адам	Азан шақырушыдан жоғарырақ тұрады
Молда	Қазақи танымда діни қызметкердің жалпылама атауы, діни уағызшы	Молданың қызметтерімен арнайы шұғылданбайды, кейде ауызекі тілде сәйкес
Пір	Сопылықтағы аса жоғары тұрған мәртебелі тұлға, ұстаздық етуші	Ұстаздықпен де шұғылданады, пірге қарағанда көпқызметті
Әулие (-әнбие)	Қайтыс болғаннан кейін де аруағы мен рухы желеп жебеп жүретін тылсымдықты иеленген тұлға, көбіне исламға қатысты айтылады	Әулиенің қасиеттеріне де ие болған жан, бірақ діни мәртебесі одан жоғары емес немесе теңдесе алады
Баб (бап, баба)	Тарихи атау, дегенмен, діни мәртебесі аса жоғары адам, тылсым күш иесі	Баба деп айтылғанмен, баптардан жоғары емес, немесе, теңдес немесе, тарихи атауға байланысты қолданыста еместіктен баб деп аталмайды
Тақуа (Дәруіш)	Дінге аса берілген, діни білімінің мөлшері белгісіз, бірақ ең бастысы аскеттік өмір кешеді	Аскеттік өмір сүруді мақсат етпейді, аса ірі бай болуды да көздемейді
Диуана	Арнайы киім үлгілері бар, аскеттік жан иесі, көбінесе жалғыз жүреді, ел кезуші: жағымды және жағымсыз мағынасында	Арнайы киім үлгісі болмаса да, қарапайым киім үлгісін таңдайды, ел кезіп жүруді мақсат етпейді
Сопы (сұпы)	Суфизм бағытын терең меңгерген жан иесі, олар да материалдық жағынан қанағатшылдықты қолдайды, зікір салумен айналысады	Бастапқыда суфизмнен шыққан, кейіннен нақшбандия және басқа да діни бағыттарда білім алған
Бақсы (шаман)	Шамандық өкілі, болашақты болжаумен, ауруларды емдеумен шұғылданатын тылсым күш иесі	Зікір салмаса да, әр түрлі ғажайыптар жасап, кейбірі адам емдеп, ерекше қасиеттерге де ие болған
Хазірет	Қажылық сапарда немесе мұсылман елдерінде дінді жетік меңгергеннен кейінгі берілетін атау	Хазірет атанса да, ишан деген атауы қатар қолданыста болады

Діни лауазымды тұлғалар атауы	Негізгі тұлғалық болмысы мен ерекше қасиеті	Ишанмен байланысты қыры
Қазы	Шариғат заңдарын, оның ішінде фикһты өте жақсы меңгерген, ел билігіне, әсіресе, сот билігіне араласып, әділдігін айтатан адам.	Қазымен салыстыруға келе бермейді, ишан да билік айта алады, бірақ ол тек қана төрелік айтумен шектелмейді
Қажы	Меккеге қажылық сапарға барып қайтқан адамға берілетін атау	Ишан да қажылыққа баруы ықтимал, бірақ оған қажылыққа барып келу руханилыққа өрлейтін саты ретінде қойылмайды
Қожа	Генетикалық жағынан араб тектес рудың түрі және дінді уағыздау қызметін баса атқарушылар	Дінді уағыздау барысында, арнайы ресми түрде діни білім беретін адам
Дамолла	Діни ұстаздардың, діни білім берушілердің атауы, әрине, ол үшін діни білімі жетік болуы шарт	Арнайы дамолла деген атақты алмаса да, діни білім беру, сауат ашу, ағарту жұмыстарына қатысады, тіпті саясатқа да араласатын болған
Мүфти	Діни лауазым, оның ең жоғарғы шені бас мүфти	Ол да мүти, бас мүфти бола алады

Демек, Ишан – Дамолла, әулие, молда, хазірет, қажы, мүфти т.б. атауларға ие болып қатар немесе балама ретінде де қолданыла беруі мүмкін, бірақ ғылыми, ресми діни танымда емес, көпшілік қоғамдық санада, ауызекі тілде.

Ишан ұғымына жуықтайтын, бірақ екеуі парпар бола алмайтын діни түсініктердің бірі ахун сөзі ишанға қарағанда сиректеу қолданылады. «Ахун – (мұсылмандық діни лауазым, болушы ұстаз парсыша) 18 ғасырдың 2 жартысынан бастап, қазақ даласында қолданылған діни лауазым. Орта Азияны билеген Бұқар хандығының тұсында ислам ғұламаларының ең жоғары лауазымы болды. 1860 жыл Лев Толстойдың қабылдауында болған қазақ мүфтиі Уәйіс ғұламаның екінші лауазымы Ахун. Мүфтидің шариғат негізінде айтылған фатуасы Ахунның келісімінсіз жүзеге асырылмаған. Қазіргі кезде Ахун деген діни лауазымның орнына Найб мүфти лауазымы ендірілген». (Қазақстан: ұлттық энциклопедия, 2001: 103). Бұл тұста, «екінші лауазымы» деп берілген анықтауды, «тағы бір лауазымы» деп түсінгеніміз дұрыс сияқты.

Ал кейбір зерттеушілер Ахун түсінігін диалект, түркімендерден енген немесе түркіменстан қазақтарындағы қолданылатын сөздер деп түсіндіреді: «Ахун (Түрік.Таш., Көнеүр.) діни сауатты адам. Үстімізге келген кісі үлкен ахун болып шықты (Түрік.Таш.)» (Диалектологиялық сөздік, 2007: 427).

Өзінің шығармаларында 18 800 сөз қолданған Абайдың тілдік қорында да ахун, ишан сөздері кездеспейді, сондықтан да, оны диалект ретінде қабылдамасак та, бастапқыда белгілі бір аймақтағы қазақтар қолданатын сөз болуы, кейіннен, өзінің қолданылуы аясын жалпыха-

лықтық лексикалық қорға айналған болуы да мүмкін.

Этнографиялық сөздіктерде былайша анықтама берілген: «Ахун – мұсылмандық ортада дінге баулитын мәртебелі, беделді тұлға. Ал парсы тілінен аударғанда, «үйретуші», «ұстаз» деген мағынаны білдіреді» (Энциклопедия, 2017а: 374). «Ахун діни қызметкер, діни ұстаз» (Мамырбекова, 2017: 48).

М. Исахан Ахун сөзінің этимологиясына үңіледі: «Қазіргі парсы тілінде «ахун» сөзі «жарық, ойық, тесік» деген ұғымдарды білдіреді. Бірақ біз қаузап отырған діни лауазымды білдіретін «ахун» сөзіне «жарық, ойық, тесік» ұғымдарының мүлде қатысы жоқ. Әсілі, «ахун» сөзі парсы тілінде «хунд» және «хауэнд» сөздерінен шыққан. «Хунд» сөзі «оқыды», «талдалы», ал «хауэнд» сөзі «ұстаз», «мырза» мағыналарын береді. «Хунд» және «хауанд» сөзінің алдындағы «а» (а-хунд) әрпі «аға» немесе «құрметті» мәртебесін білдіреді (Исахан, 2021: 48). Яғни, «ахун» оқымысты, зерттеуші, ұстаз, мырза, гұлама мағыналарға жуықтайды (Восканян, 1986: 28).

«Ахун» сөзі арнайы діни лауазым ретінде алғаш рет Шағатай ұлысын Әмір Темір билеген тұста пайда болды. Мысалы, сол кезеңде өзінің асқан діни білімінің арқасында Герат қаласындағы үш медресені қатарынан бір уақытта басқарған Мәулана Фасихуддин Низамиге «ахун» лауазымы берілген еді. Ал Сафефиддер дәуірінде ахун деп Иранда хикмет (сопылық) ілімімен шұғылданған шейхтерді атайтын. Айталық, атақты сопы Мулла Садра-йи Ширазиді жұрт ахун деп атаған болатын.

XIX ғасырдан бастап мұсылман қауымы сопылықтан өзге дін ғұламаларында «ахун-молда»

деп қатар атайтын болды. Атақты Абдулкәрім Әрибаниді көпшілік «ахун-молда» дейтін. Дін ғұламаларын «ахун» деп атау үрдісі ХХ ғасырдың басына дейін жалғасты. Мысалы, ХХ ғасырдың бас кезінде өмір сүрген атақты фикһ ғұламасы Мұхаммед Казим-и Қорасаниді халық «Ахун Қорасани» деуші еді.

ХХ ғасырдағы халықаралық саясатта дін мәртебесінің төмендеуінен діни лауазымдардың да құны түскені көпшілікке белгілі. Осыған байланысты жұртшылық оқымысты дін ғұламаларын ғана емес, жай дінді ұстанған адамдарды да «ахун» деп атай беретін. Сондай-ақ, Иран Ислам Республикасы құрылғаннан кейін (1979 ж.) жаңа діни реформаларға қарсы шыққан ескі көзқарастағы (кадимшілер) ғұламалардың қозғалысына «ахундизм» атауы берілді. Парсы мәдениетінің ықпалының нәтижесінде «ахун» титулы Мәуераннахр мен Түркістан аумағында да діни лауазым ретінде қолданылды. Тіпті Еділ бойындағы татар башқұрт мұсылмандары және Шығыс Түркістандағы ұйғыр мұсылмандары арасында да «ахун» мәртебесіндегі дін адамдары өмір сүрді» (Сманов, Исахан, 2021: 185).

Демек, Ахундар ел арасында беделді, діни білімі жетік арнайы маман ретінде танылған, халық арасында танымал жан иелері болған. Олардың діни білімділігінің тереңдігі салалануымен (дифференциациялануымен) де ерекшеленеді. Сол тұтас діни білімнің өзіндік бағыттары мен бағдарларына сай ресми және жүйелі түрде білім алғандықтан, олардың білімі қазіргіше айтқанда, «кәсібиленген ислам ғалымдары». Өйткені, олар бірнеше жыл бойы тынбастан білім алған.

Мәселен: «Ахун» атауы Ресейге қарасты мұсылмандардың діни әкімшілік жүйесіндегі арнайы лауазым болса, Бұқар мен Хиуа хандықтарында медресе бітіріп шыққан түлектерге «ахун» мәртебесі беріліп отырды. Жалпы, Орталық Азияда көбінесе медреседегі тиісті пәндерді оқып, ақида мен фикһ және дағуат (уағызшы) мамандығын игерушілер «ахун» атағына ие болды. Ал ақида мен фикһ және дағуат мамандығымен қатар хикмет (сопылық) ілімін жан-жақты игерген түлектерге «ишан» атағы берілді» (Восканян, 1986: 184), - деген тұжырымдарда сол білімге лайық болғаннан соң, бітірген оқу орындары ахун немесе ишан деген атақтар беретін болған. Ол білімдердің қазіргі таңда «академиялық жұмыс жоспарлары», яғни, қандай пәндерді жүйелі түрде оқытқаны қазіргі таңда бізге анық емес. Әйтсе де, қалыптасып қалған түсінікте, оларға тек діни білімдер берген екен, басқа ғылым сала-

ларын оқытпаған деген сияқты ұғымдар қалыптасқан. Олардың осындай лауазымға дейін көтерілуі, алған біліміне байланысты, ал білім алу тұлғалардың таланты мен жігеріне, ұмтылысына тікелей қатысты. Сондықтан да, ахун, ишан деген атаулар жайдан-жай берілмеген. Қазіргіше айтқанда, арнайы диплом (шатырхат) арқылы рәсімделіп, кәуаландырылған. Р. Сманов пен М. Исахан оны келесі кезекте тарихи мәліметтерге сүйене отырып, былайша тиянақтап берді: «Екі атақ та кісінің туа бітті қабілет-қарымынан бұрын нақты медреседе оқып, игерген пәндеріне байланысты берілетін діни лауазым әрі мәртебе, Бұқара, Самархан, Тәшкент, Хиуа, Хорезм, Түркістан, Қарнақ, Уфа, Стамбул, Бағдат, Кайр медреселерінде оқып білім алып, ишан һәм ахун шатырхатын алған діни оқымыстылар еліне келіп, бірі мешіт-медресе ашып қызмет етсе, бірі қалын жұртқа қазылық жасап, дін бағып, Хақ жолында қал-қадерінше бейнеттеніп, елге еңбегін сіңірген. Бірі халқының арын күзетсе, бірі қоғамдық қатынасты шарифат нормаларымен реттеуде әділдіктің туын көтерген. Зерттеушілердің мойнында Қазақ даласындағы ишандар мен ахундардың діни қызметтері туралы тарихи құжаттардың негізінде зерттеп, тарихымыздың ішке бүккен сырларын паш ету міндеті тұр. Алдағы уақытта осы міндеттерді еңсеру аса маңызды болмақ (Сманов, Исахан, 2021: 184).

Жоғарыда ишан мен басқа да діни тұлғалардың сәйкес келетін жақтары мен айырмашылықтарын жіктеп көрсетуімізге орай, ишан мен ахунның арақатынасын да жүйелеп беруімізге болады.

Бірінші нұсқа бойынша екі ұғым бір-бірімен синонимдес, тіпті нақты дәлме-дәл жуықтайды. Мәселен, Д.Н. Нұртазина жазбаларға үніліп, «Ишан баба Ахунд Шадман Ходжа Ишанов Нақшбандия орденіне жатқызылады деген пікірлерді келтіреді» (Нуртазина, 2012: 28).

Немесе, осындай діни айтулы тұлғалардың барлығын Ишан атаумен берген пікірлерді келтіруімізге болады: «Батыста төрт белгілі ишан болыпты: Қуанай қазірет, Қарабура Жұмағали ахун, атақты табын Нұрпеке ишан және біздің атамыз Едіге ишан. Нұрпеке қазірет пен Едіге ишан діни оқуды алтын шатырхатпен (диплом) бітірген» (Едіге ишан, 2016: 18).

Екінші ұсыным бойынша, екеуі діни лауазым және олардың атқаратын қызметтері де бірдей болғанмен, лингвистикалық аталуы жағынан, аймақтық ерекшеліктерге байланысты, діни танымының өзгешеліктері мен қызметтеріне де қатысты алғанда, тура сәйкес бола алмайды, ма-

ғыналас және басқа да діни лауазымдылардан өзіндік айырмашылықтары бар. Т. Дәрменов: «Діни тәрбиедегі ұстаздары Ақмырза ахун мен Мұхаммеди ишан. Ақмырза ахунның деңгейі туралы жоғарыда айтып кеткен болсақ, Мұхаммеди ишан туралы мына бір деректі айтуға болады», -десе, келесі бір баяндауларында: «Бірі ахун, екіншісі ишан болған екі бірдей ғұламаның мектебінен өткен Орман өте білімді молда болып қалыптасты. Оның айқын дәлелі, Орман молда құранды оқып отырып, оны қазақшаға еркін аударып отыратын деңгейге жеткен» екендігін атап өтеді (Дәрменов, 2016: 10).

Үшіншісі, кей сәттерде, тылсым ғажайып күш иелері ретінде олардың барлығын жалпы қазақи танымда көпшілік бір түсінік ретінде де пайымдаған: «Аруақты бақсы, қара дүкен ұстаған шебер ұста, он саусағынан өнер төгілген зергер, әулие, киелі тылсым күштеріне ие болған Жәлен ата 1983 жылы жетпіс тоғыз жасында қайты болды» (Дәрменов, 2016: 152).

Ендеше ишандар мен ахундардың негізгі ерекшеліктеріне тоқталып өтеміз.

1. Алдымен, жетік діни білім алған адамдар, олардың білімдері негізінен алғанда діни білім болып қабылданады. Бірақ қазіргіше айтқанда, арнаулы курстар емес, бірнеше жылдарға созылған, мерзімдері де әр түрлі көрсетіледі, шамамен 3-10 жыл аралығы. А.Смайылұлы: «Садық жіті жыл оқып, ұстазының мектебін тәмамдағаннан кейін: «Енді қайда барып оқуға кеңес бересіз?» деп сұрағанда, «бұдан жоғары білім іздесең Ораз ахунға барасың» депті. Содан соң Садық ахун Ораз Мұхаммед мешітіне келіп, екі жыл оқып барып, сол кісінің жолдамасымен «Көкілташ» медресесінің дәрігерлік бөлімін үздік бітіріп келіп, халыққа көп қызмет еткен. Ораз Мұхаммед бабамыздың Алла Тағала берген ерекше хикметінің бірі «ақшапандылар» деген болған. Бұл ахунға бала күннен жолдас болған мәлейкә періштелер – ақ сәлделі ақ шапанды, ақ таяғы бар адам формасында бейсенбі, жұма сайын қатынап тұрады екен», -деп қортындыласа (Смайылұлы, 2007: 3), Т. Дәрменов оны кеңірек қарастырады: «Әке тәрбиесінен кейін Смағұл, Бұхарадағы Көкілташ медресесінде он жыл оқып, ахундық дәрежемен елге оралды. Медресе қабырғасындағы білім сатыларын үздік бітірген Смағұл араб, парсы және шағатай тілдерін де еркін меңгеріп шықты» (Дәрменов, 2016: 63).

Көріп отырғанымыздай олардың білімі барынша кең және жан-жақты, әсіресе, шығыстық

ділге бет бұрғандықтан, тілдерін де еркін меңгергендігі байқалады.

2. Қоғамдық көпшілік санада арнайы беделге ие болған, әлеуметтік мәртебелері де қазіргі тілмен айтқанда, «ұлт зиялылары» тәрізді. Бірақ олар билігі немесе дәулеті арқылы емес, руханилығы арқылы қазақ элиталары болған деуімізге де болады. Олар тек ағарту мен діни білім алумен ғана шектеліп қойған жоқ, көпқызметті тұлғаларға айналды. Оны келесі бөлімде толығырақ талқылап өтетін боламыз. Басқа да діни лауазымды тұлғалар арасындағы қоғамдағы әлеуметтік мәртебесі туралы тоқталып өтетін болсақ, оны анықтау қиындықтар келтіреді, өйткені, ол біріншіден, тарихи дәуірге байланысты атауларға тәуелді, екіншіден, бәрін діни тұлғалар деп жалпылама атаумен берсек те, атқарған қызметтері де әркілі, үшіншіден, қоғамдық санада оларды ажыратып жоғары-төмендік деңгейге қойған арнайы ресми жіктеулер болмаған (мүмкін болса да, бізге жетпеген деректерде), төртіншіден, біздің ұсынған бұнай иерархиямыздың өзі шартты болып табылмақ.

Кей түсіндірмелерде ахун өте жоғары діни лауазым екендігі айтылады: «Ең алдымен ахун дәрежесінің салмағына тоқталып өтелік. Ертеден жеткен «қырық молданың қасиеті бір мақсұмнан, ал қырық мақсұмның ілімі бір ахунның бойынан табылған» деген сөз діни лауазым иелерінің ағартушылық саладағы орнын айқындап тұр» (Жетпіспай, 2022: 5).

Сондай-ақ, кейде ахундар мүфтиден төменірек, молдалардан жоғарырақ қызмет атқаратын болған: «XIX ғасырда ахундар указной молдалардың үстінен қарайтын, мүфтилік пен ауыл молдалары арасындағы дәнекерші қызметін атқарған діни лауазым болды» (Дулатов, 2003: 203).

«Әрі медресе емтихандарын толық тапсырған, елге оралып медресе ұстаған, бала оқытқан бітірушілер ғана ахун атағын алған. Хандар мен сұлтандар ұлдарынан, сайланғалы жатқан, имам, молда мүфтилерден емтихан алу ахундар құзырында болды. Тіпті мүфтидің шығарған үкімін ахун бекітетін болған. Ханның ұсынысы бойынша Бөкей ордасында ахун қызметі тағайындалды. Қазан губерниясынан келген Забир Хаметов деген молда осы жерде 20 жыл ахундық қызмет ақарған» (Ибадуллаева, 2008:5), - деген мәлімдемелерден ахундардың лауазымы жоғары, тіпті мүфтилердің үкімдерін де қайтадан қарап, саралайтындай дәрежеде көрсетеді.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтер мен талдауларымызға байланысты ахун мен ишанға өз түсіндірмелерімізді былайша тұжырымдаймыз: «Ахун (ахундар) дегеніміз – ислам діні негізіндегі жоғарғы деңгейлі білім алып, ресми әлеуметтік мәртебеге ие болған көпқызметті тарихи-мәдени эволюциядағы руханиланған тұлға».

«Ишандар дегеніміз – діни мұсылмандық білім алған діни қауымдастықтағы арнайы институт ретінде қалыптасқан, ағартушылықпен шұғылданатын және тылсым күштерге де ие болған жан иесі».

Көріп отырғанымыздай, бұл біз ұсынған жалпылама анықтамалар, сайып келгенде, олардың әлеуметтік қызметтері мен тұлғалық болмысының ерекшеліктерін, өзіндік сапаларын ашып алуды қажет етеді. Сондықтан, келесі бөліде Ахун мен Ишандардың қоғамдағы қызметі мен болмысы туралы зерделейтін боламыз.

Ахундармен Ишандар басқада ислам дініндегі тұлғалармен мәртебелі деңгейдегі адамдармен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері болды. Ол алған білімі, қазақ қоғамындағы атқарған қызметі ағартушылық істері арқылы прогресивті роль атқарған субектілер болып табылады.

Ахундар мен Ишандар оған берілген анықтамалармен, түсініктемелердің әртүрлілігіне қарамастан мынадай ортақ белгілерді қамтиды: ислам дінін ұстанады, оны уағыздайды белгілі білім қорларын жинақтайды, оны пайдаланып өз қызметтерін атқарады, аталған статуска ие болады және халық арасында беделді болып келеді.

Ахундар мен ишандар атауы қазақ даласында ХҮІІ ғасырлардан бастау алған ХҮІІІ, ХІХ ғасырларда күшейе түсіп ХХ ғасырдың басында кеңес үкіметі саясатының дін иелерін қудалауына байланысты жойылып кеткен деуімізге де болады.

Әдебиеттер

- Восканян Г.А. (1986) Русско-персидский словарь. – Москва: Русский язык. – 832.
- Дәрменов Т. (2016) Ишандар өткен ғұлама, Хабар берген Алладан. – Қызылорда. – 200.
- Диалектологиялық сөздік (2007) Диалектологиялық сөздік. – Алматы: Арыс. – 800.
- Дулатов М. (2003) Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Мектеп. II том. – 392.
- Едіге ишан (2016) Орал өңірі. – Алматы: Қазақ университеті. – 18-19.
- Еңсегенұлы Т. (2018) Авеста – Тәңірлік діннің негізі, қазақ әдебиеті мен философиясының архетиптері: Монография. Тоғызынша том. – Алматы: Тоғанай. – 456.
- Жетпіспай Ж. (2022) Ахундар мұрасына адалдық//Егемен Қазақстан. – 5.
- Ибадуллаева З. (2008) Ишандар//Егемен Қазақстан.-11 қазан, 2008. – 5.
- Исахан М. (2021) Ахун деген қандай лауазым? <https://kazislam.kz/ahun-qandaj-lauazym/> (Қаралған уақыты: 14.06.2021)
- Қазақстан: ұлттық энциклопедия (2001) бас ред. Ә. Нысанбаев; ред. алқасы: Т. Б. Рсаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1-том. – 720.
- Мамырбекова Г. (2017) Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 656.
- Мансұров Н.Б. (2013) Қазақ тіліндегі діни терминдер сөздігі. – Астана. – 100.
- Мансұров Н.Б. (2016) Ишан сөзінің мағыналық сыр-сипаты//Қазақ білім Академиясының баяндамалары. №4. – 213-217.
- Нуртазина Д.Н. (2012) Ишаны Туркестанского края// ҚазҰУ Хабаршысы. -№1 (64).-2012. – 26-29.
- Оңдасынов Н.Д. (1974) Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан. – 384.
- Смайұлұлы А. (2007) Ахундардың ұстазы Ораз Мұхаммед//Сыр бойы. – 32.
- Сманов Р., Исахан М. (2021) «ИШАН» және «АХУН» діни лауазымы мен мәртебесінің шығу тегі, ұғымы, сипаттама-сы//Ұлттық рухани тұтастықты дамытудағы діни білім берудің маңызы: – Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы. – 304.
- Энциклопедия (2017b) Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы: ТОО әлем Даму Интеграция. 1 том. – 465-466.
- Энциклопедия (2017a) Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы: ТОО әлем Даму Интеграция. 3 том. – 607-608.

References

- Darmenov T. (2016) Ishandar ötken ғұлама, Хабар берген Alladan [Ishans are the wise man, from the One who has given the message]. – Kyzylorda. – 200. (in Kazakh)
- Diialektologiyalyk sözdik (2007) Diialektologiyalyk sözdik [Dialectological dictionary]. – Almaty: Arys. – 800. (in Kazakh)
- Dulatov M. (2003) Bes tomдық shyғarmalar zhinary [Five-volume collection of works]. – Almaty: Mektep. Vol. II. – 392. (in Kazakh)

- Edige ishan (2016) Oral oniri [The Ural region]. – Almaty: Qazaq universiteti. – 18-19. (in Kazakh)
- Encyclopedia (2017a) Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. – Almaty: LLP Alem Damu Integration. Vol. 3. – 607-608.
- Encyclopedia (2017b) Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. – Almaty: LLP Alem Damu Integration. Vol. 1. – 465-466.
- Еңсегенұлы Т. (2018) Авеста – Тәңірлік диннің негізі, қазақ әдебиеті мен философиясының архетиптері: Монография. Тоғызыншы том [Avesta – The basis of the divine religion, archetypes of Kazakh literature and philosophy: Monograph. Vol. 9]. – Almaty: Toranaj. – 456. (in Kazakh)
- Ibadullaeva Z. (2008) Ishandar//Egemen Қазақстан [Ishandar//Egemen Kazakhstan]. – 5. (in Kazakh)
- Isakhan M. (2021) Ahun degen қандай лауазым? [What is the title of akhun?] <https://kazislam.kz/ahun- qandaj-lauazym/> (Accessed: 14.06.2021) (in Kazakh)
- Kazakhstan: National Encyclopedia (2001) Қазақстан: ұлттық enciklopediya [Kazakhstan: National Encyclopedia, editor-in-chief A. Nysanbayev; editorial board: T. B. Rsayev] – Almaty: Қазақ enciklopediyasy, 2001. – 5- 89800-149-2 (мүк.) 1-том. – 720 b. (in Kazakh)
- Mamyrbekova G. (2017) Qazaq tilindegi arab, parsy sözderiniñ тысindirme södigi [Explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: Memleketтик tildi damytu instituty. – 656. (in Kazakh)
- Mansyrov N.B. (2013) Qazaq tilindegi dini terminder sözdigi [Dictionary of religious terms in the Kazakh language]. – Astana. – 100. (in Kazakh)
- Mansyrov N.B. (2016) Ishan söziniñ мағыналық сыр-сипаты//Қазақ bilim Akademiyasynuñ bayandamalary [The semantic nature of the word Ishan//Reports of the Kazakh Academy of Education]. №4. – 213-217. (in Kazakh)
- Nurtazina D.N. (2012) Ishany Turkestanskogo kraya [Ishans of the Turkestan region]// ҚазҰУ Хабаршысы. №1 (64). – 26-29. (in Kazakh)
- Ondasynov N.D. (1974) Parsysha-qazaqsha тысindirme sözdik [Persian-Kazakh explanatory dictionary]. – Almaty: Qazaqstan. – 384. (in Kazakh)
- Qazaqtyng etnografiyalıq kategoriyalar, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: Enciklopediya. – Almaty: TOO Әлем Damu Integraciya, 2017. -3Т.-607-608bb. (in Kazakh)
- Smajluly A. (2007) Ahundardyn ustazy Oraz Muhammed//Syr boiy [The teacher of the akhuns, Oraz Muhammad // Syr boiy]. – 32. (in Kazakh)
- Smanov R., Isahan M. (2021) «ISHAN» zhөne «AHUN» dini lauazymy men мәртеbesiniñ shyғu tegi, ұғymy, sipattamasy// Ұлттық рухани тытастықты дамытудағы dini bilim берудің маңызу: – Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Almaty: «Нұр-Мұбарак» баспасы. – 304. (in Kazakh)
- Voskanyan, G.A. (1986) Russko-persidskij slovar' [Russian-Persian dictionary]. – Moskva: Ruskij yazyk. – 832. (in Russian)
- Zhetpispay Zh. (2022) Akhundar murasyна adaldyq [Loyalty to the heritage of the akhunds]//Egemen Kazakhstan. – 5. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Сманов Рахматулла (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Исахан Мұхан Баймұратұлы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Ислам ілімдері факультеті, Дінтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: alash_ordabasy@mail.ru).

Жақсыбаева Анар – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: muslimka12_92@mail.ru).

Information about authors:

Smanov Rahmatulla (corresponding author) – PhD student at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Issakhan Mukhan Baimutaruly – PhD, Associate Professor of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: alash_ordabasy@mail.ru).

Zhaksybayeva Anar – PhD student at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: muslimka12_92@mail.ru).

Сведения об авторах:

Сманов Рахматулла (автор корреспондент) – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Исахан Мұхан Баймұратұлы – PhD, ассоциированный профессор кафедры религиоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: alash_ordabasy@mail.ru).

Жақсыбаева Анар – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: muslimka12_92@mail.ru).

Тіркелді: 24.07.2024
Қабылданды: 19.12.2024

Н. Арыстанбекұлы

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәденитеті университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: Alba.Muslima@mail.ru

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУҒА ҚАТЫСТЫ ҚАБЫЛДАНҒАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ НӘТИЖЕСІ

Ұлттық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудегі экстремизм мен терроризмнің алдын алуға қатысты қабылданған мемлекеттік бағдарламалар нәтижесі атты тақырыбындағы зерттеу жұмысында тәуелсіздік жылдары қалыптаса бастаған Қазақстанның төл зайырлылық қағидаттарына сәйкес барынша бейбіт ұстанымда негізге ала отырып, діни тұрақтылықты қамтамасыз ету саясаты қарастырылған. Кезең-кезеңге негізделіп қабылданып жатқан мемлекеттік бағдарламалардың алға қойған мұрат-мақсаттары теориялық тұрғыда зерделеніп, тың тұжырымдар жасалынады. Сонымен қатар, бүгінгі таңда әлемдегі және еліміздегі діни экстремизм, терроризм және радикализмнің қоғамымызға, әсіресе жастарға тигізетін әсері мен зардаптары туралы, олардың алдын алу жолдары, дінтанулық сараптама жүргізу, талдамалық қорытынды беру, ұсыныстар мен реттеуге қатысты концептуальді құжаттар әзірлеп, мемлекеттік жобалар мен бағдарламалар нәтижесін ғылыми тұрғыда жан-жақты талдауды көздейді. Бұл зерттеу жұмысы еліміздің діни саладағы қауіпсіздігін арттыру мақсатында жүзеге асырылған мемлекеттік шаралардың тиімділігін бағалауға, экстремизм мен терроризмнің алдын алу бағытындағы іс-шараларды жүйелі түрде қарастыруға бағытталған. Қазақстанның діни ахуалының тұрақтылығы, әсіресе түрлі идеологиялардың ықпалынан сақтану қажеттілігі туралы мемлекет басшылығының стратегиялық көзқарастарының іске асуы мен оған сәйкес құқықтық негіздердің қалыптасуы зерттеуде маңызды орын алады. Бұл жұмыста елімізде қабылданған түрлі бағдарламалар мен заңнамалық актілердің негізінде жүзеге асырылған мемлекеттік саясаттың нәтижелерін сараптап, діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу жүйесін жетілдіруге қатысты ұсыныстар әзірлеу көзделеді. Тұтастай алғанда, зерттеу жұмысында Қазақстанның діни тұрақтылықты сақтау және экстремизм мен терроризмнің алдын алу жолындағы ұлттық қауіпсіздік саясатының дамуы мен нәтижелеріне қатысты терең талдау жасалады.

Түйін сөздер: дін, экстремизм, терроризм, зайырлылық, Заң.

N. Arystanbekuly

Egyptian University Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan
e-mail: Alba.Muslima@mail.ru

The State Program results of the Republic of Kazakhstan in prevention of religious extremism and terrorism

The research paper titled “Results of State Programs Aimed at Preventing Extremism and Terrorism in Ensuring National Security and Stability” examines the policy of ensuring religious stability, based on the principles of Kazakhstan’s secular state, which began to form since the country gained independence. The paper focuses on the peaceful approach that underlies the policy aimed at ensuring religious stability. The theoretical analysis of the objectives of state programs, which are implemented step by step, is provided, along with new conclusions. Additionally, the paper discusses the impact of religious extremism, terrorism, and radicalism on society, especially on youth, their consequences, and prevention methods. This includes conducting religious studies expertise, analytical conclusions, and the development of conceptual documents and proposals for regulating these issues. The study scientifically analyzes the outcomes of state projects and programs aimed at improving security in the religious sphere and assessing the effectiveness of the measures taken. The paper is focused on evaluating the effectiveness of government activities aimed at improving security in the religious sphere and systematically reviewing measures for the prevention of extremism and terrorism. An important aspect of the research is the implementation of the strategic vision of the country’s leadership regarding the stability of the religious situation in Kazakhstan, as well as the formation of legal foundations to prevent the influence of various ideologies. The goal of the research is to analyze the results of state policy, based on various programs and legislative acts adopted in the country, and to develop proposals for improving the system

of preventing religious extremism and terrorism. Overall, the paper provides an in-depth analysis of the development and results of Kazakhstan's national security in the area of maintaining religious stability and preventing extremism and terrorism.

Key words: religion, extremism, terrorism, secularism, Law.

Н. Арыстанбекұлы

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан
e-mail: Alba.Muslima@mail.ru

Результаты государственных программ Республики Казахстан по профилактике религиозного экстремизма и терроризма

В исследовательской работе на тему «Результаты государственных программ, направленных на предупреждение экстремизма и терроризма в обеспечении национальной безопасности и стабильности» рассматривается политика обеспечения религиозной стабильности, основанная на принципах казахстанского светского государства, которые начали формироваться с момента независимости. Работа акцентирует внимание на мирном подходе, заложенном в основу политики, направленной на обеспечение религиозной стабильности. В ходе работы теоретически анализируются цели государственных программ, принимаемых поэтапно, и делаются новые выводы. Кроме того, рассматривается влияние религиозного экстремизма, терроризма и радикализма на общество, особенно на молодежь, их последствия и методы предотвращения, включая проведение религиоведческих экспертиз, аналитических выводов, а также разработку концептуальных документов и предложений по регулированию этих проблем. В работе научно анализируются результаты государственных проектов и программ с целью улучшения безопасности в религиозной сфере и оценки эффективности предпринятых мер. Работа ориентирована на оценку эффективности государственных мероприятий, направленных на повышение безопасности в религиозной сфере, и систематическое рассмотрение мер по профилактике экстремизма и терроризма. Важное место в исследовании занимает реализация стратегического взгляда руководства страны на стабильность религиозной ситуации в Казахстане, а также формирование правовых основ для предотвращения воздействия различных идеологий. Цель исследования — анализ результатов государственной политики, основанной на различных программах и законодательных актах, принятых в стране, и разработка предложений по совершенствованию системы предупреждения религиозного экстремизма и терроризма. В целом, в работе проводится глубокий анализ развития и результатов национальной безопасности Казахстана в области сохранения религиозной стабильности и предотвращения экстремизма и терроризма.

Ключевые слова: религия, экстремизм, терроризм, светскость, Закон.

Кіріспе

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан зайырлы мемлекеттің іргетасын нығайтуға ерекше көңіл бөлді. Елдің заңнамалық базасы діни сенім бостандығын қамтамасыз ету мен діни ұйымдардың қызметін реттеу бағытында дамып келеді. Осы бағыттағы маңызды қадамдардың бірі – 2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни ұйымдар туралы» заң болды. Бұл құжат Қазақстанның зайырлылық қағидаттарын заңды түрде бекітті. Заңға сәйкес, Қазақстанда «мемлекеттік ресми дін» ұғымы жоқ. Сонымен қатар, құжаттың кіріспесінде ханафи мәзһабын ұстанатын сүнниттік мұсылмандар мен православ христиандарының ел мәдениеті мен руханиятындағы рөлі танылғаны атап өтілген. Мұндай көзқарас Қазақстанның зайырлы мемлекет ретіндегі бірегей үлгісін көрсетіп, діни сенім бостандығын сақтау мен ұлттық дәстүрлерді үйлестіруге бағытталғанын білдіреді. Дегенмен, Қазақстан

дін саласындағы реттеуші саясатында діни кемсітушілікке жол бермейді. Елдің мемлекеттік бағдарламалары экстремизм мен терроризмге қарсы күресті басты мақсаттардың бірі ретінде айқындаған. Бұл ретте, тек экстремистік және радикалды діни ұйымдарға шектеу қойылады, ал өзге сенімдерге қатысты құқықтар мен бостандықтар сақталады. Қазақстанның дін саласындағы саясаты қоғамда діни тұрақтылықты сақтау, рухани құндылықтарды нығайту және экстремистік ағымдардың таралуына тосқауыл қоюға бағытталған. Бұл тәжірибе зайырлылық қағидаттарының тиімді іске асырылып, елдегі бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратынын дәлелдеп отыр.

Қазақстан халықаралық қауымдастықтың толыққанды мүшесі ретінде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға ерекше мән береді. Бұл бағытта заңнамалық және әлеуметтік бастамалар жүзеге асырылуда. Мысалы, 2023 жылы *Journal of Educational and Social Research*

журналында жарияланған мақалаларда діни экстремизмнің алдын алу үшін қабылданған заңнамалық шаралар, социологиялық зерттеулердің нәтижелері және дәстүрлі қазақ құндылықтарын насихаттау арқылы қоғамдағы тұрақтылықты нығайту мәселелері талқыланған. Бұл бастамалар Қазақстанның ұлттық мәдениеті мен халықаралық құқықтық стандарттарды үйлестіре отырып, адам құқықтарын қорғау ісінде табандылықпен жұмыс істеп жатқанын көрсетеді (*Journal of Educational and Social Research, 2023*).

Біздің елдің парламенті адамды кемсітудің барлық түрлеріне тыйым салатын халықаралық құжаттарды ратификациялаған. 1966 жылы 19 желтоқсанда оның екі түрі халықаралық құқықта бекітілді. Бұл екеуі «экономикалық, әлеуметтік және мәдени фактілерге» және «азаматтық және саяси құқық фактілеріне» негізделген. Ең алдымен еңбек ету құқығы, кәсіпті еркін таңдау құқығы, еңбекақы алу құқығы, денсаулық сақтау, білім алу сияқты мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, «азаматтық және саяси құқықтар фактісі» өмір сүру, өз бостандығын қамтамасыз ету құқығы, әділ сот төрелігіне қол жеткізу және ар-ождан бостандығы сияқты құқықтарды қамтиды. Комитет осы құжаттарды қабылдаған елдердің есептері мен отырыстарын бақылау үшін жұмыс істейді.

Дін – күрделі әлеуметтік құбылыс. Әртүрлі әдістерді қолдана отырып, діннің қоғамдағы ролін және оның экстремизмге ықпал етуін талдау маңызды. Бұл дінді ғылыми тұрғыдан анықтаудың ең қарапайым және кең тараған әдісі. Сондықтан бұл құбылысты ашу үшін индуктивті және дедуктивті әдістердің негізінде талдау жасалынады. Қарастырылып отырған құбылысқа қатысты барлық фактілерді мүмкіндігінше жинақтау, оларды салыстыру, зерттелетін құбылысты сипаттауда ұқсас жақтарын, қайталанатын белгілер мен ортақ белгілерді бөліп көрсету. Сонымен бірге әлеуметтану саласы олардың бір-бірінен соншалықты әртүрлі болғанымен, барлық діндер ортақ қандай да бір ортақ белгілерді анықтау мүмкін еместігін көрсетеді. Айталық, мұсылмандық және христиандық діни дүниетанымға тән дүниені жат және басқа дүниелерге бөлу буддизмде де, индуизмде де жоқ (Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық -құқықтық жүйесі, 2011).

Қазақстанның дін мәселелерін реттеуде төл зайырлылық қағидаттары бекітілді. Атап айтар болсақ, 2011 жылы ҚР Діни қызмет және діни ұйымдар атты Заңнамасы қабылданды (Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты,

2013). Аталған заңнама бойынша мемлекеттік ресми діні түсінігі жоқ. Бірақ, заңның кіріспесінде ханафи мәзһабын ұстанатын сүнниттер мен православ христиандардың рухани рөлі мо-йындалатыны анық жазылған. Бұл дегеніміз Қазақстанның зайырлылық қағидаттарының пре-ференциялық қалыпқа негізделгенін көрсетеді (Есмахан, Исахан, 2021: 53). Десе де, Қазақстан дін мәселелерін реттеуде діни кемсітушілікке жол бермейді. Мемлекеттік бағдарламаларда ұлттық қауіпсіздік пен діни тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін тек экстремистік және терро-ристік діни топтармен ғана күресетіндігін баяндаған.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақстан Республикасының дін қатынастарын шешудегі негізгі бағыты дінге тыйым салмайтын демократиялық принциптерге сәйкес келетін зайырлылық болғандықтан, тәуелсіздік жылдарында дінге жауапты ресми органдардың құқықтық әлеуеті солғын еді. Осы себептен де, 2000-шы жылдардан кейін Қазақстанда діни ахуал күрт нашарлап кетті. Бір-біріне қарама-қайшы әртүрлі діни топтар ортаға шығып, өз-ара айтысып-тартысып жататын. Тіпті, олардың кейбірі мемлекеттің конституциялық құрылысы мен ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін ұстанымда екенін ешкімнен жасырған жоқ. Қазақстанда 2011 жылдары бірнеше терактілердің орын алуы, дін мәселесіне салғырт қарамау керектігін ұғындып өтті. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 18 мамырдағы № 84 Жарлығымен Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігі құрылды (Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 2011). Аталған ведомстваның облыс әкімшіліктерінен аумақтық департаменттері ашылды. Мемлекеттің құрылымға енген бұл мекемелерге жаңа құқықтық функцияларды орындау міндеттері алға шығарылды. Ұлттық қауіпсіздікке жауапты өзге органдармен үйлесімде жұмыс істеу үшін бірнеше кезеңді қамтитын экстремизм мен терроризмге қарсы күрес бағдарламасы қабылданды.

Тақырыпқа қатысты мемлекеттік тұрғыда қабылданған құқықтық доктриналар мен бағдарламаларды негізге алып, осы зерттеуде төмендегідей Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу бойынша қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың

тиімділігін талдау және олардың нәтижелерін анықтау. Сонымен қатар, бағдарламалардың негізгі бағыттары мен жетістіктерін ашып көрсету арқылы осы саладағы шешімдерді одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар беру;

- тақырыпты ашу үшін экстремизм, сепаратизм, терроризм т.б. терминдердің ғылыми анықтамасына қатысты тұжырымдарды саралау;

- Қазақстан Республикасында тәуелсіздік жылдары тұңғыш қабылданған дінге қатысты заңнаманың өзектілігін ескеріп, оның маңыздылығына тоқталу;

- XX ғасыр аяғы мен XXI ғасыр басындағы әлемдегі діни ахуалдың ушығуына байланысты халықаралық құжаттардың қабылдануының саяси-құқықтық мәніне шолу жасау;

- елімізде 2000-шы жылдардан соң ушыққан діни жағдайды шешу үшін құрылған ресми органдардың өзектілігін саралау;

- Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013 – 2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаның нәтижелерін сараптау;

- Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2012 – 2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаның нәтижелерін сараптау;

- Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасын мен Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасының нәтижелерін талдау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі діни экстремизм мен терроризм мәселелерін жан-жақты және жүйелі түрде талдауға мүмкіндік беретін ғылыми тәсілдерге негізделген. Әдіснаманың негізін келесі әдістер құрайды:

1. Диалектикалық әдіс

Әлеуметтік құбылыстарды олардың өзара байланысы, даму заңдылықтары мен қарама-қайшылықтарын ескере отырып зерттеу. Бұл әдіс дін саласындағы проблемаларды олардың динамикасында қарастыруға мүмкіндік береді.

2. Жүйелік-құрылымдық талдау

Қазақстандағы діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу шараларын қоғамның әлеуметтік, саяси және мәдени жүйесімен байланыста қарастыру. Бұл әдіс діни экстремизммен күресу шараларының мемлекет пен қоғамдағы орны мен рөлін анықтауға көмектеседі.

3. Салыстырмалы талдау әдісі

Әртүрлі елдердегі діни экстремизммен күрес тәжірибесін Қазақстандағы жағдаймен салыстыру арқылы тиімді әдістерді анықтау. Бұл әдіс Қазақстан тәжірибесін халықаралық контексте бағалауға мүмкіндік береді.

4. Тарихи әдіс

Діни экстремизм мен терроризмнің пайда болу себептерін тарихи тұрғыдан талдау. Бұл әдіс діни мәселелердің Қазақстан қоғамындағы тарихи ерекшеліктерін ескеруге көмектеседі.

5. Кезеңдендіру әдісі

Қазақстанда қабылданған мемлекеттік бағдарламаларды олардың кезеңдері мен жүзеге асырылу динамикасы бойынша зерттеу.

6. Талдау және сараптау әдісі

Мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін бағалау және олардың діни экстремизмнің алдын алуға әсерін анықтау үшін қолданылады.

7. Статистикалық сараптау әдісі

Діни экстремизм мен терроризмге қатысты статистикалық мәліметтерді жинақтап, оларды талдау арқылы алдын алу шараларының тиімділігін сандық тұрғыдан бағалау.

Зерттеудің әдіснамасы арқылы келесі міндеттер шешіледі:

- Қазақстанда қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың діни экстремизм мен терроризмнің алдын алуға рөлін бағалау;

- жастар арасындағы радикализацияның алдын алу шараларының тиімділігін анықтау;

- дін мен қоғам арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты қалыптастыру жолдарын зерттеу.

Бұл әдіснамалық негіз зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз етіп, мемлекеттік бағдарламалардың діни экстремизмге қарсы күрестегі тиімділігін кешенді талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелері және талқылама

Бүгінде дінтану, саясаттану және теология салаларында білікті мамандар жұмыс істеп, діни ұйымдардың қызметін қатаң қадағалап, олардың қызмет аясын шектеуге күш салуда. Бұл үдеріс қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында маңызды қадам болып табылады.

Дін мен экстремизм түсініктері

Дін – қоғамның рухани негізі, адамзаттың Жаратушымен байланысын білдіретін ерекше құбылыс. Ол пайғамбарлар арқылы таралған және өзіндік тарихи қалыптасу жолы бар құндылықтар жиынтығы ретінде қарастырылады.

Діннің қоғам мен мемлекетке қауіп төндірмейтін түрі әрқашан бейбітшілік пен келісімге негізделеді.

Экстремизм термині француз тіліндегі *extremisme* және латын тіліндегі *extremus* сөздерінен туындаған, мағынасы «шектен шығу», «ортадан ауытқу» дегенді білдіреді. Экстремизм – бұл тәртіпті мойындамау, тек өз пікірін дұрыс деп санау және оны іске асыру үшін әртүрлі шараларға бару. Оның бастапқы кезеңі – «тек менің пікірім дұрыс» деген ұстанымнан басталады.

Экстремизмнің басты белгілері мыналар:

1. Өз пікіріне шектен тыс табандылықпен сену. Экстремистер өз көзқарастарын іске асыру үшін басқалардың қажеттіліктері мен жағдайларын ескермейді. Олар өз ойларын абсолюттік ақиқат ретінде қабылдайды, ал басқаларды адасқан деп санайды.

2. Шектен шығу әрекеттеріне бейімділік. Экстремистер кез келген жағдайда шектен шығуға бейім. Мұндай әрекеттер қоғамдағы үйлесімді өмірді бұзады, әлеуметтік толқулар тудырады (Қазақстан Республикасы бас прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы, 2022).

Терроризм – араб тіліндегі *ирхаб* сөзінен туындаған, мағынасы қорқыту немесе үрей дегенді білдіреді. Терроризм – жүйелі қауіп пен зорлық-зомбылық арқылы үкіметті немесе қоғамды белгілі бір саяси талаптарды қабылдауға мәжбүрлеуге бағытталған әрекет. Оның негізгі сипаттамалары:

- Қорқыныш туғызу;
- Жазықсыз адамдарға зиян келтіру;
- Зорлық-зомбылық көрсету арқылы мақсатқа жетуге тырысу.

Радикализм және сепаратизм

- Радикализм – қоғамдағы ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарға қарсы шығу, жаулық пен алауыздықты күшейту, жалған идеалдарды күштеп енгізу әрекеті.

- Сепаратизм – белгілі бір аумақты бөліп алу немесе оқшаулау арқылы мемлекеттің тұтастығына қауіп төндіру (Сөздікқор, 2007: 300). Мысалы, «Хизб ут-Тахрир» және «Әл-Қаида» сияқты ұйымдар теократиялық халифат құруды көздейді.

Ислам атын жамылған экстремизм

- Ислам діні ғылым-білімге, бейбітшілікке, төзімділікке шақырады. Алайда, экстремистік топтар ислам атын жамылып, қоғамның бірлігі мен татулығына нұқсан келтіреді. Мысалы, «Хизб ут-Тахрир», «Әл-Қаида», «Таблиц жамат» сияқты 17 экстремистік ұйымның қызметі-

не Қазақстанда заңмен тыйым салынған. Бірақ уахабизм мен салафизм бағыттарындағы қозғалыстарға Қазақстанда заң тұрғысынан шектеу қойылмаған

Мемлекеттік бағдарламалар мен олардың шешімдері

Қазақстанда діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу үшін арнайы мемлекеттік бағдарламалар қабылданды. Бұл бағдарламалар бірнеше маңызды бағыттарды қамтиды:

1. Ақпараттық-ағартушылық жұмыстар

Мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар халық арасында ақпараттық-ағартушылық жұмыстар жүргізуде. Мысалы, дін мәселелері жөніндегі ақпараттық-түсіндіру топтары құрылған. Нәтижесінде:

Радикалдық идеологияға ұшыраған азаматтардың санының азаюы байқалды;

2015-2020 жылдар аралығында жүргізілген зерттеулерде жастардың радикалдық идеологияны қолдау деңгейі 20%-дан 8%-ға дейін төмендегені анықталды.

2. Құқықтық шаралар

Қазақстанда 17 экстремистік ұйымның қызметіне тыйым салынған. Бұл құқықтық әрекеттер қоғамда бейбітшілікті сақтауға ықпал етті. Алайда салафизм мен уахабизм бағыттарына заңдық шектеу қойылмағаны белгілі бір қауіп төндіруде.

3. Жастармен жұмыс

Жастар арасында ұлттық құндылықтарды насихаттау мақсатында түрлі мәдени және білім беру жобалары іске асырылды. Нәтижесінде: құқық бұзушылық деңгейі төмендеді; жастардың діни сауаттылығы артты.

4. Халықаралық ынтымақтастық

Қазақстан БҰҰ, ЕҚЫҰ және басқа да халықаралық ұйымдармен бірлесе отырып, терроризмге қарсы күресте белсенді жұмыс атқаруда. Бұл тәжірибе халықаралық деңгейде танылды, соның ішінде қазақстандық бағдарламалар ТМД елдеріне үлгі ретінде ұсынылды.

Бағдарламалардың тиімділігі мен кемшіліктері

Бағдарламалардың тиімділігін бағалау барысында мынадай оң нәтижелер анықталды:

- Террористік актілердің алдын алу көрсеткіштері артты;

- Діни сауаттылықты арттыру арқылы радикалдық идеологияға қарсы иммунитет қалыптасты.

Алайда кейбір кемшіліктер де байқалады:

- Жекелеген топтардың радикалдануы толықтай тоқтатылған жоқ;

- Салафизм мен уахабизмге заңдық шектеудің болмауы осы ағымдардың таралуына мүмкіндік береді.

Ғылыми тәсілдер мен ұсыныстар

Қазақстанда діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрестің тиімділігін арттыру үшін ғылыми негізделген тәсілдерді қолдану маңызды:

1. Әлеуметтік зерттеулерді пайдалану. Дін мен экстремизмге қатысты әлеуметтік сауалнамалар мен сұхбаттар өткізу арқылы халықтың діни жағдайын және экстремизм қаупін бағалау.

2. Деректерге негізделген шешімдер қабылдау. Радикалдану қаупі жоғары аймақтарда статистикалық және аналитикалық мәліметтерді пайдалану. Бұл жергілікті ерекшеліктерді ескеріп, тиімді стратегияларды анықтауға мүмкіндік береді.

3. Білім беру бағдарламаларын әзірлеу. Мектептер мен университеттерде экстремизмге қарсы арнайы курстар мен тренингтер ұйымдастыру. Олар жастардың сыни ойлау қабілетін арттырып, радикалдық идеяларға қарсы иммунитет қалыптастырады.

4. Цифрлық технологияларды қолдану. Радикалдық мазмұнды анықтау және оған қарсы контент әзірлеу үшін жасанды интеллект пен Big Data технологияларын пайдалану. Бұл әсіресе интернеттегі насихатқа қарсы күресте маңызды.

5. Халықаралық тәжірибені бейімдеу. Ұқсас мәселелерді шешуде тиімді деп танылған халықаралық әдістерді Қазақстан жағдайына бейімдеу. Мысалы, Скандинавия елдеріндегі реинтеграциялық бағдарламаларды қолдану.

6. Экстремизмнің психологиялық және мәдени аспектілерін зерттеу, радикалдануға әсер ететін факторларды терең талдау арқылы алдын алу шараларын ғылыми негіздеу.

Қорытынды ұсыныстар:

Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу бағдарламалары нәтижелі болғанымен, олардың тиімділігін арттыру үшін келесі шараларды ұсынуға болады:

1. Салафизм мен уахабизм бағыттарына заңдық шектеу қою;

2. Ақпараттық-ағартушылық жұмыстарды күшейту, әсіресе жастар арасында;

3. Бағдарламалардың ұзақмерзімді мониторингін жүргізу және тиімділікті арттыру үшін деректерге негізделген өзгерістер енгізу;

4. Халықаралық тәжірибені ескере отырып, инновациялық әдістерді енгізу.

Қазақстанда діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес – тұрақтылық пен бейбітшілікті қамтамасыз етудің маңызды құралы. Бұл

бағыттағы жұмыстар әрі қарай ғылыми негізделген тәсілдермен жалғасуы қажет.

ҚР Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алуға қатысты қабылданған мемлекеттік бағдарламалар нәтижесі

Қазақстанда экстремизм мен терроризмнің алдын алуға бағытталған мемлекеттік шаралар 1998 жылдан бастап жүйелі түрде жүзеге асырыла бастады. Сол жылы экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл бағдарламасының жобасын талқылау алдында, осы қауіптердің алдын алу және оларға қарсы күрес бойынша заңнамалық негіздер талқыланды. Бұл заңнамалар елде терроризмге қарсы іс-шараларды үйлестірудің құқықтық базасын қалыптастыруды көздеді. 2011 жылы Қазақстанда діни қатынастарды реттеуге ерекше көңіл бөлінді. Президент Нұрсұлтан Назарбаев Парламенттің төртінші шақырылымының V сессиясының ашылуында діни қызметтер мен діни бірлестіктерге қатысты жаңа заңды тез арада қабылдау қажеттігін ерекше атап өтті. Нәтижесінде, 2011 жылғы 11 қазанда «Діни қызметтер және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылданды. Бұл заң діни экстремизмнің таралуына жол бермеуді және қоғамда діни тұрақтылықты қамтамасыз етуді көздеді. Осы шаралар Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарламасының негізіне алынып, діни қауіптердің алдын алудың тиімді механизмдерін құруға бағытталды. Бұл бағдарлама Қазақстанның қауіпсіздігі мен діни тұрақтылығын нығайтуға маңызды үлес қосты. (Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 2013).

Діни қызмет саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын уәкілетті орган Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігі болып табылады.

Бұл дін туралы заң Қазақстан Республикасының Конституциясына, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесінің Қорытынды актісіне негізделген. Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесіне мүше мемлекеттердің өкілдері. Венада өткен кездесудің қорытынды құжаты, Копенгагенде өткен Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесінің адам өлшемі жөніндегі конференциясының құжаты және т.б.

Зайырлы құрылым мемлекеттің діни бірлестіктерге ешқандай мемлекеттік функцияларды

бермеуін және діни бірлестіктердің қызметіне араласпауын білдіреді (Ақмолова, 2019: 36).

«Қазақстан Республикасында діни экстремизмге және терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жобасын жергілікті атқарушы және уәкілетті мемлекеттік органдардың сапалы және толық іске асыруын талдау» бойынша:

«Бір Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 24 қыркүйектегі қаулысымен Астана қаласы прокуратурасының негізгі міндеттерінің бірі Жарлығымен бекітілген «Діни экстремизмге және терроризмге қарсы іс-қимыл» мемлекеттік бағдарламасы іске асырылды. Бұл бағдарлама экстремизмге ықпал ететін факторларды анықтауға, халықтың діни сауаттылығын арттыруға және жастарға патриоттық тәрбие беру арқылы радикалды идеяларды болдырмауға бағытталған (Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқық-тық жүйесі, 2018).

Елімізде діннің негізгі басым бағыттарын реттейтін бірнеше негізгі бағдарламалық құжаттар бар. Ол 2018-2022 жылдарға арналған бағдарламаның мақсаты діни экстремизм көріністерінің алдын алу және терроризм қаупінің алдын алу арқылы адамдардың, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету екенін атап өтті. Қазақстанда экстремистік мазмұндағы материалдарды бақылау және жою бойынша күшті шаралар қабылдануда. Ұлттық қауіпсіздік комитеті жүз мыңдаған материалдарды, соның ішінде террористік насихаттарды интернеттен алып тастады (Marshallcenter, 2019).

Экстремистік топтар тарапынан жаңа жақтастарды қатарына тарту үшін барлық қол жетімді мүмкіндіктер қолданылады: әлеуметтік желілер, тақырыптық форумдар, мессенджерлер, онлайн ойындар және т.б. Жарияланатын ақпарат белгілі бір мақсатты аудитория (*жабық чаттар және әлеуметтік желілердегі топтар*), сондай-ақ пайдаланушылардың кең ауқымы үшін дайындалады. Онлайн кеңістігіне көшуге байланысты экстремистік мазмұндағы ақпараттық-насихаттық материалдардың жарияланатын контентінің сапасы мен санының артуы байқалады (Қадіров, 2020). Бұл мәселелерді зерттеуге ғылыми-талдамалық көзқараспен қарайды және діни экстремизмнің алдын алу үшін идеологиялық, құқықтық, ақпараттық және мәдени құралдарды қолдану қажеттігін атап өтеді. Сонымен қатар, автор діни сауаттылықты арттырудың және қоғамда толерант-

тылық мәдениетін қалыптастырудың маңызды рөлін ерекше көрсетеді.

2013 жылдан бері елімізде діни экстремизм мен терроризм идеологиясының таралу себептері мен жағдайларын жою, арнайы ақпараттық-түсіндіру шараларын ұйымдастыру бойынша 202 комиссия жұмыс жасауда. Мәліметтерге сәйкес, облыста 8,1 миллионнан астам адам қатысқан 96,6 мыңнан астам іс-шара өткізілді. Атқарылған жұмыстардың нәтижесінде 755 «жиһадшы» қалыпты жолға ауыстырылды. Дайындық жұмыстарының бастапқы кезеңінде лаңкестік сипаттағы 38 зорлық-зомбылық экстремистік науқанды жүзеге асыруға жол берілмеді. Шетелдегі күдікті діни оқу орындарынан 384 студент елге қайтарылды.

БАҚ беттерінде жарияланған ақпараттарға сәйкес – Ақтөбе мен Алматыда болған терактілерден кейін құқық қорғау органдары лаңкестіктің алдын алу саласындағы ілгерілеушілікті хабарлады. Кейбір сарапшылар «дін атын жамылған лаңкестік» барын, онымен күресуде адам құқығының бұзылуы мүмкін екенін ескерттеді. Қарулы шабуылдар Қазақстанда бұрын да болған. Алайда билік тек 2011 жылы ғана Ақтөбе облысында екі полиция қызметкеріне жасалған шабуылды теракт деп атады. Сол кезде де, 2016 жылдың жазында да билік бұл терактілерді «діни радикалдар» ұйымдастырды деп мәлімдеді. Дәл осы тұста билік өкілдері елде радикалды салафизмнің күшейіп келе жатқанын айтып, елде салафизмге тыйым салу туралы ұсыныстар айтылды. ҰҚК-нің сол кездегі төрағасы Владимир Жұмақановтың айтуынша, Алматыдағы облыстық ішкі істер департаменті мен ҰҚК департаментінің ғимаратына қарулы шабуыл жасаған Руслан Күлекбаев түрмеде «салафиттер ықпалына түскендігі» мәлім болды. Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу мақсатында қылмыстық-атқару жүйесіне теологиялық және оңалту жұмыстарын жүргізу үшін арнайы мамандар контингенті енгізілді. «Биылғы бес айда діни ұйымдардың өкілдері түзеу мекемелеріне 800-ден астам рет барды». Терроризм мен экстремизммен күресу шаралары Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды бөлігі болып табылады. Мұнда діни білім мен сауаттылықты арттыру мақсатында түрлі бағдарлама мен әдістер іске асырылуда (Kazislam.kz Ақпараттық-танымдық портал, 2020). Осы орайда «Халифат сарбаздары» жөнінде тоқтала кетсек, «Джунд әл-Халифат» ұйымы Ауғанстанның Хост провинциясындағы ауған-пәкістан шекарасында орналасады деген болжам бар. Бұл

сайттың хабарлауынша, бұл қауіп тікелей Әл-Захир Байбарс батальонының мүшелерінен келеді. Оның мүшелерінің көпшілігі НАТО күштеріне қарсы соғысып жатқан ауған партизандарының бір бөлігі болып табылатын қазақстандық мүжәһиттер. Қазақ жауынгерлері соғысып жатқан аймақ Хаккани Талибанының ең қауіпті аймағы болып табылады. Ауған соғысы болған жерде қазақтар қайда? Қазақстандық арнайы қызметтер үшін бұл көптен бері құпия болған жоқ. Оларда «ұлтаралық жауынгерлердің» әрқайсысы туралы ақпарат бар. Осыдан 5-6 жыл бұрын Қазақстаннан, соның ішінде Атыраудан да біраз студенттер Пәкістанға діни білім алуға кеткен. Олардың көпшілігі сонда барып, жаһандық жиһад идеяларын бойына сіңіріп, халифат құруға үлес қосты. Олардың көптеген жақтастары мен достары Қазақстаннан Пәкістанға сапар шекті. 2009 жылы Пәкістанға заңсыз өтпек болған алты әйелді балаларымен бірге дельтадан ұстады. Сотта олар мүжәһид күйеулеріне бармақ болғандарын айтты. Ауған-Пәкістан шекарасында батальон осылай жасақталған. Топтың өзегін қазақтар құрайды, олардың саны 100-150 адамнан асады, ұйғырлар, өзбектер және т.б. Халифаттың қорғаушысы саналған жерлесі Сұлтан Бейбарыстың есімі атыраулықтардың ой-пікірінен туғанын жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, олардың террорлық әрекеттерінің жолдары кесілген болатын (Абай газеті, 2011).

Келесі кезекте Қазақстан үшін маңызы зор іс – Жусан операциясы еді. 2018 жылы Қазақстанда Діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018–2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама бекітілді. Осы бағдарлама барысында Ұлттық қауіпсіздік комитеті (ҰҚК) Сирия мен Ирактағы қазақстандықтарды қайтару бойынша бірнеше арнайы операция жүргізді (Абай газеті, 2017).

Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мәліметінше, Жусандағы арнайы операция кезінде 600 адам эвакуацияланған, оның ішінде 413 бала, оның 34-і жетім балалар.

Ерлан Қариннің «Жусан операциясы» кітабында басқа сан келтірілген – 613 адам, оның ішінде 33 ИМ содыры, 160 әйел және 420 бала. Дегенмен, кітап 2021 жылы 4 ақпанда болған «Жусан-5» операциясына дейін жарық көрді, оның барысында 12 адам қайтарылды. Бірақ кітапта барлау қызметтері жария етпеген немесе ақпарат таратпаған қосымша операция туралы айтылады. Автордың айтуынша, оқиға 2019 жылдың 7 қыркүйегінде болған, 4 әйел мен 14 бала эвакуацияланған. Ал, «Русафа» операция-

сының нәтижесінде Ирактан 14 бала қайтарылды. Қазақстанға оралған отандастарымыздың жағдайлары 2нұсқада болды, олар: 1 – түзету мекемелеріне ерлерді Сот шешімімен қамалса, ал 2-оңалту жұмыстары жүргізілді. Жалпы, кітапта Қазақстанға қайтарылған азаматтардың саны мен операциялардың егжей-тегжейі келтіріледі, соның ішінде «Жусан-1» және «Жусан-4» операциялары туралы деректер егжей-тегжейлі талданған. Сонымен қатар, автор барлау қызметтері жария етпеген қосымша операцияларды, атап айтқанда, 2019 жылдың 7 қыркүйегіндегі эвакуация мен «Русафа» операциясын сипаттайды (Қарин, 2021: 224).

Қазақстан Республикасы тарапы әлемдік деңгейде халықаралық жиналыстар өткізіліп, онда Сириядағы қарулы қақтығыстарға ықпалы зор болды. 2017 жылы экстремизммен күресте халықаралық тәжірибе ретінде жүзеге асырылған Сирия мәселесін реттеуге қатысты Астана процесі диалог алаңында қарулы қақтығыс пен елдің есін шығарған Сирия мәселесіне нүкте қойылды. 23 қаңтарда Астанада басталған келіссөздер аяқталған. Ресей, Иран және Түркия өкілдері дайындаған қорытынды құжаттың мәтінін Қазақстанның сыртқы істер министрі Қайрат Әбдрахманов оқыды. Ол, сондай-ақ, Қазақстан сириялық реттеу жөніндегі халықаралық кездесуде достық ахуал қалыптастыру үшін барлық мүмкіншілікті жасағанын айтты. Министр оқыған қорытынды құжатта, «Оқ атуды толықтай тоқтатуды, арандатудың жоқтығын және барлық тиісті мәселелерді қадағалайтын үш жақты механизм жасау туралы шешім шығарылды. Біз Қазақстанда тыйым салынған ДАИШ-қа қарсы күресті жалғастыруға дайын екенімізді және оларды қарулы оппозицияның басқа бөлігінен бөліп қарауға дайынбыз. Біріккен Ұлттар ұйымының Қауіпсіздік кеңесінің 2254 резолюциясына сәйкес келіссөздерді шұғыл бастау керек деген пікірдеміз» делінген.

Сондай-ақ, Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік іс-қимыл бағдарламасының жобасы дайындалды: біріншіден, бұл – Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясатты іске асыру тұжырымдамасы. 2017-2020 жылдарға арналған дін саласы, Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы – іс-қимыл жоспары және т.б. 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама экстремизм мен терроризм қатерлерінің алдын алу саласындағы өзекті мәселелерді шешудің норматив-

тік- ұйымдастырушылық негізі болып табылады (Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық -құқықтық жүйесі, 2018). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 наурыздағы №124 қаулысымен бекітілген.

Бағдарламаның негізгі мақсаты – діни экстремизм мен терроризмнің қауіпті көріністерінен жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Бағдарламаны жүзеге асыруға көптеген мемлекеттік органдар атсалысты. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаттарының бірі – қоғамда радикалды идеологияға қарсы иммунитетті және радикалды көріністерге мүлдем төзбеушілікті қалыптастыруға бағытталған діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу шараларын жетілдіру.

Бұл бағдарламаның негізгі мақсаттарының бірі – қоғамда радикалды идеологияға қарсы иммунитетті және радикалды көріністерге мүлдем төзбеушілікті қалыптастыруға бағытталған діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу шараларын жетілдіру. Сондай-ақ адамдарды радикалдануға итермелейтін сыртқы күштердің ықпалын азайту, сондай-ақ діни экстремизм мен терроризмді анықтау және алдын алудың тиімділігін арттыру міндеттері қарастырылған. Бағдарламаның мақсатты индикаторлары:

экстремистік идеяларды таратып, арамызда діни араздықты қоздыратын адамдардың санын азайту;

террористік және экстремистік сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерінің дер кезінде жолын кесуге ықпал ету;

террористік актілердің зардаптарын азайтуға және жоюға, Қазақстан Республикасының аумағында террористік актілерге тойтарыс беруге дайындық деңгейі.

Бұл бағдарламаның мақсаты қоғамда толерантты діни сананы және радикалды идеологияға қарсы иммунитетті дамытуға бағытталған діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу шараларын жетілдіру болып табылады. Арнайы және құқық қорғау органдарына қызмет көрсету жүйесін жетілдіру арқылы діни экстремизм мен терроризм белгілерін анықтау және жолын кесу тиімділігін арттыру. Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру мерзімі 2018-2024 жылдар. Айта кету керек, діни араздық пен алауыздықты қоздыруға бағытталған экстремистік идеяларды таратушылардың санын азайту бағдарламасының негізгі көрсеткіші өткен жылы жүзеге асырылды. Деструктивті идея бағытындағы адамдар саны 30 пайызға азайды. Бағдарламада діни бірлес-

тіктермен ашық есік күндерін, спорттық және мәдени іс-шараларды өткізу үшін шығармашылық жұмыстар қолданыла бастады. Солардың ішінде Діни бірлестіктер жетекшілері клубының қызметін ерекше атап өткім келеді. Сондай-ақ, радикалды діни идеологияларды тарату орталығы болып табылатын интернет кеңістігінде қарсы үгіт-насихат жұмыстарын ұйымдастыруға қатысты өзекті мәселелер пысықталып, оларға қарсы бұқаралық ақпарат құралдары арқылы баламалы дінді насихаттау жұмыстары жүргізілді. Ұлт көшбасшысы Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы: радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің кез келген нысандары мен белгілеріне қарсы іс-қимыл» атты жолдауында жаңа саяси бағыттың басым міндеттері ретінде айқындалған. Қазақстанның экстремизмге қарсы күрес аясындағы заңнамалық бастамалары, білім беру бағдарламалары және радикалды идеологияларға түскен тұлғаларды оңалту бойынша жұмыстар ғылыми зерттеулерде кеңінен талданған (EU and UN Joint Initiatives, 2019). Қазақстандағы экстремистік бағыттағы қылмыскерлерді басқару және радикализацияның алдын алу бойынша бағдарламалар халықаралық стандарттарға сәйкес оңалту және гендерлік сезімталдық стратегияларын қолданады. Олар қоғамның әлеуметтік бірлігін нығайту және адамдарды қоғамға қайта қосу арқылы ұзақ мерзімді терроризмге қарсы стратегия құруды көздейді. Дін істері басқармалары жанынан діни оңалту ісін жүзеге асыратын осындай мекемелер құрылды. Бұл орталықтар діни бірлестіктермен, тұрғындармен, соның ішінде радикализм ықпалына ұшыраған азаматтармен тығыз байланыс орнатады.

Орталықтың жұмысы аясында:

- Теріс діни ағымдардан зардап шеккендерге психологиялық және теологиялық қолдау көрсетіледі.

- Дін саласындағы мемлекеттік саясатты түсіндіру мақсатында ақпараттық кездесулер ұйымдастырылады.

- Жастар арасында радикализмнің алдын алу жұмыстары жүргізіледі.

Мысалы, Түркістан және Алматы қалаларындағы орталықтар 2022 жылы ақпараттық және оңалту жұмыстарын жандандыра түскен. Олар дін саласындағы құқықтық және әлеуметтік мәселелер бойынша тұрғындармен түсіндіру жұмыстарын өткізіп, қоғамның қауіпсіздігін арттыруға үлес қосуда (Атамекен ҰКП, 2022). Осыған сәйкес халықтың діни санасын қалыптастыру татулық пен келісім орнаған, діни се-

німдегі адамдар мен атеисттердің құқықтары сақталған Қазақстан Республикасының дәстүрлері мен мәдениеті негізінде жүзеге асырылады. Қоғамда, әсіресе, жастар арасында діни экстремизмнің алдын алуға ерекше көңіл бөлінуде. Сондай-ақ жаһандану процестері мен қақтығыстар әлеуеті қазіргі уақытта халықаралық және ұлттық қауіпсіздіктің жағдайына айтарлықтай әсер етуде. Діни экстремизм мен терроризм қауіпсіздік мемлекеттің ұлттық мүдделерін қорғау деңгейінің қауіпсіздік жағдайына тәуелділігін арттыра отырып, жаһандық проблемаға айналды. Сонымен қатар, қазіргі жүйе радикалды діни идеологияның таралуына ықпал ететін жағдайларды тиімді жою, сондай-ақ экстремистік және террористік көріністердің жолын кесу мақсатында жетілдіруді талап етеді. Бұл бағдарлама діни экстремизм мен терроризм мәселесіне маманданған сарапшылар мен ғалымдардың пікірлері мен ұсыныстарына, сондай-ақ еліміздегі діни ахуалды талдауға негізделген. Бағдарлама 5 жыл мерзімге есептелген. Бұл бағдарлама діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл саласындағы проблемалар мен өзекті мәселелерді шешудің нормативтік ұйымдастырушылық негізі болып табылады. Бұл ретте бағдарламаның ережелері азаматтардың ар-намыс құқықтарын және заңмен кепілдік берілген діни наным-сенімдерін құрметтеу қажеттілігін ескере отырып жазылған. Діни оқыту тек мектеп қабырғасымен шектелмей, арнайы және жоғары оқу орындарында жалғасын табуы керек. Сондай-ақ студенттер арасында дінтану курсы өтуі қиын, қажетсіз, әйтеуір бағаға оқытылатын курстардың қатарында қалмауын қадағалау керек. Мұнда діни мәселелерге қызығушылық танытқан студенттер мен жастар дінаралық диалогты нығайту, діни сауаттылықты арттыру, діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу сынды өзекті мәселелерге көзқарастарын қалыптастыру, сондай-ақ оларды шешуге бағытталған бағдарламалардың жобаларын дайындау сияқты мәселелерді шешеді. Мұның бәрі азаматтардың дін туралы білімін кеңейтуді қызықты және қарапайым етеді. Діннен хабары бар, сауатты кез келген адам өзінің рухани бағдарын дұрыс таңдайды, басқа адамдардың діни, ұлттық, тілдік ерекшеліктерін құрметтейді. Яғни, Қазақстанда қалыптасқан дінаралық келісім бейбітшілікті сақтауға, оны кейінгі ұрпаққа жеткізуге септігін тигізсе, өз кезегінде емін-еркін, қызығушылықпен жинақталған білім мен тәжірибе өмір жолында сүрінбеудің кепілі. Қазақстан тек ішкі саясатта ғана емес, сонымен қатар халықара-

лық аренада да діни экстремизм мен терроризмге қарсы күресті күшейтуде. 2017 жылы Сирия мәселесін шешуге қатысты Астана процесі аясында мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар нығайтылып, діни экстремизмнің таралуына қарсы халықаралық күш-жігер біріктірілді. Қазақстан өзінің сыртқы саясатын халықаралық қауіпсіздікке айтарлықтай әсер ететін мәселелерді шешуге бағыттап, діни экстремизм мен терроризмнің алдын алуға маңызды үлес қосуда. Қазақстанның діни экстремизм мен терроризмге қарсы бағдарламаларының басты мақсаты – радикалды идеологиялардың таралуына жол бермеу және қоғамда діни төзімділік пен бейбітшілікті нығайту. Діни экстремизмнің алдын алу үшін мемлекеттік органдар мен қоғам арасында тығыз байланыс орнату, ақпараттық жұмыстарды күшейту, сондай-ақ жастарға діни білім беру мен діни сауаттылықты арттыру қажет. Сонымен қатар, жаңа діни ағымдар мен радикалды көзқарастардың пайда болуы мен таралуын тоқтату үшін білім беру жүйесіне арнайы курстар енгізу, діни бірлестіктермен бірге жұмыс істеу маңызды. Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу бойынша қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін талдау кезінде бірнеше маңызды бағыттар мен ұсыныстарды қарастыруға болады. Бұл ұсыныстар бағдарламалардың нәтижелерін жақсартуға және қоғамдағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған:

- Адам құқықтарын және бостандықтарын сақтау:

- Діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес кезінде азаматтардың құқықтарын бұзбай, теңқұқылық принциптерін сақтау маңызды. Ұсыныс: заңнамалық деңгейде діни наным-сенімдерге қатысты бұзушылықтардың алдын алу үшін халықаралық тәжірибені ескеріп, шаралар қабылдау.

- Діни білім беру мен ағарту жұмысын күшейту:

- Экстремизмнің алдын алу үшін жастар арасында діни сауаттылықты арттыру керек. Ұсыныс: мектептерде, колледждерде және университеттерде діни төзімділікті қалыптастыру мақсатында арнайы курстар мен тренингтер өткізу.

- Қоғамдық келісім мен діни татулықты нығайту:

- Әртүрлі діни бағыттардың өкілдері арасындағы түсіністік пен өзара сыйластықты арттыру. Ұсыныс: дін өкілдері мен жастар арасында діни төзімділік пен бейбітшілік құндылықтарын насихаттайтын шараларды ұйымдастыру.

- Қоғамдық мониторинг жүйесін жетілдіру:
- Діни экстремизмнің қауіпті белгілерін ерте анықтау үшін тиімді қоғамдық бақылау жүйесін дамыту. Ұсыныс: жергілікті деңгейде діндар қауымдармен ынтымақтастық орнатып, экстремизм белгілерін анықтау бойынша әлеуметтік бақылауды күшейту.

- Әлеуметтік қолдау және алдын алу шараларын күшейту:

- Экстремистік идеологияның әсеріне ұшыраған адамдарды реабилитациялау мен психологиялық қолдау. Ұсыныс: экстремизмнің ықпалына ұшыраған азаматтар үшін әлеуметтік қолдау бағдарламаларын іске асыру, оңалту жұмыстарын күшейту.

- Киберқұқық қорғау мен ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету:

- Интернет кеңістігіндегі діни экстремизм мен терроризмді насихаттауға қарсы күрес. Ұсыныс: киберқауіпсіздік пен ақпараттық бақылауды күшейтіп, әлеуметтік желілерде экстремистік контентті бақылау механизмдерін енгізу.

- Діни ұйымдармен ынтымақтастық:

- Діни ұйымдардың экстремизмге қарсы көзқарастарын үйлестіру. Ұсыныс: діни қауымдас-тықтармен тұрақты байланыс орнатып, экстремистік идеологияларға қарсы нақты қадамдар қабылдау.

- Қоғамдық қауіпсіздік күштерін дайындау және олардың әлеуетін арттыру:

- Терроризм мен экстремизмге қарсы күресетін мамандардың кәсіби даярлығын арттыру. Ұсыныс: құқық қорғау органдары мен қауіпсіздік күштеріне діни экстремизм мен терроризммен күрес бойынша арнайы тренингтер мен курстар өткізу.

- Құқықтық реттеу мен халықаралық ынтымақтастықты нығайту:

- Қазақстанның халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығын күшейту арқылы экстремизм мен терроризмге қарсы күресті тиімді жүргізу.

Ұсыныс: халықаралық заңдар мен тәжірибелерді ескере отырып, ішкі заңнаманы жетілдіру, басқа мемлекеттермен бірлесіп іс-шаралар өткізу. Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін арттыруға және діни экстремизм мен терроризмнің алдын алуға ықпал етуге болады.

Қорытынды

Қазақстан Конституциясына сәйкес, еліміз зайырлы мемлекет болып табылады, яғни діни сенім бостандығына және дінге қатысты

еркін таңдау құқығына кепілдік береді. Бүгінгі күні діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу мәселесі тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін маңызды болып отыр. Қоғам мен мемлекет бірлесіп күш-жігерін жұмсап, деструктивті күштердің ықпалынан қорғау шараларын қабылдауда. Қазақстан осы саладағы мемлекеттік бағдарламалар мен шараларды қабылдап, олардың нәтижесін көрсете отырып, діни экстремизм мен радикализмнің алдын алуға бағытталған жұмыстарын жалғастыруда.

Дегенмен, бұл бағыттағы жұмыс үздіксіз жалғасуы тиіс, себебі радикализм мен экстремизмнің алдын алу тек заңнамалық күшейтулер мен құқық қорғау шараларымен шектелмейді. Ол діни сауаттылықты арттыру, қоғамда толерантты көзқарастарды қалыптастыру және жастарды радикалдық идеологиялардан қорғау арқылы жүзеге асырылады. Мемлекетіміздің негізін құрайтын маңызды факторлардың бірі – дін. Қазақстанның дін мәселелеріне қатысты қабылдаған мемлекеттік жобалары мен шаралары осы бағытта маңызды рөл атқарады. Ислам діни бейбітшілік пен бірлікті қолдайтын болғандықтан, еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мен қоғамның тұрақтылығы үшін жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу қажет. Жат ағымдардың қауіптілігін түсіндіру және олардан аулақ болу үшін әр азаматтың діни сауаттылығын арттыру – бұл маңызды қадам.

Құранды дұрыс түсінудің маңыздылығы туралы айтқанда, араб тілін меңгеру немесе Құранның дәл әрі дұрыс аудармаларын жасау мәселелері айтылады. Алайда, тек араб тілін үйрену мүмкін емес болғандықтан, қасиетті кітаптың заманауи ғылыми тұрғыдан қайта аударылуы маңызды. Сонымен қатар, тарих пәні арқылы исламның тарихын, қазақ халқының дәстүрлері мен наным-сенімдерін тереңірек зерттеу керек деп санаймын. Бұл жастарға исламның негіздерін дұрыс түсініп, өз халқының рухани құндылықтарын қадірлеуге көмектеседі.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен исламның негізгі қағидалары арасында тығыз байланыс бар, сол себепті осы дәстүрлерді жастар арасында насихаттау маңызды. Діни сауаттылықты арттыру үшін мектептер мен университеттерде дінтану пәнін енгізу, сондай-ақ жаңа діни ағымдар мен олардың қауіптілігі туралы ақпараттық жұмыстар жүргізу керек. Бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет арқылы діни білім мен ақпаратты таратуды күшейту қажет. Сонымен қатар, діни экстремизмге ұшыраған тұлғалармен оңалту жұмыстарын жүргізу, олар-

ды қайта тәрбиелеу, әлеуметтік түзету мекемелерінде кәсіби мамандардың көмегімен діни радикализацияның алдын алу шараларының маңызы зор.

Қазақстанда дін мен мемлекеттің қарым-қатынасы өзара үйлесімді болуы қажет. Зайырлы мемлекет ретінде Қазақстан барлық діндерге тең қарайды және дін мен дәстүрдің арасындағы үйлесімділікті сақтауға баса назар аударады. Діни келісім мен толеранттылықты насихаттау, дәстүрлі исламның құндылықтарын ұстану және экстремизмнің алдын алу мәселелерін шешуде мемлекет пен діни ұйымдардың бірлескен жұ-

мысы маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, исламның философиясы мен адамгершілік қағидаларын кеңінен насихаттау қоғамның рухани қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды құрал болып табылады.

Осылайша, Қазақстандағы діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу, діни бейбітшілік пен толеранттылықты қамтамасыз ету мәселелері барлық қоғамның қатысуымен жүзеге асырылатын кешенді жұмыстардың нәтижесінде ғана өз шешімін табады. Сонымен қатар, елдегі діни келісім мен бірлікті сақтау еліміздің тұрақты дамуының кепілі болып табылады.

Әдебиеттер

EU and UN Joint Initiatives (2019). Kazakhstan, the United Nations and the European Union Working Together to Prevent Violent Extremism in Prisons. <https://www.unodc.org/roca/en/news/kazakhstan--the-united-nations-and-the-european-union-working-together-to-prevent-violent-extremism-in-prisons.html>

Journal of Educational and Social Research (2023). Religious Extremism Prevention Measures in Kazakhstan. https://www.researchgate.net/publication/369026588_Prevention_of_Religious_Extremism_in_Kazakhstan

Kazislam.kz Ақпараттық-танымдық портал (2020). Қазақстанның деструктивті діни ағымдармен күресу шаралары. <https://kazislam.kz/aza-stanny-destruktivti-dini-a-ym/>

Marshallcenter (2019). Monitoring and Countering Online Radicalization. https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2020-09/pC_V7N4

Абай газеті (2011). «Халифат сарбаздары» – қазақтар екен. <https://abai.kz/post/11394>

Абай газеті (2017). Жусан операциясы. <https://abai.kz/post/11394>

Ақназаров, Х. (1977). *Ислам діні және өмір шындығы*. Алматы: Қазақстан баспасы. – 230.

Ақмолова, Г. (2019). *Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу: Қазақстандық тәжірибе*. – Алматы: Қазақ университеті. – 200.

Атамекен ҮКП (2022) «Дін мәселелерін зерттеу орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктесігін құру туралы. <https://atameken.kz/kk/news/48136-dn-mselelern-zertteu-ortalyu-zhauapkershlg-shekteul-serktesgn-ru-turaly>

Белл, Д. (1996). Культурные противоречия капитализма. // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. – Москва: Юрайт. – 703.

Белла, Р. (1972). Социология религии // Американская социология. – Мәскеу: Юрайт. – 281.

ҚазАқпарат халықаралық ақпарат агенттігі (2013). Қазақстан дінтанушыларының Үшінші Форумы материалдарының жинағы. https://kaz.inform.kz/news/astanada-kazakstan-dintanushylarynyn-ushinshi-forumy-boldy_a2605178/

Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы (2022). Діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл мәселелері талқыланды. <https://academy-gp.kz/?p=13845&lang=kk>

Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі (2011). Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000992>

Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі (2013). *Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013–2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000648>

Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі (2018). *2018–2022 жылдарға арналған діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарлама*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000124>

Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (2013). *Қазақстан-2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты*. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynursultan-nazarbaevty-n-atyna-kazakstandyktardan-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memleketin-zhana-sayasi-bagyty-zh

Карин, Е. (2021). *Жусан операциясы: Сириядан қайтарылған қазақстандықтар*. – Алматы: Білім. – 270.

Лама Шариф, Қ. (2011). Ислам және қазақтың салт-дәстүрлері. <https://abai.kz/post/9496>

Сөздікқор (2007). *Саяси түсіндірме сөздік*. – Алматы: Мектеп баспасы. – 616.

Тәжібаев, С. (2015). *Дәстүрлі емес – жат ағымдар*. – Алматы: ДІБ «Сараптама және зерттеу орталығы». – 56.

Тұрғынбаева, Б. (2011). *Толеранттық бейбітшілікке апаратын жол*. – Семей: Семей баспасы. – 108.

References

- «Atameken» Qazaqstan Respublikasynyng Ulttyq kәsipkerler palatasy biznesting senimdi seriktesi (2022) «Din мәselelerin zertteu ortalygy» zhauapkershiligi shekteuli seriktesigin quru turaly [On the formation of LLC «Religious Research Center»]. <https://atameken.kz/kk/news/48136-dn-mselelern-zertteu-ortalyy-zhauapkershlg-shekteul-serktesgn-ru-turaly> (in Kazakh)
- Abai gazeti (2011). «Halifat sarbazdary» – qazaqtar eken [Halifat soldiers are kazakhs]. <https://abai.kz/post/11394> (in Kazakh)
- Abai gazeti (2017). Jusan operasiyası [The Jusan Operation]. <https://abai.kz/post/11394> (in Kazakh)
- Aknazarov, H. (1977). İslam dını jәne өmir şyndyğy [Islam and the reality of life]. – Almaty: Qazaqstan baspasy. – 230. (in Kazakh)
- Aqmolova, G. (2019). Dini ekstremizm men terorizmnıń aldın alu: Qazaqstandyq tәjiribe [Prevention of religious extremism and terrorism: Kazakhstan experience]. – Almaty: Qazaq universiteti. – 200. (in Kazakh)
- Bell, D. (1996). Kùlturnye protivorechia kapitalizma. // Religia i obşestvo: Hrestomatia po sosiologii religii / Sost. V.İ. Garaja, E.D. Rutkevich [Cultural contradictions of capitalism. // Religion and society: Reader on the sociology of religion / Comp. V.I. Garadzha, E.D. Rutkevich]. – Moskva: İurait. – 703. (in Russian)
- Bella, R. (1972). Sosiologia religii // Amerikanskaia sosiologia [Sociology of religion // American sociology]. – Mәskeu: İurait. – 281. (in Russian)
- EU and UN Joint Initiatives (2019). Kazakhstan, the United Nations and the European Union Working Together to Prevent Violent Extremism in Prisons. <https://www.unodc.org/roca/en/index.html> (in English)
- Journal of Educational and Social Research (2023). Religious Extremism Prevention Measures in Kazakhstan. https://www.researchgate.net/publication/369026588_Prevention_of_Religious_Extremism_in_Kazakhstan (in English)
- Kazislam.kz Aqparattyq-tanymdyq portal (2020). Qazaqstannyń destruktivtı dini aғymdarmen küresu şaralary [Measures of Kazakhstan to combat destructive religious movements]. <https://kazislam.kz/aza-stanny-destruktivti-dini-a-ym/> (in Kazakh)
- Lama Şarif, Q. (2011). İslam jәne qazaqtyń salt-dәstürleri [Islam and the traditions of Kazakh]. <https://abai.kz/post/9496> (in Kazakh)
- Marshallcenter (2019). Monitoring and Countering Online Radicalization. https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2020-09/pC_V7N4 (in English)
- Qarin, E. (2021). Jusan operasiyası: Siriadan qaitarylған qazaqstandyqtar [The Jusan Operation: returned citizens of Kazakhstan from Syria]. – Almaty: Bılım. – 270. (in Kazakh)
- QazAqparat halyqaralyq aqparat agenttigi (2013). Qazaqstan dintanuşylarynyń Üşinşi Forumy materialdarynyń jınağy [A collection of materials of the Third Forum of Religious Scholars of Kazakhstan]. https://kaz.inform.kz/news/astanada-kazakstan-dintanushylaryny-ushinshi-forumy-boldy_a2605178/ (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasy Bas Prokuraturasynyń janyndağy Qūyqy qorğau organdary akademiasy (2022). Dini ekstremizm men terorizmge qarsy is-qimyl мәseleleri talqylandy [Issues of religious extremism and terrorism are discussed]. <https://academy-gp.kz/?p=13845&lang=kk> (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasy normativtik qūyqyqyq aktleriniń aqparattyq-qūyqyqyq jüiesi (2011). Dini qyzmet jәne dini birlestikter turaly [On the Religious Services and Religious Associations]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000992> (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasy normativtik qūyqyqyq aktleriniń aqparattyq-qūyqyqyq jüiesi (2013). Qazaqstan Respublikasynda dini ekstremizm men terorizmge qarsy is-qimyl jönindegi 2013–2017 jyldarğa arnalған memlekettik baғdarlama [State Program for 2013-2017 on action against religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000648> (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasy normativtik qūyqyqyq aktleriniń aqparattyq-qūyqyqyq jüiesi (2018). 2018–2022 jyldarğa arnalған dini ekstremizm men terorizmge qarsy is-qimyl jönindegi memlekettik baғdarlama [State program for action against religious extremism and terrorism for 2018-2022]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000124> (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń resmi saity (2013). Qazaqstan-2050 Strategiasy: qalyptasqan memlekettiń jańa saiasi bağyty [Kazakhstan-2050 Strategy: the new political direction of the established state]. https://www.akorda.kz/kz/events/akor-da_news/press_conferences/memleket-basshysy-nursultan-nazarbaevtyn-atyna-kazakstandyktardan-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-zh (in Kazakh)
- Sөzdikqor (2007). Saiasi түsindirme sözdik [Political explanatory dictionary]. – Almaty: Mektep baspasy. – 616.
- Tәjibaev, S. (2015). Dәstürlı emes – jat aғymdar [Non-traditional – destructive movements]. – Almaty: DIB «Saraptama jәne zertteu ortalyğy». – 56. (in Kazakh)
- Türğynbaeva, B. (2011). Toleranttyq beibitşilikke aparatyn jol [Tolerance a way to peace]. – Semei: Semei baspasy. – 108. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Арыстанбекұлы Нұржан – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Information about author:

Arystanbekuly Nurzhan – PhD student at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Сведения об авторе:

Арыстанбекұлы Нұржан – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Тіркелді: 11.04.2024
Қабылданды: 19.12.2024

Д. Мамырбаев^{1*} , Қ. Ержан¹ , Л. Исаева²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Назарбаев зияткерлік мектебі, Ақтау қ., Қазақстан

*e-mail: dmamyrbaj@mail.ru

ЕВАНГЕЛШИЛ ХРИСТИАН-БАПТИСТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ДІНИ АЛҒЫШАРТТАР

Мақалада евангелші христиан-баптистер қозғалысының қалыптасу алғышарттары, тарихи және теологиялық негіздері жан-жақты қарастырылды. Бұл бағыттың пайда болуына әсер еткен әлеуметтік, философиялық және діни теологиялық факторлар талданады. Атап айтсақ, баптизмнің негізін қалаушы Джон Смиттің көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен реформаторлар, анабаптистер, пуритандар және конгрегацияшылар сияқты діни топтардың философиялық және әлеуметтік идеялары зерттеледі. Сонымен қатар Джон Смиттің діндар адамдардың этикасы мен тұлғалық қасиетіне қатысты ұстанымдарына және шоқындыру рәсімінің маңыздылығына талдау жасалады. Реформация кезеңінен кейінгі Қайта өрлеу дәуіріндегі Еуропадағы протестанттық діни мектептердің қалыптасуы, олардың гуманистік идеялары мен теологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Англиядағы Баптизмнің таралуы кезеңіндегі саяси өзгерістер мен «Сенім декларациясы» сияқты негізгі құжаттардың маңызы сипатталады. АҚШ-тағы баптистік қозғалыстың табысты миссионерлік қызметі мен «Филадельфия ассоциациясы» заңдарының рөлі талданады. Баптистер санының эволюциялық өсу себептері зерттеледі. Қазақстанға дейінгі евангелші христиан-баптистердің миссионерлік қызметі, деноминациялары және бағыттарға бөлінуі қарастырылып, олардың жергілікті ерекшеліктері, діни мәтіндермен байланысы салыстырмалы түрде талданады. Зерттеу нәтижесінде баптизмнің тарихи, әлеуметтік және діни негіздері жүйелі түрде сипатталып, оның жаһандық және аймақтық деңгейдегі даму ерекшелігі ашып көрсетіледі. Зерттеу жұмысының құндылығы – евангелші христиан-баптистер бағытының еліміздегі заңды тіркелуі мен тіркелмеуінің себептерін, шіркеудің мемлекеттік билікке деген ұстанымдарын талдауында.

Түйін сөздер: христиандар, протестанттық, евангелия, баптисттер, миссионерлік.

D. Mamyrbayev^{1*}, K. Yerzhan¹, L. Issaeva²

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Nazarbayev Intellectual School, Aktau, Kazakhstan

*e-mail: dmamyrbaj@mail.ru

The Formation of Evangelical Christian Baptists: Historical, Social and Religious Preconditions

The article provides a comprehensive analysis of the preconditions for the formation of the Evangelical Christian Baptist movement, its historical and theological foundations. It examines the social, philosophical, and religious-theological factors that influenced the emergence of this movement. In particular, the philosophical and social ideas of religious groups such as reformers, Anabaptists, Puritans, and Congregationalists, which impacted the development of the views of the Baptist movement's founder, John Smith, are explored. The article also analyzes Smith's positions regarding the ethics and personal qualities of believers, as well as the significance of the baptismal rite. The formation of Protestant religious schools in Europe during the Renaissance period after the Reformation, their humanistic ideas, and theological characteristics are discussed. The political changes and the importance of key documents such as the 'Declaration of Faith' during the spread of Baptism in England are described. The success of the Baptist movement in missionary work and the role of the 'Philadelphia Association' laws in the United States are analyzed. The reasons behind the evolutionary growth in the number of Baptists are examined. The missionary activities of Evangelical Christian Baptists prior to Kazakhstan, their denominations, and divisions into different directions are considered, along with a comparative analysis of their local features and connection to general religious texts. As a result of the research, the historical, social, and religious foundations of Baptism are systematically outlined, and its global and regional development characteristics are revealed. The research is valuable for analyzing the reasons behind the registration and non-registration of the studied direction in our country, as well as the church's stance on state power.

Key words: Christians, protestants, evangelicals, Baptists, missionaries.

Д. Мамырбаев^{1*}, К. Ержан¹, Л. Исаева²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

²Назарбаев интеллектуальные школы, г. Актау, Казахстан

*e-mail: dmamyrbaj@mail.ru

Предпосылки возникновения евангельских христиан-баптистов, их особенности и позиции

В статье подробно рассмотрены предпосылки формирования евангельского христианско-баптистского движения, его исторические и теологические основы. Были проанализированы социальные, философские и религиозно-теологические факторы, оказавшие влияние на появление этого направления. В частности, исследованы философские и социальные идеи религиозных групп, таких как реформаторы, анабаптисты, пуритане и конгрегационалисты, оказавшие влияние на формирование взглядов основателя Баптизма Джона Смита. Также был проведен анализ его позиции относительно этики верующих, личностных качеств и важности обряда крещения. Рассмотрено формирование протестантских религиозных школ в Европе в эпоху Ренессанса после Реформации, их гуманистические идеи и теологические особенности. Охарактеризованы политические изменения и значение основных документов, таких как «Декларация веры», в период распространения Баптизма в Англии. Проанализированы успехи баптистского движения в миссионерской деятельности и роль законов «Филадельфийской ассоциации» в США. Исследованы причины эволюционного роста числа баптистов. Рассмотрена миссионерская деятельность евангельских христиан-баптистов до Казахстана, их деноминации и разделение на направления, а также сравнительно проанализированы их местные особенности и связь с общими религиозными текстами. В результате исследования систематически описаны исторические, социальные и религиозные основы баптизма, а также раскрыты его особенности развития на глобальном и региональном уровнях. Исследование ценное анализом причин регистрации и нерегистрации исследуемого направления в нашей стране, а также позиций церкви по отношению к государственной власти.

Ключевые слова: христиане, протестанты, евангелисты, баптисты, миссионеры.

Кіріспе

Евангелизация – грек тіліндегі «euangelion» сөзін аударғанда «ізгі хабар» мағынасын береді. Ал, терминдік мағынасы – Інжілдің кейбір бұйрығына сәйкес әлем халықтарын Құдай жолына шақыру, екі дүниеде де бақыт пен махаббатқа қол жеткізу үшін шоқындыру. Христиандықтың Інжілде кездесетін мұндай ізгі хабары тарихтың кей кезеңінде саяси тұрғыдан пайдалануы арқылы сакралданып, мемлекеттерді рухани әрі материалды отарлау мүдделеріне қолданылуы евангелизациялаудың үшінші бір қырын ашатындығы беймәлім емес. Қазіргі таңда да евангелизациялаудың әдістері әлемнің 122 мемлекетінде жұмыс істеп тұр. Зерттеушілер тарапынан жаңа діни ағымдардың (ЖДА) тарихы, әрекет ету аймағы және сакральды жазбаларға сенімі сараланса да, аталған бағыттың қарқынды бет-алысы, тұлға психологиясы мен қоғам өміріне тигізетін әсері концептуалды тұрғыдан тұжырымдалмай келеді. Осы тұста туындап отырған мәселені асқындырмай керісінше төмендетуге мүмкіндік бар ма? Евангелші христиан-баптистері туралы зерттеушілер не айтады? ЖДА-ның тарихы мен діни негіздері жайлы осы бағытты ұстанатын зерттеушілер не дейді? Тұжырымдарды салыстыра отырып, тақырыптың мәнін ашу маңызды деп ойлаймыз.

Христиан дініндегі миссионерлік әрекеттер әлем бойынша көптеген тарихи тағылымның өзгеруіне себеп болды. Мемлекеттердің қарым-қатынасына, мәдениеттеріне едәуір ықпал етті. Тәуелсіздік жылдары Қазақстандағы протестанттар әртүрлі бағыттар мен топтарға бөлінген болатын. Ал, дәл қазіргі ұстанымдары керісінше бірегейлікті қалыптастыруға бағытталып отырғаны байқалады. Бұл бірігу Иса Мәсіхтің дұғасына негізделіп жасалған. «Жазбада бірлік пен сүйіспеншік адамның Иса Мәсіхке деген адалдығын білдіреді, сенушілер мен сенбейтіндерді ажыратып көрсетеді. Ал, Иса дұғаны өзі үшін, шәкіртері үшін және барлық сенушілер үшін жасады (Киелі Кітап, 2001, Жохан 17: 1-23). Осыдан бағыттарға бөліну жолы бұрыс екендігін мойындап, қателіктерін түзетуде» деген тұжырым жасалған (Dwiraharjo, 2023: 20).

Қазақстандағы Евангелші христиан-баптистерінің қалыптасуындағы тарихи, әлеуметтік және діни алғышарттары бүгінгі заман тұрғысынан зерттелуі маңызды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада евангелші христиан-баптистеріне (ЕХБ) қатысты жүйелеу, сипаттау, тарихи шолу әдістерімен қатар тақырып бойынша жарияланған зерттеу жұмыстарына салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Мақаланы жазу барысында орыс ғалымдары Л.М. Митрохиннің «Баптизм история и современность» және «Баптизм и научная знания», Л.Н. Толстойдың «Христианство первых веков, Мысли о вере...», В. Штейннің «Баптизм и современность» атты еңбектерімен қатар, шетелдік ғалымдардың С. Генри мен А. Веббердің «A Short History of Baptists» (Баптистердің қысқаша тарихы), Г. Роберт пен А. Торбеттің «History of the Baptists» (Баптистер тарихы), Ж. Х. Шекспирдің «Baptist and Congregational Pioneers» (Баптистер және қоғамдық пионерлер), С. Двирахархо «Efforts to Unite Diversity in an Indonesian Baptist Churches Context: An Ecumenical Perspective based on John 17: 20-21» (Индонезия баптист шіркеулеріндегі әралуандылықты біріктіруге күш салу Контекст: Джон 17: 20-21 негізіндегі экумендік перспектива) және Дүниежүзілік ислам лигасының кеңесшісі Мункыз ибн Мухмуд Ас-Саккардың «Бог единый или Троица» атты еңбектері пайдаланылды. Аталған әдебиеттер негізге алына отырып, ғалымдардың пайымдаулары салыстыра қарастырылды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау әдісі қолданылды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Тәуелсіздік алғаннан бері елімізде көптеген діни ұйымның пайда болуына орай дін мәселесіне байланысты саяси бағыттар айқындала бастады. Оның конституциялық және басқа да қоғамдық сфераларға қатысты заңдық принциптері мен нормалары бекітілді.

Қазақстанда бүгінде дінді тұтынуы жағынан көп сипатты қоғам өмір сүреді. Соның бірі – Қазақстанда ХІХ ғасыр аяғы мен ХХ ғасыр басында пайда болған – баптизм (евангелші христиан-баптистері). Қазіргі кезде евангелші христиан-баптистері Қазақстан Республикасындағы шіркеулер кеңесін құрған.

Бүгінгі таңда елімізде тіркелген евангелші христиан-баптист қауымдастығының саны 186 ұйымды құрайды, сонымен қатар бұл ұйым миссионерлік әрекетін тарихпен байланыстырып еңбектер жазуда. Евангелші христиан-баптист ілімі мен ғибадат ерекшеліктерін, қоғамдық ұйымның эволюциясын терең ғылыми талдауды және теориялық зерттеуді қажет етеді.

Осы мақсатта, ғылыми мақала нәтижесіне қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер алға тартылады:

- евангелші христиан-баптист шіркеуінің пайда болуы мен қалыптасуы және таралуының рухани-мәдени алғышартын анықтау;

- «баптизм» бағытының пайда болуына әсер еткен діни көзқарасын анықтау;

- «евангелші христиан-баптистерінің» Қазақстандағы шіркеу жұмыстары, сондай-ақ өзге діндер және мәдениеттермен ықпалдастық үдерістеріне талдау жүргізу;

- евангелиялық христиан-баптист шіркеуінің Қазақстан Республикасындағы діни рухани үдерістерге ықпалын, конфессиялық кеңістік пен қарым-қатынастағы орнын анықтау.

Негізгі бөлім

Мартин Лютер бастаған протестанттық реформация қозғалыс ретінде ХVІ ғасырдың 20-жылдары жұмысын тоқтатты. Осы кезде протестанттық жүйеде екі түрлі бағыт қалыптасты.

Біріншісі: Мемлекеттің саяси ұстанымын жақтайтын, ант қабылдайтын магистірлік реформаторлар англикан, елуіншілер, адвинтистер сияқты шіркеулер;

Екіншісі: Билікпен байланысты үзуді дәріптейтін, ант қабылдамайтын тәуелсіз реформаторлар, конгрегацияшылар және т.б шіркеулік топтар.

Осы екі негізгі ұстанымнан тараған протестанттық ағымдардың саны мыңнан асады. Себебі христиандық теологиядағы, иррационалды және рационалды сенімдерде, отбасылық һәм ғаламдық, тіпті экономикалық, логикалық, әртүрлі әлеуметтік факторға, көзқарасқа байланысты бөліну, конфессиялар, деноминациялар, секталау туындап отырған. Осы мәселе туралы баптизмді зерттеуші орыс ғалымы Л.М. Митрохин (1930-2005) өзінің «Баптизм и научное знание» атты еңбегінде: «Діни сенім – «адам – дін» қатынасы аясында пайда болмайды. Керісінше діни дүниетанымы әртүрлі әлеуметтік факторлардың әсерінен, нақты күнделікті тәжірибенің және тағы да басқа жайттардың әсерінен қалыптасады», – деген (Митрохин, 1969: 11). Л.М. Митрохиннің бұл пікірін жақсы пікірлердің қатарына қосқанымызбен, діни сенімнің адам-дін қатынасынан, яки теологиялық тараптан құрылғаны да тарихи шындық екенін ескереміз.

Негізінен протестанттық немесе жалпы христиандық бағыттардың көбеюінің және адам мен дін қатынасының қалыптасуына негізгі себеп антикалық христиандықтағы дихатомиялық бөлінуінен басталады. Иса мен он екі апостолдың тарапы және Апостол Павелдің дін таратудағы жаңаша әдістерін тоқталып өтпей болмас. Бұл жайлы Н. Б. Антонов өзінің «Иудаизм от А до Я» атты еңбегінде «Исаның он екі апостолы және ерушілер басында Исаның тікелей шәкірттері – апостол Петр мен Иаков тұрды. Олар

Павелға үзілді-кесілді қарсы болатын», – деп христиандықтың екіге бөлінуін баяндаса (Антонов, 2007: 211), ұлы ғалым Л.Н. Толстой өзінің «Христианство первых веков, Мысли о вере» атты еңбегінде «Антиохиядағы апостолдар соборының шешімінен кейін, иудеохристиандар біржола жалпы христиан диаспорасынан бөлінді. Павелдің соңынан ерушілері тарихта алғаш рет 52-жылы христиан діні деп аталды», – деп Павелдің нұсқасын күллі еврей емес халыққа таралған христиан бағыттарының түпкі нұсқасы екендігін көрсетеді (Толстой, 1919: 5). Осындай ойлары үшін Л.Н. Толстойға Орыс Православ шіркеуінен анафема (қарғыс) жарияланған. Әуелде еврейлер христиан дінін өз араларында реформаланған яһудилік ретінде уағыздаған. Апостол Иаков пен Петр христиан дінін одан әрі өзгертуді қаламаған, егер Мұсаға түскен өсиеттерді ұстануды не сүндеттеуді талап етпей шоқындыруға бел буған Апостол Павел болмағанда, христиан діні бұндай дәрежеге жетпейтін еді. Дихатомиялық бөліністе діни сенімді қалыптастыратын догмаларда түрленді. Кей зерттеушілер христиан дініндегі бағыттарға бөлінуді шоқындыру рәсімімен байланыстырады. «Шомылдыру күнәхарларға арналған іс болса, Исаның Иордандағы шоқыну рәсімінің мәні қалай болғандығы туралы сұрақ бағыттардың пайда болуы мен шәкірттерінің шатасуына әкелетін іс...» (Kowalski, 2021: 460). Біздің зертеп отырған бағыттың басты ерекшелігі де осы шоқындыру рәсімінің қасиеттілігі мен уақытына байланысты болмақ.

Еуропа католиктік шіркеудің инквизициясы мен индульгенциясына алданып жүргенде, антикалық Батыс этикасынан және жалпылама гуманизмнен ажырап, папа билігінің озбырлығына көне бастаған. Реформация кезеңінде папалық биліктен Еуропа халқы азаттық алып, Қайта өрлеу дәуірінде сананың, діннің, өнер мен ғылымның тәуелсіздігін талап етіп оянған халық түп-түқиянымен көтерілді. Барлық іске әділдік пен гуманизмге негізделі отырып баға берілуін талап етті. Сол себепті баптизм пайда болғанға дейінгі дәуір арпалысқан кезең, адамзат тарихындағы діндар адамның толық еркіндікке ұмтылған уақыты. Реформацияның алғашқы кезеңінде ерекше күрделі ақыл-ойлы, ар-ұжданлы тұлғалар үстемдік етті. Цвингли бұл кезеңнің тұлғаларын былайша таныстырды: «Эразмның даналығы, Лютердің діни принциптері, Томас Мюнцердің көзсіз батырлығы сияқты ерліктің үстінде құрылды» деген (Zwingli, 2016: 5). Сондықтан Баптизм протестантизмнің ішіндегі аса діншіл және харизмалық қасиетпен көріне бастады. Баптизм өзіне дейінгі ағымдардан да сан қырлы элементімен түрленіп, қай заманда бол-

сын өзекті тақырыптың бірі болып қала бермек. Баптизмнің пайда болғандағы бірінші талабы – шіркеу және адам санасының тәуелсіздігі, яғни Құдайға толық берілу әрі бағыну болды.

Баптизм эволюциялық тұрғыдан жоғарыда көрсеткен екінші топтан өрбіген, шіркеудің пайда болу кезеңінде саяси билікпен ұштасқан, шіркеуден тәуелсіз болу принциптермен өмір сүруі керек деген ұстанымда болды. Баптизм өрбіген реформаторлық бағыттың басында XVI ғасырда пайда болған анабаптистер тұрды. «Протестанттықтың негізін салушы М. Лютер мен Ж. Калвиннен кейінгі үшінші адам, протестанттық жолда күрескен Ульрихт Цвингли осы топқа анабаптистер, яғни «қайта шоқынғандар» деген атау бергендігі туралы айтылады» (Мункыз, 2009: 23). Бұл бағыттың ұстанымы: шіркеудің пайда болуындағы ұстанымы мемлекетпен одақтасқан, саясиленген шіркеуге бағынбау және адамды сәби шағында шоқындырмау, керісінше адам саналы жасқа келгенде шоқынуын құп көрген. Анабаптистер осы көзқарастары үшін Еуропаның барлық елдерінде қудаланды. Анабаптистер мен баптистер атауы мен кейбір сипаттары ұқсағанымен, екеуі екі бөлек бағыт. Екі мектепке ортақ ұстаным – адам ересек шағында суға шомылып, шоқына алады.

Баптистердің пайда болуына көбірек әсер еткен компромистік сипаттағы, Тюдор реформациясының нәтижесінде пайда болған англикан шіркеуі. Англияда Рим-католик шіркеуінің бай мұрасы сақталды. Сонымен бірге Англия – күшті монархиялық және қуатты парламенттік жүйеге ие болған алғашқы христиан мемлекеті. Англия реформасы Лютердің де, Калвиннің де мақсатымен үндеспеді, бәлкім папалық жүйені корольдің ықпалына ауыстыру және ұлттық идеология жасау мақсаты басымдыққа болды. Англикан шіркеуін ірі буржуазия қолдады. Англикан шіркеуінің ішінен пуритандық (тазарту) бағыт пайда болды. Бұл бағыттың оң қапталында персвтерияндар орналасты. Бағыт жоғарғы сатыдағы таптың және ірі буржуазияның мүддесін қолдады. Ал екінші топ – конгрегацияшылар Англикан шіркеуінен толық азаттық алып, тәуелсіз шіркеу атану. Бұл бағыт ұсақ буржуазияның мүддесін қолдады. Конгрегацияшылар корольдік билікке қарсы, ал зайырлы билікке толық бағынатынын мәлімдеді. Тақуа адамдардың балалары болашақта тура жолды табу ықтимал-дылығы мол деп, сәбилерді шоқындыру рәсімін өткізуге рұқсат берген. Осы тұста конгрегация-шылардың бұл екі ұстанымына түбегейлі қарсы баптистер пайда болды.

Осылайша баптистік XVII ғасырда пайда болды. Бұл бағыттың негізін салушы Кембридж

университетінің түлегі 1593 жылы магистр дәрежесін алған, ағылшын шіркеуінің діни қызметкері әрі уағызшы, сепаратист – Джон Смит (1554-1612 ж). Ол реформацияның нәтижесінде папалық билік Англияда әлсірегенмен, VIII кароль Генрихтің папизімі күшейгеніне қарсы болды. «Осы тұста пуритандар кейінірек баптистер әділдікті орнату мен шіркеуден «папизімді» түбімен құрту үшін көтерілген болатын», – десе (Митрохин, 1969: 5), Корнел университетінің профессоры К.Хенри өзінің «Баптизмнің қысқаша тарихы» атты еңбегінде: «Реформацияның әсері Англия халқын қатты толқытты, соның себебінен XVII ғасырдың басында пуритандардың католик билігіне қарсылықтарының жемісі ретінде баптизм пайда болды», – дейді (Henry, 1967: 43). Осы жерде ғалымдардың пікірі көбіне папизімнің сарқыншағын түгелімен жоюға бағытталған. Баптизмнің бастауы христиандық бағыттағы пуритандардың конгрегацияшылар деген тармағынан туындағанын көрсетеді.

Джон Смит сөздерінің бірінде баптистердің ұстанымын былайша жектізеді: «Апостолдардың мұрагерлері әділдік жолындағылар. Ал, мұрагерлік жолды католиктік және англикандық шіркеу баяғыда үзген болатын. Дін қызметшілері және билікпен ұштасқан шіркеулер дінбұзарлар деп анафема жариялады. Сол үшін ақиқат сенім мен шіркеуді қалпына қайтадан келтіруіміз керек», – деп теологияда иудеохристиандар емес Павелдің нұсқасында тұрды. Джон Смит адасып, ақиқаттан ажыраған, күпірлік жолына түскен ересектер, саналы түрде шоқынуды ләзім, себебі сәби шақта шоқындыруы Инжілге қайшы, оның үстіне Құдайға христиандар адал болмай папаның айдауына көнгені үшін күнәһар деді. Осылайша адасқан қауымды туралыққа шақыру идеясын алға тартты. «Англия корольдігі мұндай радикалды көзқарастағы адамдарды қудалаумен қатар, ойларынан қайтып тәубеге келуін немесе елден көшу сияқты екі түрлі талап қойды» (Митрохин, 1997: 153). Джон Смиттің дін мен билік-тің қатынасын айыптаса да, Троица сенімімен келіскен. Джон Смиттің діни сананың тәуел-сіздігі мен шіркеудің тәуелсіз болу тұжырымы шынайылыққа, діни ұстанымдағы екіжүзділікке қарсы күрес, әділдік пен діни қасиеттілікті ашып түсіндіруге тырысқан. Джон Смит «Апостолдар мұрагерлік жолы» деген концепциясында не мақсат тұтқаны ғылым саласына қызықты болуы керек деген ойдамыз. Апостолдардың мұрасын жаңғырту баптизмнің асқақ идеясының бірі, бұл жайлы: АҚШ-тың Оңтүстік баптистерінің экс-президентті Альберт Вардин өзінің «Насколько самобытным было баптисское движение в Российской империи?» атты мақаласында ерек-

ше пікірін былайша жеткізеді: «Баптисты – это не культ с каким-то особым откровением. Это движение, которое пытается максимально приблизиться к вере и жизни Апостольской Церкви и провозгласить Евангелие Господа Иисуса Христа всем людям, в каждом народе» (Вардин, 2009: 160). Бұл ойда да, теологиялық тұрғыдан зерттелуі тиіс қызықты әрі академиялық ортаға күнгірт тартқан мәселелер бар. Мысалы, апостолдар шіркеуі мен баптистердің ортасындағы ұқсастық пен қайшылықтар, сенім, миссионерлік әрекеттер сияқты тақырыптар көп.

1606 жылы Джон Смит жақтаушыларымен негізгі шіркеуден бөлініп, Голландияға діни еркіндікті аңсап көшеді. Бұл жерде Джон Смит армения және меннониттер шіркеуі идеяларымен танысады. Адамды ересек кезінде шоқындыру керек деген ойымен толық келісіп нақты тұжырымдады. Сонымен қатар реформациядан кейінгі гуманизм әсерінен өздері сияқты евангелші христиан бауырларын бір шіркеуге біріктіріп, Исаны шіркеу басшысы ету идеясына келген. «Джон Смиттің сенімі христиан діні барлық адамзат үшін, кім құтқарылғысы келсе құтқарылады» (Schakespeare, 1907: 147), – деп Иса тек еврейлер үшін деген иудеохристиандардың сеніміне қарсы болған.

Баптистердің Томас Хелвис пен Джон Мертон бастаған тобы қанша қудалау көрсе де, Англияға қайта оралып, сол жерде шіркеу орнатады. Бұл топтың танымы бойынша «Жалпы баптистер» деп аталды. Бағыттың сенімі бойынша Иса айқыш ағашта құрбан болуымен бүкіл адамзаттың күнәсін қаны арқылы мойнына алған. Адам өз еркімен Исаны құдай ретінде қабылдауы керек, сонда ғана құтылады. Құдай адамның тағдырын өз қолына берді дейді. Құтқарылуға жетуге де, құтқарылудан айырылып қалуға да болады. Сонымен 1612 жылы Лондонға қайтқан шәкірттері «Сенім деклорациясы» атты ұстанымын жариялайды. Деклорацияда: «Шіркеудің сыртында құлшылықтағы христиандар тек мәсіхтің өмірді жақсартатынына, жеміс беретініне сенетін өкінген адамдардан ғана тұратындай көрінеді. Шіркеу – бұл тек әділ және кемел адамдардың рухы арқылы қалыптасатын шынайы рухани көрінбейтін шіркеу», – деді. Осылайша баптистік діни сенім адам баласынан шынайы илану мен ізгі қарым-қатынасты талап етті. Ал оның қарымтасына діни адамдарға әділдік пен шындықтың жолынан тайқымайтын декларация ұсынды. Адамдардың дін мен шіркеуді пайда көзі екен деп қате түсінулері мен Құдайға жағу әрі шіркеудің қызметінде жүру адам өміріне пайда әкелуі керек деген жаңсақ пікірден тазалауды мақсат етті. Л.М. Митрохиннің «Баптизм

и научное знание» атты еңбегінде: «Баптистердің декларациясында нақты екі ұстанымға тоқтағандарын айтады:

1) Адам сәби шағында емес саналы жасқа келгенде шоқынып шіркеуге қабылдануы керек;

2) саясиланған дінбұзар биліктен тәуелсіз және ар-ождан бостандығы мен биліктен баптистердің автономды өзін-өзі басқаруын талап етті» (Митрохин, 1969: 5).

Англиядағы жалпы баптистер туралы Г. Роберт өзінің «Баптизм тарихы» атты еңбегінде: «Англиядағы баптистер саны жылдам өспеді, 1612-1626 жылдар аралығында ел бойынша бес шіркеу мен 150 ұстанушысы ғана болды», – дейді (Robert, Torbet, 1993: 40). Америкалық ғалым Р. Уилсон өзінің «Зайырлы қоғамдағы дін, әлеуметтанулық талдау» атты еңбегінде «Англияда баптистердің саны 1965 жылы небары 267 мыңға әрең жетті», – деп әрекеттің шабандығын көрсеткен (Wilson, 1966: 23). Англияда баптистерді 1689 жылға дейін қудалау жүрді, бірақ осы жылы қабылданған «Толеранттылық актісінен» кейін бұл бағытқа еркін жұмыс жүргізуге рұқсат береді. Жалпы Англиядағы баптизм баяу дамып, 1965 жылдың өзінде 267 мың еруші тіркелген болатын (R. Wilson. 1966. 35). Бұлай болудың себептері де жоғарыда келтірген саяси ықпалдың әсері негіз болды.

Баптизмнің екінші бағыты 1633 жылы Солтүстік Америкада пайда болды. 1639 жылы Роджер Вильямс алғаш рет ұйым құрды. Алғашында адам саны баяу дамығанымен, 1707 жылы «Филладельфия ассоциациясы» құрылып, АҚШ пен шетелде миссионерлік әрекеттері қарқынды дамыды. Мысалы, 1784 жылы 35 мың ересек, 1850 жылы 700 мың ересек, 1900 жылы 4 миллион ересек ерушіге көбейіп отырған. «1944 жылы қара нәсілді баптистердің саны да көбейіп, 6 миллион 433 мыңға жетті», – дейді (Lohuston, 1956: 4). Ал, «XX ғасырдың 1962 жылғы әлемнің ресми статистикасында баптистердің саны 24, 3 миллион болды, соның 21 миллионы – Америкада еді» (Митрохин, 1969: 6). Ал, 2010 жылы АҚШ-та халық 51,5%-ға, яғни 159,85 миллионға жеткен. 2023 жылы АҚШ-та, халық саны 331449281 адам құрады. Сол халықтың 55%-ы, яки шамамен 170 миллионы баптистер деп есептелді. «АҚШ-та баптистердің 38 тобы тіркелген» (Blatlock, 2005: 15). Баптистер санақтарына көмелетке толмаған балаларды алмайтыны тағы бар. Бұл бағыт Кальвиннің іліміне негізделген «Партикулиттер» тобы деп те аталған болатын. Партикулиттердің сенімінде Құдай таңдаған адам ғана құтқарылады. Исаның құрбандығы барлық адам үшін емес, оған сенгендер, таңдалушылар үшін. Адамдардың таңдалушыларына қасиетті рух қонады. Партикулиттер діни жорал-

ғыларды сақтағанда ерекше қаталдық танытады. Америкада баптизм кеңінен тараған, бірқатар президенттері де – осы бағыттағы адамдар.

Заманауи зерттеушілер Америкада баптистік бағыттағы 4 президенттің де уақытында соғыс болмады және олардың қолы қанға боялмауының себебіне діни көзқарасы әсер етті десе, В. Штейн өзінің «Баптизм и современность» атты еңбегінде: «В списках «братьев во Христе» числятся миллионеры Рокфеллеры, «Крестный отец атомной бомбы» бывший президент США Трумен и другие, им подобные», – деп қысқа қайырады (Штейн, 1969: 4). Труменнің 1945 жылы атом бомбасын Хиросима мен Нагасакиге тастауына келісім беруі, діни көзқарасынан емес, бәлкім, сол кездегі Жапонияның империялық көңіл күйін басу және соғысты тоқтату мақсатында болды деп пайымдаймыз. Соғыс тоқтамаса оданда көп адамның өлімі болады деген саяси пікір жасалған. АҚШ-тың Оңтүстік аймағындағы баптистер күл иеленушілік пен нәсілдік дискриминацияны ерекше қолдау жолында белсенді қызмет атқарды. Бұл тақырып та зерттеуді талап етеді. Протестанттар Америкада дамыған сайын түрленуі, құлдыққа қалыпты қарауының себептері, сол кездегі діни әрі саяси мәселені тереңірек түсіну өзекті.

Ресей империясына таралғаннан кейін Петербургте баптизмге етене жақын евангелші христиандар деноминациясы пайда болып, қазақ жерінде де қызметі бүгінге дейін жалғасуда. Егер әмперикалық сауалнама деректеріне сүйенсек, баптистер 1890 жылы Орталық Азияға Кавказдан Транскаспий жолы арқылы келген. Баптистердің Қазақстандағы тіршілігі XX ғасырдың басында 1903 жылы, яғни Қостанай уезінің Николаевка кентіне үкіметтен қоныс аударуға рұқсат алып, Украинадан көшіп келген уақыттан бері жұмыс жүргізеді. 1917 жылы 1-маусымында басылған «Түркістан епархиялық газетінің» №13-де, «Орталық Азияда 2000-нан, астам баптист бар» делінген. Ал «2008 жылы баптистер Қазақстандағы қызметтерінің 100 жылдықтарын тойлады» (Борбасова, 2009:30). Қазіргі таңда Қазақстанда бұл бағыттың тарихы 121 жылға созылды. Сенушілердің саны шамамен 10.000-15.000 аралығында.

Баптистердің католиктерден бірнеше айырмашылығы бар:

- Інжіл – шіркеудің негізі, папа ешқандай да қасиетті емес. Папа күнәсіз дегенге келіспейді;

- Інжілді папаның талқылауынсыз, әрбір иланған адам өз таным көкжиегіне негізделе түсінуге хақылы. Өз тілінде Құдаймен байланысуға да хақы бар;

- Жеті апокрифтық жазбаларды мойындамау;

- Папаның билігі мен күнәлерды кешіруін және католиктік құпия кешті, Иконаны, Мә-

риямды құдайландыруды, тазартушылық пен құпия шіркеуді мойындамайды. Сондай-ақ католиктік индульгенцияны, адамның санасын Інжілден басқаға бағындырғысы келгендердің барлығына қарсы;

- Ізгі істер – сенімнің жемісі, бірақ құтқарылу ізгілікте емес, сенімде;

- Барлық протестанттық шіркеу тәуелсіз;

- Түсініксіз тілде дұға оқуға тыйым салынады. Құлшылық етуші өз тілінде дұға жасауы ләзім;

- Монахтыққа жол берілмейді: дін қызметкері міндетті түрде үйленуі керек;

- Қасиетті рух әке мен ұлдан шығады. Исада екі табиғат және екі ерік бар (Осы сенімде Католиктік сеніммен келіседі).

Баптизмнің тағы бір қасиетті ұстанымы миссионерлік, барлық халықты шоқындыру миссиясын Матфейдің евангелиясынан алады, онда: «Халықтың бәрін Әке, Бала, Қасиетті Рухтың атынан шоқындырыңдар», «Оларға менің әмір еткен ісімді ғана жасатқызыңдар» (Киелі Кітап, 2001, Мф. 28: 19-20). Сондай-ақ Марк Евангелиясында «Әлемді шарлап, Евангелиямды барлық жаратылғандарға таратыңдар», – деп айтылған (Киелі Кітап, 2001, Мк 16: 15-16). Евангелизация немесе миссионерлікті протестанттық және католиктік шіркеулер белсенді түрде жүзеге асырады. Осы жерде Інжілдің қарама-қайшы хабарлары бойынша Исаның жеке басына келетін болсақ, ол Мұса мен Жақып пайғамбарлардың ісін жалғаушы, Израйльге түскен пайғамбар. Христиан дінін әлемдік діндер қатарында санау Құран мен Інжіл хабарларында теріс деген көзқарастар бар. Исаға миссионерлікті таңу бұрыс болып саналады дейтін теологтар қатары бар. Ақиқатында Христос Израйль ұлдарын құтқару үшін келген, Ал боялған кейінгі Апостол Павел нұсқасындағы христиандық Құдайдың Үш Ипастасымен түрленіп, басқа ұлттарға таралды. «Апостол Павелдің ерекше теологиясының қалыптасуына көбіне өзінің Дамаск қаласына саяхаты мен Інжілді өзінше форматта түсіндіруі себеп болды», – деп көрсетті (Paul, 2018: 417).

Сондай-ақ ол бір сөзінде: «Павелдің айтқан сөздерін Иса мүлдем айтпаған, мысалы Иса өзін құдай деуі сияқты», – деген. Сөзімізге Артур Вандалайдың «Раскрытая Вселенная» атты еңбегіндегі: «Павел положил начало тому, что сегодня называется христианством», – деген тұжырымы да бар. Христиандықты әлемдік дінге көтергендіктен миссионерлік іске қосылды. Бұл шоқындыру жүйесі академиялық ортада түсініксіз болмақ. Себебі Исаның апостолдары Матайдан жеткен ізгі хабарда: «Ал, Иса: Мен тек адасып кеткен қойларға ұқсас исраил хал-

қына ғана жіберілгенмін, – дейді» (Киелі кітап, 2001: 15/25), – деген Інжілдегі Матайдан жеткен өсиетке сүйеніп, басқа халыққа уағыздарын жүргізбеді. Исаның өмірі де, өлімі де исраил халқы үшін болды деген ұстанымда еді, алғашқы еврей ерушілер басқа ұлттарды аралап миссионерлік әрекет жасамады. Ал Құранда «Әли-Имран» сүресінің 49-аятында «Алла оны (Исаны) исраил ұлдарына елші етіп жіберді», – деп эманципацияға жол ашады және антисинтезделуі дінтанулық тұрғыдан тереңірек зерттеуді талап етеді (Мамырбаев, 2021: 25).

1965 жылы II Ватикан Соборы евангелизацияға байланысты заң шығарды. Онда, шіркеулердің миссионерлік қызметі қарастырылды. Орта ғасырда евангелизация сөзі рухани атаққа ие болса, қазіргі таңда католиктік шіркеуді құрайтын христиандардың миссионерлік іс-әрекетіне ұласты (Борбасова, 2009: 29).

Қазақстандағы евангелші христиан-баптист шіркеуінің қызметі Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, 1992 жылы «Діни сенім бостандығы туралы» Заң аясында ресми түрде тіркелуге қарсылық танытпаған. 2011 жылдың басында елде баптистік 364 діни бірлестік болып, қайта тіркеуден 100 жергілікті діни бірлестік өткен. Қазіргі таңда заңды тіркеуден өткен 196 діни бірлестік бар. Сонымен қатар «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңның кей тармақтары бірлестіктердің діни көзқарасына қайшы келгендіктен тіркелуден бас тартқан қауымдар да бар. Өздерінің айтуынша: «Тіркелмеген қауым мемлекетке қауіп төндірмейді». Бірақ құдайлық заң мемлекеттік заңнан биік деген діни көзқарасы және миссионерлікпен шіркеу аумағында ғана айналысу деген тармақшаға байланысты тіркеле алмайтындықтарын ашық айтады.

Нәтижелері және талқылама

Джон Смиттің пікірі бойынша: «Шіркеуде апостолдар мұрасын жаңғырту, реформацияның алғашқы талаптарын сақтай отырып діни жүйенің саясатқа кірікпей дамуы» болды. Діни көсемнің ойынша Еуропа христиандары еврей емес халыққа дінді насихаттаған Апостол Павелдің нұсқасында бұл асыл дінді таныған, рухани тәртіпті, қауіпсіздікті және тұрақтылықты сақтай алатын жалғыз жол деп сенеді. Джон Смит христиандардың «күлдірауын» реформацияның өз бағытынан айнып конформизациялануынан деген пікірімен түсіндірді. Осылайша христиан сенушілері өздерінің алғашқы рухани түп нұсқаларынан алыстады деп тұжырымдады. Нәтижесінде христиан сеніміндегі халық екіге бөлініп, «түсініспеушілікте» өмір сүрді әрі тыныштық өмір үшін қымбат

баға төлеуге мәжбүр болды. Джон Смит «Адамды ересек кезінде шоқындыру керек» деген ойымен толық келісіп нақты айқындады. Сонымен қатар реформациядан кейінгі гуманизм әсерінен өздері сияқты евангелші христиан бауырларын бір шіркеуге біріктіріп, Исаны шіркеу басшысы ету идеясына келген. «Джон Смиттің сенімі христиан діні барлық адамзат үшін, кім құтқарылғысы келсе құтқарылады» (Schakespeare, 1907: 147), – деп миссионерлік арқылы адамзаттық миссияларына тағы да жол ашты. Мақалада апостол Павелдің жалпыны құтқару деген нұсқасынан бөлек апостолдар шіркеуінің дихотомиялық бөлінуі, ұстанымдары және Исаның пайғамбарлық міндетінің ауқымына байланысты талқыламалар жасалды.

Баптизм пайда болғаннан кейінгі бөлінулер Англиялық және АҚШ-тық жамағат болды. Томас Хелвис пен Джон Мертон бастаған бір топ Англияда «Сенім декларациясын» ұстанатын «Жалпы баптистер» шіркеуін құрды. Бағыттың сенімі бойынша Иса айқыш ағашта құрбан болуымен бүкіл адамзаттың күнәсін қаны арқылы мойнына алған. Адам өз еркімен Исаны құдай ретінде қабылдауы керек, сонда ғана құтылады. Құдай адамның тағдырын өз қолына берді деген топ. Баптизмнің екінші бағыты Роджер Вильямстың бастауымен 1633 жылы Солтүстік Америкада пайда болған және «Филадельфия ассоциациясы» үкімдерін ұстанатын «Жеке баптистер». Алғашында адам саны баяу дамығанымен, 1707 жылы АҚШ-та миссионерлік әрекет қарқынды дамыды. Екі бағыттың ұстанымы мен айырмашылығы талқыланады. Баптистік шіркеудің пайда болу алғышартын, христиан дінінің антикалық дәуірінен тартып жатқан негізін, реформация кезеңіндегі жандануын, әрі Англия және АҚШ-тық сипатта миссионерліктің түрлері талқыланды. Осылайша қазақ жеріндегі баптистерге баға берілді.

Сонымен қатар біз далалық зерттеуімізде «BAPTISTS» сөзінің әр әріпінде терең мағына бар екенін анықтадық. Мысалы:

В – (Biblical authority) Құдай сөзі, Інжілдің шексіз билігі, кітап нені растаса баптист соны шындық деп қабылдайды;

А – (Autonomy of the local church) Әр шіркеудің жеке автономиясы, олардың барлығы тәуелсіз. Пастер Исаның алдында қауым үшін жауапты;

Р – (Priesthood of the believer) Әрбір сенуші Құдайдың қызметкері, миссионер;

Т – (Two ordinances) Екі құрметті рәсімді атқару:

1. Шомылдыру рәсімі арқылы адамды Исаның өлімі, жерленуі мен қайта тірілуі арқылы бір тұтастандыру.

2. Кешкі астағы ритуалдарды жасату, бұл Исаның күнәләр үшін өлгенін білдіреді;

I – (Individual soul liberty) Жеке жан бостандығы. Баптистік сенімде адамды дінге мәжбүрлеуге болмайды;

S – (Saved, baptized church membership) Құтқарылған және шоқындырылған қауым мүшелері;

T – (Two offices in the church) Қауымда пастер мен дьякон ғана қызмет жасайды, иерархиялық билікке қарсы;

S – (Separation of church and state) Шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі, Құдай екеуін де құрды және екеуінің бағыттары бір-біріне сәйкес келмейді. Екеуі де бір-бірін бақыламауы керек және олардың арасында одақ болуы мүмкін емес. Шіркеу әділеттілікте үкіметке көмектесе алады. Бірақ үкіметті бақылауға да хақы жоқ дегенге сай келеді. «Ал баптистік шіркеудің тәуелсіздігі дегеніміз оқшаулану емес. Баптистік қауым басқа шіркеулермен өзара мүдделер негізінде жақсы қарым-қатынас құра алады» (Afolaranmi 2022: 5). Қазақстанда заңды тіркеліп қызмет ететін шіркеулерді жоғарыда келтірдік.

Қазақстандағы заңды тіркелген баптистік қауымда бұл рәсімді жүргізу пастердің жауапкершілігінде. Ал тіркелмеген топта шынайы иланған және пастер сенім артқан сенуші шомылдыру рәсімін атқара береді. Баптистер басқа христиандар сияқты, адамның тәубеге келіп, куәлік келтіріп, шомылдыру рәсімінен өткенде барлық пенделікпен істеген күнәлары жойылып жаңа өмір басталатынына сенеді. Елдегі баптистік топтар Кальвиндік тұжырымды ұстанатын «жеке баптистер», яғни таңдалған адамдар ғана құтқарылады деген сенімде.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, протестанттық бағыт ішіндегі евангелші христиан-баптистерінің діни, саяси, әлеуметтік мұрат-мақсаттары сонау XVII ғасырда Реформацияны әрі қарай дамытуы барысында басталған. Католиктік папизм мен англикандық шіркеудің конформизациялануына қарсы топтың наразылығынан қалыптасқандығы анықталды. Жалпылама 1000-нан астам протестанттық бағыттың қалыптасуына әрі бөлінуіне себеп болған – «адамның діни сенімі» саяси, діни, әлеуметтік, экономикалық және теологиялық көзқарастардан қалыптасқандығы сараланды. Баптистік бағыттың діни қауымдастық ретінде тарих сахнасында пайда болуына сол кездегі діни, саяси ахуал, корольдік билік пен халықтың ортасындағы түсініспеушіліктер әсер еткендігі талданды.

Баптизмнің негізін қалаушы Джон Смиттің ұран көтеруіне негізгі себептер және мәселені шешу мақсатында ұсынған міндеттері талқыланды.

ды. Құдайлық әділдік пен гуманизмді орнату, шіркеуді қайта жандандыру үшін католиктік және англикандық шіркеу үзген «Апостолдар мұрасын» қайтаруды талап ету жолы анықталды. Билік пен шіркеудің қатынасы және діннің саясиленіп түпкі негізін жоғалту принциптері сараланды.

1612 жылы баптизмнің Англиядағы бағытының жазған «Сенім декларациясы» мен АҚШ-тағы баптистік топтың 1707 жылы жазған «Филладельфия ассоциациясы» салыстырыла отырып талданды. Құжаттардағы ортақ принциптерімен қатар әрқайсысының өзіне тән сипаты көрсетілді. Құжаттардағы тереңірек зерттелуі тиіс тақырып – адамның Құдай мен дінге сенуінің қарымтасына пайдасын көздеуі. Декларацияда осындай адамның бойындағы дінге деген ізгіліктің жоғалуы және керісінше пайдакүнемдік, коммерциялық қатынастардан аулақ болу жолы анықталды.

АҚШ-тағы баптистердің діни сенімдерінің ерекшеліктері талданып, оқырманға ұсынылды. Бағыт ұстанушыларының 1784-2023 жылдар аралығында 35 мыңнан 170 миллионға жеткені туралы статистикалық мәлімет келтірілді. Бап-

тистік бағытты ұстанған АҚШ-тың президенті Труменнің 1945 жылы атом бомбасын Хиросима мен Нагасакиге тастауына келісімі, нәсілдік дискриминацияны құлдық мәселелеріне діни ұстанымдар көрсетілді.

Баптизм – христиан әлеміндегі ауқымды әрі күрделі бағыт. Сондықтан еліміздегі қарқыны мен көрінісін, миссионерлік әдістерін бір шағын мақалаға сыйғызып, түгел қамтып баяндау қиын. Біз өз тарапымыздан маңызды факторларына, пайда болуына әсер еткен діни көзқарасқа, Қазақстандағы шіркеу жұмысына және өзге діндер мен мәдениеттерге ықпалдастығын нысана ретінде арнайы қарастырып, қысқа болса да тұжырымдар мен түйіндеулер жасауға ұмтылды. Евангелші христиан-баптист шіркеуінің Қазақстан Республикасындағы діни рухани үдерістерге деген ұстанымы, конфессиялық қарым-қатынастағы ұстанымы анықталып ұсынылды. Осы тақырыпқа қатысты материалдарды жинап, жүйелеп, оның дамуы мен жаңаша әдістегі миссионерлік әрекеттерін, тенденциялар мен заңдықтарын айқындай отырып зерделеуге зәрулік бар.

Әдебиеттер

- Afolaranmi, A. O. (2022). Conflict Resolution and the Autonomy of the Local Baptist Church: A Critical Review. *International Journal of Religious and Cultural Practice*, №7(1), 1-11. <https://doi.org/10.56201/ijssmr.v8.no1.2022.pg32.40>
- Blatlock, J.C. (2005) *Baptist Groups in America*. Jacksonville. – Texas: Baptist Missionary. 50.
- Dwiraharjo, S. et al (2023) Efforts to Unite Diversity in an Indonesian Baptist Churches Context: An Ecumenical Perspective based on John 17: 20-21. *Pharos Journal of Theology* №1(104) 20-21. DOI: <https://doi.org/10.46222/pharosjot.1047>
- Henry C. Vedder (1907) *A Short History of Baptists*. Philadelphia. – American Baptist Publication Society. – 488.
- Kowalski, M. (2021) *Baptism – the Revelation of the Filial Identity of Jesus and the Christian*. – Poland: The Biblical Annals. №11(3) 459 – 495. DOI: <https://doi.org/10.31743/biban.12263>
- Lohuston, R. F. (1956) *The Religion of Negro Protestants*. – New York: Philosophical Library. – 278.
- Paul, N.A. (2018) *Encounter, Dissonance, and Reflection in the Dialectical Development of Paul’s Theology*. – Newberg: Faculty Publications, College of Christian Studies. №3 (24) 416-433. DOI:https://doi.org/10.1163/9789004373501_027
- Payne, E.A. (1944) *The Free Church tradition in the life of England*. – London: SCM Press. –158.
- Robert ,G. Torbet, A. (1993) *History of the Baptists*. – Printed in the U.S.A.: Judson press. – 575.
- Schakespeare, J. H. (1907) *Baptist and Congregational Pioneers*. – London: National Council of Evangelical free churches. – 202.
- Wilson R. (1966) *Religion in Secular Society, a Sociological Comment*. – London: Watts – 252.
- Wilson, R. (1966) *Religion in Secular Society, a Sociological Comment*. – London: Watts. – 235.
- Zwingli, U. (2016) *Ulrich Zwingli (1484-1531): selected works. Anniversary Collection*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press. – 288.
- Антонов, Н. Б. (2007) *Иудаизм от А до Я. Серия: Мировая культура*. – М: АСТ: Восток – Запад. – 288.
- Бертран, Р. (2020) *Батыс философиясының тарихы*. – Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы. -896.
- Борбасова, Қ.М. (2009) *Қазақстандағы Евангелшіл Христиандар және олардың миссионерлік қызметі // ҚазҰУ Хабаршысы, Философия, саясаттану, мәдениеттану сериясы. №2(33). – 29-33. [https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder259/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%A4%D0%98%D0%9F-2\(33\).pdf](https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder259/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%A4%D0%98%D0%9F-2(33).pdf)*
- Вардин, А. (2009) *Насколько самобытным было баптистское движение в Российской империи? / Богословские размышления. – Одесса. № 10 – 184 <https://f.eruditor.link/file/3492398/>*
- Киелі кітап (2001) *Таурат, Забур және Пайғамбарлар жазбаларының таңдамалы жиынтығы және Інжіл шариф*. – Станбул: Жаңа өмір баспасы. – 1234.
- Мамырбаев, Д.Ж. (2021) *Қазақтар христиан болған ба? Бояулы діндер*. – Алматы: Дайыр баспасы. – 170.
- Митрохин Л.М. (1969) *Баптизм и научное знание*. – Москва: Знание. – 60.
- Митрохин Л.М. (1997) *Баптизм история и современность (философско-социологические очерки)*. – СПб: РХГИ. – 480.
- Мункыз, ибн Мухмуд Ас-Саккар. (2009) *Бог единый или Троица. – Казань. Первое русское издание. – 302.*
- Толстой, Л.Н. (1919) *Христианство первых веков, Мысли о вере*. – М: Общества Истинной Свободы. – 31.
- Штейн, В. (1969) *Баптизм и современность (Материал в помощь лекторам, выступающим на атеистические темы)*. – Алма-Ата: Общества “Знание” КазССР. – 35.

References

- Antonov, N.V. (2007) Iudaizm ot A do Ia, Seriya: Mirovayakultura [Judaism from A to Z. Series: World Culture]. – M: ACT: Vostok – Zapod. – 288 (in Russian)
- Afolaranmi, A. O. (2022). Conflict Resolution and the Autonomy of the Local Baptist Church: A Critical Review. International Journal of Religious and Cultural Practice, №7(1), 1-11. <https://doi.org/10.56201/ijssmr.v8.no1.2022.pg32.40>
- Bertron, R. (2020) Batis philosophyasinin tarihi [History of Western Philosophy]. – Hur-Sultan: Ulttik audarma byrosi. –896.
- Blatlock, J. C. (2005) Baptist Groups in America. Jacksonville. – Texas: Baptist Missionary. – 50.
- Borbasova Q.M. (2009) Qazaqstandagy Evangelsnil Hristiandar zhane olardyn missionerlyk qizmety [Evangelical Christians in Kazakhstan and their missionary activities]. Bulletin KazNU, Philosophy, Political sciences, Cultural studies Series. №2(33) 20-24.– Almaty (in Kazakh)
- Dwiraharjo, S. et al (2023) Efforts to Unite Diversity in an Indonesian Baptist Churches Context: An Ecumenical Perspective based on John 17: 20-21. Pharos Journal of Theology №1(104) 20-21. DOI: <https://doi.org/10.46222/pharosjot.1047>
- Henry, C. Vedder. (1907) A Short History of Baptists. – Philadelphia: American Baptist Publication Society. – 488.
- Kowalski, M. (2021) Baptism – the Revelation of the Filial Identity of Jesus and the Christian. – Poland: The Biblical Annals. №11(3). – 459-495. DOI: <https://doi.org/10.31743/biban.12263>
- Lohuston, R. F. (1956) The Religion of Negro Protestants. – New York: Philosophical Library. – 278.
- Mamyrbayev, D.Zh. (2021) Kazaktar hristiyan bolgan ba? Boyauli dinder [Were Kazakhs Christians? Colorful religions]. – Almaty: Daiyr baspasy. – 170 (in Kazakh)
- Mitrohin, L.M. (1969) Baptizm I nauchnaya znanya [Baptism and scientific knowledge]. – M: Znanie. – 60 (in Russian)
- Mitrohin, L.M. (1997) Baptizm istoriya I sovremennost' (filosofsko-sociologicheskie ocherki) [Baptist history and modernity (philosophical and sociological essays)]. – SPB: RHGI. – 480 (in Russian)
- Munkyz, ibn Muhmud As-Sakkar (2009) Bog edinyi iliTroica [One God or Trinity]. – Kazan: Pervoe russkoe izdanie. –302 (in Russian)
- Paul, N. A. (2018) Encounter, Dissonance, and Reflection in the Dialectical Development of Paul's Theology. – Newberg: Faculty Publications, College of Christian Studies. №3 (24). – 416-433. DOI:https://doi.org/10.1163/9789004373501_027
- Payne, E.A. (1944) The Free Church tradition in the life of England. – London: SCM Press. –158.
- Robert, G., Torbet, A. (1993) History of the Baptists. – Printed in the U.S.A.: Judson press. – 575.
- Schakespeare, J. H. (1907) Baptist and Congregational Pioneers. – London. National council of Evangelical free churches. – 202.
- Shtein, B. (1969) Baptizm I sovremennost' (Material v pomosh' lektoram, vystupaiushim na ateisticheskie temy). – Alma-ata: Obshestva "Znanie" KazSSR. – 35 (in Russian)
- The Holy Book (2001) A Selected Compilation of the Torah, the Psalms, and the Prophets' Writings, along with the Holy Gospel. – Istanbul: New Life Publishing. – 1234. (in Kazakh)
- Tolstoi, L.N. (1919) Hristyanstvo pervih vekov, Mysli o veri. – M: Obshestva Istennoy Svobody. – 31 (in Russian)
- Vardin, A. (2009) Naskolko samobytnim bil baptiskoe dvijenie v Rossiskoy ymperii? / Bogoslovskoe razmishlenniya. – Odessa. №10 – 184. <https://f.eruditor.link/file/3492398/> (in Russian)
- Wilson, R. (1966) Religion in Secular Society, a Sociological Comment. – London: Watts. – 235.
- Wilson, R. (1966) Religion in Secular Society, a Sociological Comment. – London: Watts. – 252.
- Zwingli, U. (2016) Ulrich Zwingli (1484-1531): selected works. Anniversary Collection. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press. – 288.

Авторлар туралы мәлімет:

Дидар Мамырбаев Жетпісулы (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Қалмахан Ержан Сейтұлы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Ислам ілімдері факультеті, Дінтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com).

Исаева Ляззат Ныгметқызы – Назарбаев зияткерлік мектебі, Тарих және география кафедрасының мұғалімі (Ақтау, Қазақстан, e-mail: lyazzat_69_aktau@mail.ru)

Information about authors:

Didar Zhetpisyuly Mamyrbayev (coresponding author) – PhD doctoral student Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Kalmakhan Yerzhan Seytuli – PhD, Associate Professor of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com).

Issaeva Lyazzat Nygmetkyzy – teacher of the Department of History and Geography of Nazarbayev Intellectual School (Aktau, Kazakhstan, e-mail: lyazzat_69_aktau@mail.ru).

Сведения об авторах:

Дидар Мамырбаев Жетпісулы (автор корреспондент) – PhD докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: dmatyrbaj@mail.ru).

Қалмахан Ержан Сейтұлы – PhD, ассоциированный профессор кафедры религиоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com).

Исаева Ляззат Ныгметовна – преподаватель Кафедры истории и географии Назарбаев интеллектуальной школы (Ақтау, Казахстан, e-mail: lyazzat_69_aktau@mail.ru).

Тіркелді: 3.01.2024
Қабылданды: 19.12.2024

ШЕТЕЛ БАСЫЛЫМДАРЫ

FOREIGN PUBLICATIONS

ЗАРУБЕЖНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Paul Ballanfat

Galatasaray University, Istanbul, Turkey

e-mail: pbalanfat@gsu.edu.tr

THE HEART ACCORDING TO SEYYID AL-SHIRWÂNÎ AL-BAKUVI

The notion of heart plays a major role in the classifications of the inner subtle organs in Sufism. These organs establish a type of geography that maps the path that the Sufi dervish has to walk on. The heart is seen as the center or the main turning point of this way and thus of the journey. Bakuvî, in his book *Safâ al-asrâr*, offers a very interesting and specific understanding of this notion. As most of the great thinkers of Sufism he establishes first a basis for understanding this notion. His basis is that the heart offers itself a picture and can thus be represented, while most of the Sufi thinkers consider the heart as being an empty vessel for seeing things that show themselves to be known when seen. Hence, Bakuvî considers the heart as being a complete drawing with its own geography that allows understanding the whole process of the Sufi way. The heart is itself what gives sense to the whole spiritual journey, and it is thus because it can be represented. It is what allows to define the ways that lead to spiritual realization. One of the most interesting things that are offered to our thinking is the four drawings of the manuscript that represent the four rivers leading to the heart, a representation that will be repeated in *Melâmî* stories in Anatolia. The paper thus will try to give an interpretation of Bakuvî's representation of the heart's geography so as to show the originality of his thinking.

Key words: Bakuvî, *Safâ al-asrâr*, islam, *Melâmî*, Sufism.

Паул Балланфат

Галатасарай университеті, Ыстамбұл қ., Түркия

e-mail: pbalanfat@gsu.edu.tr

Сейид аш-Ширвани әл-Бакуви іліміндегі жүрек мәселесі

Сопылықтағы ішкі нәзік мүшелерді жіктеуде жүрек ұғымы үлкен рөл атқарады. Бұл органдар Сопылық дервиштердің жүру жолын көрсететін география түрін белгілейді. Жүрек осы жолдың орталығы немесе негізгі бетбұрыс нүктесі, яғни бүкіл саяхаттың бастаушысы деп есептеледі. Әл-Бакуви өзінің "Сафа әл-асрар" кітабында бұл ұғымның өте қызықты және ерекше түсінігін ұсынады. Сопылықтың ұлы ойшылдарының бірі ретінде ол алдымен осы ұғымды түсінудің негізін қалайды. Оның негізі мынада: жүрек ол сурет ретінде көрінеді және осылайша бейнеленуі мүмкін, ал Сопылық ойшылдардың көпшілігі жүректі көргенде белгілі болып көрінетін нәрселерді көруге арналған бос ыдыс деп санайды. Сондықтан, әл-Бакуви жүректі сопылық жолдың бүкіл процесін түсінуге мүмкіндік беретін өзіндік географиясы бар толық сурет деп санайды. Жүрек бір өзі бүкіл рухани саяхаттың мағынасын беретін нәрсе, сондықтан оны бейнелеуге болады. Бұл рухани кемелденуге апаратын жолдарды анықтауға мүмкіндік беретін нәрсе. Біздің ойымызға келетін ең қызықты нәрселердің бірі – жүрекке апаратын төрт өзенді бейнелейтін қолжазбаның төрт сызбасы, Анадолыдағы Мелами хикаяларында қайталанатын көрініс. Осылайша, мақалада Бакувидің жүрек географиясының бейнесі арқылы оның ойларының өзіндік ерекшелігін көрсетуге талпыныс жасалады.

Түйін сөздер: Бакуви, Сафа әл-асрар, Ислам, Мелами, Сопылық.

Паул Балланфат

Университет Галатасарай, г. Стамбул, Турция

e-mail: pbalanfat@gsu.edu.tr

Проблема сердца в учении Сейида аш-Ширвани аль-Бакуви

Понятие сердца играет важную роль в классификации внутренних тонких органов в суфизме. Эти органы определяют своего рода географию, которая отображает путь, по которому должен идти суфийский дервиш. Считается, что сердце является центром или главной поворотной точкой этого пути и, следовательно, всего путешествия. Бакуви в своей книге «Сафа аль-асрар» предлагает очень интересное и специфическое понимание этого понятия. Как и большинство ве-

ликих мыслителей суфизма, он сначала закладывает основу для понимания этого понятия. Его основа заключается в том, что сердце само по себе представляет собой картину и, таким образом, может быть представлено, в то время как большинство суфийских мыслителей рассматривают сердце как пустой сосуд для видения вещей, которые становятся известными, когда их видишь. Поэтому Бакуви рассматривает сердце как целостный рисунок со своей собственной географией, который позволяет понять весь процесс суфийского пути. Сердце само по себе придает смысл всему духовному путешествию, и именно потому, что его можно изобразить. Это то, что позволяет определить пути, ведущие к духовной реализации. Одна из самых интересных вещей, которое приходят нам на ум, – это четыре рисунка рукописи, изображающие четыре реки, ведущие к сердцу, изображение, которое будет повторяться в историях Мелами в Анатолии. Таким образом, в статье будет предпринята попытка дать интерпретацию представлениям Бакуви о географии сердца, чтобы показать оригинальность его мышления.

Ключевые слова: Бакуви, Сафа аль-асрар, ислам, мелами, суфизм.

Introduction

The notion of heart plays a major role in the classifications of the inner subtle aspects of the soul in Sufi literature. These aspects establish a type of geography that maps the path that the Sufi dervish has to walk on so that he becomes aware he has always been on the right way that appears the way he is deploying God's straight appearing for himself. The heart is seen has the centre or the main turning point of this way and thus of the journey that is the temporalisation of self-apparition. Baküvî, who died around 1466 in Bakı, in his book *Safâ al-asrâr*, offers a very interesting and specific understanding of this notion (Rıhtım, 2010: 287-305). As most of the great thinkers of Sufi literature he establishes first a ground for comprehending this notion. His grounding is specific and can be distinguished both in its first decision and last in its consequences from other thinking that shapes the literature of Sufism. He establishes first that the heart offers itself a picture, or is an image, and therefore can be represented or rather depicted, while most of the Sufi thinkers consider the heart as being an empty vessel for seeing things that show themselves so as to be known when seen. Hence, Baküvî considers the heart as being a complete drawing with its own topography, tropes and grammar that allows understanding the whole proceeding of the way Sufism thinks the way (Seyid Yahya Bakuvı, 2013: 6545). The heart is itself what gives sense to the whole development of spirituality. It is constituting the openness or the cutting of sense out of which appearing is accurate and can therefore be designated and can take place as truth, the difference between standing in the truth and going astray being a difference that occurs within truth, or a difference that constitutes the appearing of truth or truth as appearance. It is thus because it is the gift of sense, the signifying of significance that it can be represented. The fact that the heart appears is

what makes the signification occurs, what performs signifying. The heart, as being depicted, as being a trope, is what allows defining the ways through which spirituality is performing. The occurrence of the heart is the occurring of multiple truth, or truths in its multiple temporal appearing which is not exactly chronological while in the process of the fantastic way parallel to the right way it is supposed to be experienced chronologically (Abu Said Abulhayr, 2004: 68). One of the most interesting features that are offered to our thinking is the four drawings of the manuscript of *Safa al-asrâr* of the Süleymaniye Library in Istanbul (Hacı Mahmud 2283) that represent the four rivers leading to the heart, a representation that will be repeated in Melâmî stories in Anatolia. The paper thus will try to give an interpretation of Baküvî's representation of the heart's geography to show the originality of his thinking.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Seyyid al-Shirwânî Al-Bakuvı's literary contributions have several levels of significance and creative expression that may be explored in depth under the topic of heart of Seyyid al-Shirwânî Al-Bakuvı's (Bakuvı, 2001). This study aims to provide light on the ways in which Seyyid al-Shirwânî Al-Bakuvı's poetry functions as a link between profound spiritual understanding and artistic beauty, illustrating the relationship between mysticism and art. Examining certain literary methods, themes, and symbols used by Seyyid al-Shirwânî Al-Bakuvı as well as investigating the historical and cultural background that influenced his viewpoints are among the goals (Seyid Yahya Bakuvı, 2013: 67). The article seeks to enhance the conversation on Seyid Yahya and his lasting influence on the literary canon by addressing both literary and philosophical aspects. This will help readers get a deeper comprehension of Persian

literature's function in communicating intricate spiritual concepts.

Scientific research methodology

This study will investigate the poetical and gnostic elements of works by Seyyid al-Shirwânî Al-Bakuvi using a qualitative research approach. A thorough literary study will be carried out, looking at important texts to pinpoint themes, stylistic components, and philosophical foundations. To place Seyid Al-Bakuvi's contributions in perspective, primary sources on the researching on the geographical issue of heart will be examined alongside. Influence and uniqueness will be shown through comparative evaluations. In order to shed light on the connections between gnostic philosophy and poetic expression, data will be combined and conclusions drawn on the influence on the current topic will be made.

Main part

One of the important points of Baküvi's presentation is the reference to a statement expressed by AbûYazîdBastâmî. First, he is referring to Bastâmî as a decisive authority in this matter along with essentially koranic verses and some hâdîth. Bastâmî's saying is apparently an apax so far as I can know. It is particularly interesting because it shapes all Baküvi's understanding of the heart. Bastâmî states that the heart cannot be explained with words. There can be no clear definition of it, and the words just stand without effect on its exposition. The heart is the limit of the power of words. It is the turning point where words fall short and stand in front of their powerlessness. In this sense, the heart is a revelation that shows where words stand and what they are performing. Or rather, it exposes both the performativity of words that restrains them to the juridical sphere of legislation that embraces the totality of action, praxis in short, and explanation both in its creative process and in its mechanical repetitive way of bringing things into light. The heart exposes the closure of words within their own efficiency, that is never an ending but always a mediation. It is remarkable since the whole phenomenon of what could be called "dîn", or islam, relates to the power of words, from creation, to revelation, the status of human being, the spiritual aim and the way Sufi training occurs (Attar, 2011: 219). The heart can limit the words because it is an image, as if the image would show in its being image the limit of the words, drawing in its being drawn the thin and unseen limit that plays within what we could call

quickly representation. The limit of words therefore doesn't separate representation from presentation, but runs within representation itself distinguishing words, which associates sound and drawing by distinguishing one from the other, from image. The image is both natural, or a given print, and it can performatively be drawn obeying to a technique. The heart gathers these two aspects of a naturality and a technicity, of a given visible phenomenon and a drawing that requires some technique that belongs also to the words. The drawing of the heart comes as a supplement to the shortness of words. It remarks the deficiency of words. Let's point out that Bastâmî's quotation is given directly in Turkish and not in Arabic or even more in Persian as it would be expected. We can thus suspect this quotation was transmitted directly in Turkish in Sufi circles at that time and was so spread in those circles that its supposed original version had been forgotten or was not worth mentioning anymore. The quotation says: "Dar sûrat-iqalb [...] Sultan Bâyezîd-iBastâmîsûratî baste astmagarkehazretindensordular; sordular : "qalbdenhaberver", dedîler. Bâyezîdyitti: "Qalbinn ishânîbayânlama'lûmolmâzdir. Ammâsizinçünbirsû ratbaghliyâyıntâ size qalbilmindebîrfâydaolâ". The quotation is remarkable first before it comes immediately after a long statement that tried to give an explanation (bayân) about the heart. The explanation (bayân) makes impossible to know while it aims at giving knowledge. The heart doesn't only show the limits of words. It exposes the turning point of any explanation where instead of bringing awareness it produces a mystery, it keeps what it is supposed to explain within its own secret. It protects what has to be protected and stay immune by producing an anti-knowledge, a knowledge that deceives knowing. The deficiency and perversion of explanation however opens the way to an exposition of the heart as a figure (sûrat), or rather what I would call a resembling or a similitude that produces a benefit. When explanation can always turn against its own aiming of making known and thus turns the expected gain into a loss, the drawing or the image because it is a mere re-sembling produces a benefit in knowledge. It doesn't give knowledge. We shall not learn what is the heart, because it is not a "as such", as shows the failure of explanation, but we shall benefit from the exposure of its image, of its "being alike". The heart thus is the substitution of benefit to knowledge, and this is where image, with its likeness, its being a mere representation, its nonbeing original, overcome words with their precision and their wish to deliver revelation (Mehmet Rihtım, 2005: 18).

The statement opens with a long quotation of the Prophet Dâwud transmitted by ibn 'Abbas asking to his lord where his treasure is. The hadîth gives then, as an answer, a long explanation about this treasure, depicting it as a whole world constituted of a sky, stars, earth, trees and so on. Finally, it ends suddenly stating that this treasure is the heart. It is also worth noting that this chapter of the *Safâ al-asrâr* is not entitled: chapter on the heart, but chapter about the truth (haqîqa). This chapter thus is dealing with truth, and we can state that truth is then interpreted in such a way that it cannot be separated from the heart. Rather speaking about the truth consists in exposing the heart as an image, which has important consequences for the concept of truth. The heart when seen as a mere image gives the benefit of truth, or rather it is what by giving sense allow the truth to occur as a benefit and not only a knowledge. Bakûvî then gives an anonymous general quotation comparing the heart with a candlestick with four branches, and describes those four branches as being four lights: the light of intelligence, of recognition (ma'rifet), of faith and of certainty. He links it with two winds that are affecting those lights, turning immediately the question of defining the heart to the question of how to protect and make it fructify. The heart is thus understood as a kind of tool that is carrying those lights, which are the important part, and which need some care. The heart thus is understood there only from the perspective of action and utility, since action is always aiming at some goal and requires an evaluation according to this goal. This perspective can be easily understood as being essentially based upon shari'a, if we understand shari'a here as being the regulation of action. But Bakûvî is not satisfied with this statement since it can never be a definition. He is looking for haqîqa, and this requires going beyond the perspective of law, and even tariqa.

He moves then to the generation of the heart and refers to a Koranic verse of which he quotes only the central part (49:7): "But Allâh has made you love faith and embellished it in your hearts". Bakûvî's selection omits the rest of the verse that is moreover stressing about obedience to the prophet and the opposition between faith and faith denial. Bakûvî's move clearly tries to avoid dealing with the heart from the perspective of law so as to get to what he considers to be the depiction of the heart that allows to get to the perspective of haqîqa, which is the object of the chapter. He completes this verse with another (64:3): "And he gave you resemblance (sawwarakum) and made your resemblances beautiful". This translation is not wrong, but it is a specific

understanding of this part of the verse that is a little distorting the common understanding. However, it is the way Bakûvî wants to understand since he adds immediately as a commentary, and in Arabic instead of Turkish, as if it were a continuation of the verse: "He adorned (zayyana) your outward visibility (zâhiraka) with serving (khidma) and your inward hiddenness with recognition (ma'rifa)". Interesting here is the fact that faith has disappeared meanwhile and that law (shari'a) is also lacking. Service (khidma) is clearly pointing to tariqa while ma'rifa is what follows haqîqa. The question for Bakûvî now consists in depicting the heart and not getting to it or protecting it (Bakûvi, 2001). His translating of those koranic verses stress on beauty, not beauty in a religious or mystical sense, but rather beauty as adorning, embellishing, as a supplement to something already existing, as a useless benefit. Thus, beauty receives a specific meaning that is precisely not making it separate as it would be if considering it as an eidos from a vulgar Platonist perspective. If beauty is to be conceived through adorning, it is precisely to avoid giving it a separate existence, a being. As a benefit depends always on its being related to what brings the benefit and what receives it and obeys thus to a grammar of gift, beauty is a supplement that can never be separated but rather is the relation, any relation, as such. A relation of which its being as such is precisely being alike, and can never be known as being as such, otherwise it would be separated. However, since beauty is always the relation as a resembling, as a being alike, it includes two differences: a difference between as such and alike, a difference that it allows, and a difference between iteration or representation and original occurrence, or representation. In short, it installs in its being a mere relation the difference between presentation and representation in its two directions, the spiritual one that goes from presentation to representation, from explanation to image, from the belief in reality to the benefit of fiction, and the political messianic one that lowers and despises representation and image so as to allow building an ontotheological world of reality in which human destiny could be politically shaped. Bakûvî stresses again on this point, when dealing with the creation of human being (insân). The heart requires to be inscribed within the process of creation. And the creation is itself already pointing to the beauty of what is created (Mehmet Rihim, 2010: 221). What Bakûvî intends to show is that creation is not conditioned here by ontological perfection, but rather by making human being the most beautiful among all creation, while being useless. The fact that he uses the verb zayya-

na, shows again that he is not looking at beauty from the point of view of ontological perfection, something we would be tempted to believe because of our metaphysical prejudices coming from Aristotle's interpretation of beauty and art. This beauty is precisely what is visible in this creation, or maybe the most visible, the extreme visibility, because it is the supplement, of any visible, a visibility so visible that its visibility hides itself or makes it insignificant. The insignificance of the image, as relation which is beauty, is what hides it as its visibility, so that we're looking for the meaning of the things that we believe has to be known, obsessed by knowledge, instead of looking at the things so that the image haunting the things where the things happen to appear as beauties, or truths, draws us through its drawing. The creation can become visible, can become an "as such" precisely because of this beauty that points directly, as relation, to what is creation. This creation is also, according to Baküvî, exceptional. He declares that God didn't create human being with a tool and he insists on it twice: "He makes resembling and adorns him out of power (qudra) not with a tool" (fa-yusawwirahuwayuzayyinuhibi'l-qudralâ bi'l-âla). In other terms, human being, and things inhabiting human being as a world, is not produced, it is not shaped, it is not falling outside of God in dereliction. It is the depiction, the drawing of power (qudra) that is determined as destiny (qadar). Thus, human being is always the destiny of power, the depiction of power that can be seen but not known, as Hallâj states in the Tawâsîn about Iblîs pretending to know what qudra is through his own qadar, and can seize his own position only as a resemblance or an adornment. Creation cannot be thought therefore from technique and with a concept of production. It is rather the supplemental prothesis of power, the expansion of power, adornment of power. Power wouldn't be therefore a bringing into actuality what is possible and should be carefully separated from force that is required in the manipulation of tools to direct the tool towards its utility, its finality. Power would be the dissemination of its own adornment, its own supplementation with beauty, its own beautiful expansion as images that take place in this first supplement that is precisely the heart as the image of all images. Baküvî describes the adornment by stating that from this resemblance, God extracted seven gems with which he adorned it: seeing (two eyes), hearing (two ears), smelling (nose), speaking (tongue), recognising (ma'rîfet) (heart). And Baküvî anticipates with what will follow after Bastâmî's quotation. God sends the wind of felicity that brings the cloud of affection from which he pours the rain

of mercy. This rain has two effects: one is that it cleans the heart and the second is that it grows plants, and more specifically flowers. The rain refers to a long tradition of the prophet that presents creation as a process of raining in darkness. The wind brings the cloud that spreads its own shade in which the rain has two simultaneous effects, washing and blossoming. The image has to be cleaned, not as a mirror but as an image that would resemble more a garden (Mehmet Rihtim, 2010: 294-298). The rain reveals the garden-like resemblance of the heart that grows and keeps those flowers that are supplements to the garden, useless adornments that are the benefit of the garden without producing any goods, any substance, any reality that could be handled, that are fragile ephemeral like affects (ahwâl) and only embellishing the heart without filling it and without giving it a reality. The quotation of Bastâmî is then inserted after having been prepared by this long prologue.

I'll summarize the principal elements that can be understood from this first presentation. 1. The heart can be described only if we move from a pure law perspective. It requires a sight since it needs to be seen through both tarîqat and ma'rîfat. Moreover, since haqîqat is what is sought in this chapter, haqîqat is precisely what is obtained right in between those two steps. To be able to get insight you need to have your heart opened to it (Musabeyli, 2012, 2013). And to be able to identify the heart of which the adornment is recognition, you need recognition. What is significant again here is that the way Baküvî brings us to his understanding of the heart consists in establishing a circle. 2. The heart can be understood only if we look at it from the point of view of creation. It is part of creation and it is even where creation ends. The heart is part of the resemblance out of which human being is created. It is not isolated and cut from the body. Rather it is part of the body. It is striking to see how Baküvî avoids reinstalling the metaphysical division that is inherited from Platonism. Here God is making a resemblance and adorning. It is all a matter of resemblance, appearance, image. Not just a metaphysical form as we would be tempted to look at it, through translating Plato's eidos/idea as intelligible forms, a translation that is belonging to Aristotle's interpretation that has become a common interpretation though it is distorting what Plato tries to depict as being an image. The resemblance (sûrat) to which Baküvî is referring is clearly an image that can be identified, delineated, determined and recognized. The eyes, the ears and the nose make together a kind of figure that is constituting the outward visibility of this re-

sembling, confirming that a resemblance is a repetition. It is, as he says, its face (üz/yüz). The tongue is what articulates the inside with the outside. It is still part of the face but however it can show itself or hide itself completely. It is the mediation between the inside and the outside. Hence it offers to Baküvî the necessary transition to the heart that is within the resemblance and yet a part of it. The heart is the inward of the resemblance to which all the rest converges, a resemblance within a resemblance that it haunts, reminding with insistence its shadow within the resemblance. The face is indeed looking outside projected to what stands in front of it and thus turned away from the heart. However, it is opened to the inward not by looking at it but as the place out of which the heart speaks through the tongue. The face is opened to the outside from the inside that gives it a sense. This is this movement from within that is constituting the unity of this resemblance. The heart speaks, or pours out what is its beauty, recognition. The face is what is facing those to which the heart is speaking. 3. The grammar of this creation is beauty. Not beauty as an eidos but beauty as a supplement. The heart as all those subtle aspects are what is specified in a very special way by a specific beauty. The external organs help us understanding what this beauty is about. Eyes that wouldn't see, ears that wouldn't hear, a nose that wouldn't smell and a tongue that wouldn't speak would appear useless. We would like to look at this from the point of view of utility, that is: sharî'a. But Baküvî warned us not to address this question through this point of view. And he repeated it when dealing with the creation of the resemblance. Knowing the truth of this resemblance requires that we look at it from the perspective of ma'rifat, i.e. the beauty of the heart. Ma'rifat itself is a gem, or the rain that is cleaning the heart so that the flowers can flourish in it. The haqiqat of the heart depends on its recognition. And this knowledge can be witnessed through the flourishing of the flowers that grow within the garden of the heart. As much recognition grows, that much the truth of the heart appears. Recognition is what develops the truth of the heart. Not that the heart would have a truth, like an eidos, but rather that truth itself is a development, a flourishing, a blossoming, a movement and not a standpoint. Hence, the heart cannot be possessed, as recognition is not possessed but is pouring like the rain that depends on the wind and the cloud. It cannot be submitted to the logic of the tool. Beauty is the way the resemblance can be noticed and can attract the sight so that it recognizes the truth of the resemblance. The beauty that is attached and depending on the resemblance is what

makes the whole creation look at the human being as the exception that has to be witnessed (nazâra). 4. Breaking the logic of utility is opening the breast, as Baküvî states, so as to look from the perspective of this one who makes resembling and adorns. Hence, if we want to get a recognition of the heart, we have to look at it from the perspective of power (qudra/qadar/taqdîr/qadr). And power itself is witnessed through the recognition of this resemblance that is exceptional since it is supplemented directly out of power. Power thus can be recognised or witnessed only through human resemblance. And this form is the articulation of adornment and shaping. Power is shaping and it is only through shape, i.e. form, that power can be recognized. Baküvî thus can slip to Bastâmî's quotation since he has already anticipated it and made us ready to hear this surprising non-definition.

As I already stated Bastâmî is drawing the limits of explanation and substituting to it the only supplement he can find which is drawing. The heart could be explained with bayân, i.e. with all the resources of language, rhetoric, concepts... But out of bayân nothing becomes known with science when it comes to the heart. Bastâmî's disciples have anticipated on this answer. They had already asked about the resemblance (sûrat) and not about the being or the essence of the heart. Since the heart is part of a resemblance, it cannot be explained with bayân. It must be drawn. Bastâmî's quotation and reference to the necessity of a drawing signs the limits of classical Sufi rhetoric concerning the heart. It suspends this logic that is looking at the heart from the perspective of light and a metaphysics of non-corporeity. It is precisely first from the point of view of 1. generation, 2. body, 3. resemblance that the heart can be addressed. Resemblance is the key for this specific recognition or witnessing because it is, according to Baküvî, coming out of drawing and supplementing and because supplementing is itself what shows: 1. the exceptionality of this precise resemblance, i.e. human resemblance, that includes the heart as its inside; 2. the specificity of power (qudra) that requires no tool, no utility, no reason; 3. beauty as what is attached to the resemblance and reveals it even though it comes as what has to be added; 4. that resemblance is required so as to be able to establish a distinction between inside and outside, visible and hidden; 5. that adornment is required precisely because it is the condition for an permutation between visible and hidden, inner and outer.

The drawing happens to be a supplement as Bastâmî's quotation that is coming at a strategic point when the classical statements about the heart

turns short, in the sense that according to Baküvî it cannot provide enough room for developing his teaching on the subject according to the necessities of a Sufi initiation to his disciples. Baküvî goes on in his text and develops it fully as a drawing. Not that he just gives a drawing. He draws the heart with words, but he warns us to be careful that these words form an image. It supposes that: 1. speaking as explaining (*bayân*) is not enough, 2. words are not just disqualified and expelled, 3. they need to be supplemented by drawing, 4. the drawing is achieved through words, 5. words have the ability to produce an image and not only explain, 6. with this drawing, Baküvî is showing *qudra*, so that the fact that words can draw an image is in itself both showing *qudra* and the heart in their co-belonging. The drawing is not a paradigm, it is not a map, not a model, but simply an image: a drawing that has to be looked at because, as a drawing, it is meant to be shown.

This image is a kind of exhibition or a spectacle. The drawing is an image and not just a plan or a program. It can also be a writing. Writing would be just the way words are supplemented by a drawing and, at the same time, kept within the drawing with their power to have an image happen. Hence, the image Baküvî is going to draw is how the heart comes to itself. It is the way it is supplemented directly by the witness out of *qudra*. However, it is also the gift that is given to the witness, in such a way that he is supplementing it to himself it by looking at it and giving himself to the power of the drawing and simultaneously receiving from the drawer without which power is not seen in the drawing. This drawing is an image. If we see it as a writing, we have to understand that a writing is not an abstraction from resembling, but the opposite: writing is supplementing an image, adorned with image that is its flower. Any writing is in itself an image. In this drawing something of the difference between abstraction and immanence is overcome. It has to be overcome since Baküvî's intention is to show the truth of the heart and by doing so to show the truth of the truth. Drawing the heart is in itself showing what is the truth. Truth (*haqîqa/haqq*) is a drawing, an image. This image is not what has to be left to be able to speak. It is what is bringing together, as the heart, speaking and image: speaking and hearing. Or even more to go back to the previous description of the heart: looking, hearing, smelling, speaking, knowing. The drawing is the truth itself because it is the heart and that the heart is the truth in the sense that it is what is bringing the whole form together in its witnessing (Nezaket Memmedli and Muhammad Fuzuli, 2016: 629-635).

The drawing is constituted by words and it is also including, in the manuscripts, six pictures. Those pictures are not diagrams. They are not maps that would give just a schema that would help us understand. They are not either miniatures. They are not included within a frame (*jadwâl*) that would indicate clearly what they are and how they have to be looked at. They are included directly within the text. The text itself is commenting or just repeating what is in the images. The images are drawn within the text and require from the copist of the manuscript to be able to paint and not only write. The constraint here is not only concerning the author, the reader, but also the one who is copying the text for its diffusion. Not only the original text but also its copy, its repetition. The necessity of the drawing, the necessity of the form and generation, includes the necessity of its repetition or reproduction.

Drawings within the drawing: the heart is a drawing that includes inner drawings. It is even where drawing takes place. On the other side, the words that comment or repeat those pictures are not themselves included into frames. Everything is frameless there as if there is no need to draw borders or as if this text needs to keep on being without borders. If the images are a drawing and a writing, the image itself is contaminating the words. There is a double way exchange between images and words that are permuting in one other. I would argue that these images, inserted in the texts, are not meant to be translated, as the presence of the images would invite us to. We are always tempted to understand images as allegories that have to be supplemented by another speaking of which it would be the copy. In Baküvî's text this logic is inverted. Speaking is short and only building an image allows us to get to witnessing truth, since truth itself is not the thing as it should be, the thing as it is in its essence, but the thing itself in its development, in its genesis or its drawing. Truth is image and *haqq* is the happening of the image. Hence, they are not metaphors, not allegories, not symbols. They play with the visible images in the way that they include the images within the text, within the words, in the body of the text making the text itself a resemblance or an image, the heart, that therefore we cannot translate but we have to watch. The image depicts the heart of the text when transforming the text into the heart of the witness. The heart takes place as drawing in the heart of the text, showing the heart in the body of the text, textualized, blossoming as its truth. The words are saturated with images, most of them being images of rivers, flowers, trees and birds, i.e. parrots. The text describes at length four rivers (*nehir*) pouring out of

the heart, mulberry trees (tûtagacı) and parrots (tûfî). Let's note that there is a homophony between the parrot (tûfî) and the mulberry (tût). The parrots are standing on those trees from where they sing within the heart. Heart is composed thus of four rivers, four trees and 28 parrots (7x4).

There are six images, from which we can conclude that with these six images, Baküvî has completed the total image of the heart with its six sides. Describing the six sides of the heart is recognising its appearing as a cube, like the Ka'aba, that is the truth of any resemblance and the resemblance of truth. The achieved or purified heart will be the heart that is including everything within itself as the Ka'aba and therefore having no outside left. Once again, if there is no resemblance there is no way to describe a thing since describing it requires that there are six sides to be described. The first two images go together, while the last four have to be looked at together representing the four rivers of the heart. Between these two groups a passage on fütüvvet is inserted. Let's mention again the beauty, grace and delicacy of these images of the heart. The heart is adorned, and it is because it is adorned that it is given as a delicate and beautiful image. The beauty of the image is the beauty of the heart, or rather the way the heart cannot but appear, since the heart is resembling and what we are to wait from a resemblance is precisely and firstly this beauty that we tend to forget or neglect for the sake of utility, knowledge of what is useful and what is bad, i.e. law. The beauty is the condition under which those images appear to be showing what is the heart. The first two images are inserted after the description of the first part of the heart. The heart is divided within itself. It is the place of division. It is from the heart that the legal separation between the people of the right and the people of the left occurs. But this division happens after the first part of the heart has been defined. The third part (the heart of the people of the left) has no image. Only the heart of the purified and the heart of the people of the right have an image. Only the adorned hearts can be described and the heart of the people of the left is waiting to be adorned by God while it has been taken by the devil, forgetting itself. The image can happen only for a heart that is remembering itself and therefore the forgetting heart can have no image. Image is linked with remembrance. The description of this first part, the heart of the purified (müzek-kâqalbi) is a country where we find first a desert, within the desert a spring, next to the spring is a tree with the throne upon it covered by a veil. Over this covered throne is a cloud from which falls the rain

with thunders and lightning. The rain is the rain of mercy that grows fifteen flowers. The heart thus is a garden in the middle of a desert and when those flowers grow witnessing is the king of the throne of the heart. This heart has then sixteen qualities. It is the heart of those who are in front, the preceding ones (sâbiqler). This heart is protected against any invasion from outside. It has no outside in fact because of its extension. The image shows the heart as a garden, or as the centre carpet pattern. It can also be recognised as a big bird standing. It is limited by a line running all around it with no doors to enter and no connexion with the outside, as if the outside is not existing. The purified heart is a heart that is forgetting the outside. It is unified within itself, it is at itself. It is designed as a tree of which the basis and the summit before the throne is composed by the deposit (emânet). The whole tree thus is the blossoming deposit upon which reigns the light (ziyâ), the reaching (vasl) and the affection (ulfet). Six qualities are facing six qualities symmetrically all along the sides of the trunk. The heart of the people of the right can be understood all together as nefsi-iemmâre, nefsi-ilevvâme united by nefsi-imülhime. We can conclude from this that the purified heart with its king reigning over it, recognition or witnessing, corresponds to nefsi-imutmainne. The image of the heart of the people of the right shows the same line running around the heart. But this line has an outside and an inside. Inside there are twelve qualities, a series of five, a series of six, the twelfth being again emânet constituting the trunk of the tree of the heart. Outside there are twelve evil dispositions surrounding the border of the heart. The missing quality is recognition. At the top we find again light and affection, but instead of having reunion we have in Persian: ulfatziyâdahad, "affection gives light" (the transcription in Turkish has some mistakes in reproducing the picture). This heart receives light, since it is an inspired soul, and is not united with it. Because it is only receiving and not active in this receiving, he is submitted to the outside inspiration coming from evil and has difficulties to distinguish between the gift of light and the gift of evil. It corresponds to the level of tarîqat, initiation in the company of a master, while the purified heart corresponds both to haqîqat and ma'rîfet, which are the levels of unity. This is why the heart of the right has an outside and is still determined through law. It is in duality. The purified heart has no outside, no other.

The four next images are pictures of the rivers the mulberry trees and the parrots. If in the first two pictures we have a tree in a garden, it has no animals. The animals included in the pictures are birds. They

sing. The first two pictures show silent hearts. The next four pictures show singing hearts. Baküvî insists on the fact that the parrots are not just speaking but singing with music (*ilhân*). Those parrots are singing because they have inspiration. They are called the parrots of inspiration (*ilhâmtûfileri*). Inspiration is thus understood as a coming singing voice that is not merely sound and not articulated language, but sounding image, image like sound, voice:image, in which the metaphysical division: meaning-word, soul-body, Godcreation, oral-written is cancelled or vain. These four images come after a long paragraph inserted about *fütüvvet*. *Fütüvvet* is brought to our attention as an articulation between the two series of images. *Fütüvvet* has two characteristic according to Baküvî : the first one, its basis, is the promise in its both ways: giving a promise and holding the promise. Promise is the way *emânet* is experienced and thus becomes real. The second characteristic is the relation between Muhammad and ‘Alî. ‘Alî is defined as being the hero of *fütüvvet*. Baküvî describes how the prophet found ‘Alî at the door of the world of secret (*sirr ‘âlemi*) or greatest world (*‘âlem-ikübrâ*). ‘Alî standing at the door is the door. Thus, the second important point of *fütüvvet* is that it is the way one enters or goes out through the door of ‘Alî that is going through the chain of the masters. By way of consequence, *fütüvvet* means holding the promise made to oneself to go from here to there through the chain of initiation so that God’s promise would be fulfilled.

The four images are alike two by two except that the words sung by the parrots are different. Once again, the Turkish transcription of the image is mistaking. There is again no representation of the water. But the trees and the parrots are painted with no limits around them. To introduce the four trees, Baküvî brings back the first statement of the introduction: God created the heart within human body as a candlestick that has two windows through which two winds blow, the wind of thought (*fikret*) and the wind of kindness (*minnet*) (sic). Within the heart God created four rivers: the river of benevolence (*âlâ*), the river of grace (*nemâ*), the river of confidence (*muhaymanet*), the river of authority (*rubûbiyyet*) also called, later with the image, river of divinity (*ulûhiyyet*) both being strangely confounded. Next to these rivers stand four trees. When the wind of thought blows the garden flourishes and when the wind of kindness blows everything dries and perishes. When the wind of thought blows the heart is enlightened. The difference between both winds is to be found in *fütüvvet* that requires efforts. Kindness doesn’t require efforts and produces final-

ly neglect and laziness. Thinking thus is the basis of Baküvî’s discipline combined with rituals. There are four trees: The first tree has seven inspiration parrots singing. It is the tree where the book of Baküvî, *Safâ al-asrâr*, pours out into the heart. The first tree is the one about which Baküvî writes the most (Baküvî, n.d.). Gradually he finishes just with summarizing the image that seems to be enough by itself, or to reduce words to silence. Most of the time the formulas given in the text don’t correspond exactly to the formulas written in the images. The formulas are taken from the Koran and correspond all to *dhikr* formulas. Two of the images have eight parrots instead of seven (*ni‘mâ* and *muhaymanat*). But in the texts only seven birds are mentioned each time. There are two birds more, at that stage, which is strange. We could state that there is a mistake of the copist. But he repeated the same image. He could have done one mistake but not two about the same thing. Therefore, it must correspond to the original text. We can think that the additional parrots sign the supplementary dimension of the images, the iteration and the supplementation that is the condition of any image. The images are more than the text. The text is just an additional part to be able to comment on the images. But it cannot be substituted to the image that overcome any explanation as stated at the beginning. If one wishes to look only at the text without the images, he will miss the crucial point of the looking. He will read instead of watching. But the heart is what has to be looked at as much as it has to be looked upon. The heart is precisely the resemblance in its necessity of being watched, the truth of the image as well as the image being the truth itself.

Conclusion

Baküvî concludes his text by explaining the respective functions of the rivers, the trees and the parrots. Two rivers are pouring water to the heart that are worth mentioning. Baküvî doesn’t mention the other rivers as pouring water. The river of benevolence (*âlâ*) pours the water of the science of the secret (Şirvani, 2007: 44). It cleans also the heart but not completely. The river of grace (*nemâ*) pours the blessed qualities into the heart (Şeyh Feridüddin, 1381). The parrots have a specific role in this process. The parrots of the tree of benevolence finish cleaning the heart completely, its inside and its outside (*zâhir* and *bâtin*), suggesting that finally the outside of the resemblance, the face, can now be seen as a part of the heart itself. The parrots of the river of grace finish also cleaning all the human re-

semblance by running into the veins of the body so that the heart is qualified with the blessed qualities and that its aspiration (irâda) is completely fitting God (haqq). For the two other rivers Baküvî only mentions the action of the parrots and not the water. The parrots of the river of confidence (muhaymanet) don't transform the heart. They have the function of testifying and reminding that all the graces outside and inside come from God (haqq). The parrots of the river of authority (rubûbiyyet) are standing on the tree of witnessing recognition (ma'rifet). They

remind that God (haqq) is the real master (murabbî) and make known that: “nothing comes from you and that you are a powerless servant” and bring you to annihilation. This annihilation, says Baküvî, is what is called usually “annihilation of annihilation in annihilation”. The one who has reached this stage can thus be appointed master by receiving a licence from his master and call the community of God to the way. Finally, the whole description of the heart finishes with appointing the one who has a heart purified as master.

References

- Abu Said Abulhayr (2004) “40 makam”, Şark,s. 63-70, translation: Mesiaga Muhammedi, Baku, 2004
- Attar, Feridüddin (2011) Tezkiretul-Evliya, Translation: Nezaket Memmedli. – Baku: Gelenek. – 224.
- Bakuvi, S. (2001) Sherhe-meratibe-esrare-gulub. n.d. (in Persian).
- Mehmet Rıhtım (2005) “Seyid Yahya Bakuvi ve halvetilik”. – Baku: Kismet Nesr. – 22.
- Mehmet Rıhtım (2010) Seyid Yahya el-Bakuvi eş-Şirvaninin Çorumu, Halk kütüphanesindeki el yazmaları, Meratibe-qûlub, Kolleksiyoner: Mehmet Rıhtım. – Baku: Nurlar Neşriyat. – 265.
- Mehmet Rıhtım ed. (2010) Safâ al-asrâr. – Baku. – 287-305.
- Musabeyli, A. (2012) Şeyh İbrahim Gulşeni and his Turkish Divan. – Baku. 2012
- Musabeyli, A. (2013) Dede Omar Rovşeni and his Külliyyat. – Baku. 2013
- Nezaket Memmedli and Muhammad Fuzuli (2016) “Seven valley” in Sheyk Faridaddin Attar `s and Seyid Yahya el-Bakuvi`s works. – Baku. – 629-635.
- Şeyh Feridüddin Muhammed Attar Nişaburi (1381) Divane-Attar. – Tahran. n.d.
- Seyid Yahya Bakuvi (2013) Eserleri. – Baku: Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli. – 6960.
- Seyid Yahya Bakuvi (2013) Şifaül-Esrar, Transaltion: Mehmet Rıhtım. – Baku, 78.
- Şirvani, Seyid Yahya Bakuvi (2007) Manuscripts, Manisa, ed. Dr. Hasan Almaz. – 50.
- Şirvani, Seyid Yahya el-Bakuvieş (n.d.) Heft makam ve çehelmenazil, Çorum, manuscript. – 40.

Information about the Author:

Ballanfat, Paul Andre – Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy at Galatasaray University (Istanbul, Turkey, email: pballanfat@gsu.edu.tr).

Автор туралы мәлімет:

Балланфат Паул Андре – философия ғылымдарының докторы, Галатасарай университеті философия кафедрасының профессоры (Бістамбұл, Түркия, email: pballanfat@gsu.edu.tr).

Сведения об авторе:

Балланфат Паул Андре – доктор философских наук, профессор кафедры философии университета Галатасарай (Стамбул, Турция, email: pballanfat@gsu.edu.tr).

Registered: 21. 12 2023

Accepted: 19.12. 2024

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН МӘЛІМЕТ

ҚазҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы журналына жариялауға ұсынылатын мақалаларға қойылатын техникалық талаптар:

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Жүйеге тіркелу немесе кіру «Материалдарды жіберу» бөлімінде қол жетімді.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға қойылатын талаптар:

- Редакторлар алқасы журналдың ғылыми бағыты бойынша ілгеріде жарияланбаған мақалаларды қабылдайды. Мақалалар ТЕК журнал сайтының (Open Journal System немесе Editorial Manager) функционалы арқылы жүктелген жағдайда (doc, .docx, .rtf) форматтарында электронды нұсқада ұсынылады.

- Шрифт өлшемі – 12 (андатпа, түйін сөздер (5), әдебиеттер тізімі – 10, таблица тексті – 9-11), шрифт – Times New Roman, туралануы – мәтіннің еніне сәйкес, аралығы – бірлік, азат жол – 0,8 см, жиектері: жоғарғы және төменгі – 2см, оң және сол жағы – 2 см.

- Сурет, таблица, график, диаграмма және т.б. мәтін ішінде міндетті түрде нөмірі және тақырыбымен көрсетіледі (Мысалы, 1 сурет – Сурет тақырыбы). Сурет, таблица, график, диаграммалардың саны жалпы мақала көлемінің 20% мөлшерінен аспауы қажет (кей жағдайда 30%).

- Мақала көлемі (авторлар туралы мәлімет, тақырыбы, андатпа, түйін сөздер мен әдебиеттер тізімін қоспағанда) әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар үшін 3000 сөзден кем болмауы әрі 7000 сөзден аспауы керек.

Мақала құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛГІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы бет:

- Бірінші жолда – FTAMP нөмірі (grnti.ru), туралануы – сол жақ шетке қарай, шрифт – қалын.
- Мақала тақырыбы (тек мақала тілінде БАС ӘРІПТЕРМЕН, аударламалары Әдеттегідей) мақаланың мәні мен мазмұнын айқындап тұруы қажет және оқырманның назарын аударарлықтай болуы қажет. Тақырып қысқа, ақпаратты болуы әрі жаргон сөздер немесе қысқарған сөздерді қамтымауы керек. Тақырыптың лайықты ұзындығы – 5-7 сөзден (кей жағдайда 10-12 сөз) құралады, туралануы – орталыққа қарай. Мақала тақырыбы міндетті түрде қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ұсынылуы шарт.

- Мақала авторы (-лары) – Инициалдар мен тегі, жұмыс орны (мүшелігі/аффилиация), қала, мемлекет, электронды пошасы – қазақ, орыс және ағылшын тілінде жазылады.

- **Андатпа** көлемі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде **150-300 сөз** аралығында болуы тиіс.

Андатпа құрылымы келесідей МІНДЕТТІ тармақтарды қамтиды:

- Зерттеу тақырыбы жайлы кіріспе сөз,
- Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен ойы,
- Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік мәнінің қысқаша сипаттамасы,
- Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы,
- Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері, талдаулар мен қорытындылар,
- Жүргізілген зерттеудің құндылығы (аталмыш жұмыстың сәйкес білім саласына қосқан үлесі),
- Жұмыс қорытындысының тәжірибелік мәні.
- Түйін сөз/тіркестер – қазақ, орыс және ағылшын тілінде 5-7 сөз.

Кіріспе келесідей негізгі элементтерден құралады:

- Тақырып таңдау негіздемесі; тақырыптың немесе проблеманың өзектілігі. Тақырыпты таңдау негіздемесінде ілгергілердің тәжірибесінің сипаттамасы негізінде проблемалық жағдаяттардың бар-жоқтығы хабарланады (белгілі бір зерттеудің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы тақырыпты оқуға деген жалпы қызығушылықпен анықталады, бірақ қойылған сұрақтарға толымды жауаптың болмауынан тақырыптың теориялық немесе тәжірибелік маңыздылығымен дәлілденеді.

- Жұмысыңыздың нысаны, пәні, мақсаты, міндеті, әдісі, тәсілі, болжамы мен маңыздылығын анықтау. Зерттеу мақсаты тезис дәлелдерімен байланысты, яғни зерттеу пәнін автор таңдаған аспектіде ұсыну болып табылады.

- Материал мен әдістер – материалдардың сипаттамасынан және жұмыс барысынан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұрады.

- Зерттеу материалының сипаттамасы оның сандық және сапалық жағынан бейнеленуін білдіреді. Материалдың сипаттамасы – зерттеу нәтижелері мен әдістерінің сенімділігін анықтайтын факторлардың бірі болып табылады.

- Бұл бөлімде мәселенің қалай зерттелгені баяндалады: бұрын жарияланған процедураларды қайталамайтын мәліметтер; материалдар мен әдістерді қолдану кезінде міндетті түрде жаңалық енгізу арқылы жабдықты сәйкестендіру (бағдарламалық жасақтау) және материалдардың сипаттамасы қолданылады.

- Ғылыми әдістемеге;
- зерттелу сұрағы/сұрақтары;
- гипотеза (тезис);
- зерттеу кезеңдері:

- зерттеу әдістері;
- зерттеу нәтижелері.

Әдебиет шолуы бөлімінде шетелдік авторлардың ағылшын тіліндегі зерттеу тақырыбындағы іргелі және жана еңбектері (кемінде 15 жұмыс), ғылыми үлесі тұрғысынан осы жұмыстарға талдау, сондай-ақ мақалаңызда толықтырылған зерттеу кемшіліктері қамтылуы керек.

- Шығармаға қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуы немесе өзіңіздің жетістіктеріңіз туралы, алдыңғы жұмысыңызға сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

- Нәтижелер және талқылау бөлімі – сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және пікірталасуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Әрі бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда олардың жұмысының нәтижелерін талдап, сәйкес нәтижелерін алдыңғы жұмысымен, талдаулары мен қорытындыларымен салыстырғанда талқылау қажет.

- Қорытынды, нәтиже – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін жинақтау және қорытындылау; автор алға қойған тұжырымның растығын және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысын растау. Қорытынды абстрактілі болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдану керек.

- Қорытындының құрылымында: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай? Нәтижелері қандай? Қандай тұжырымдар бар? Дамуды енгізу, қолдану перспективалары мен мүмкіндіктері қандай? деген сұрақтар болуы керек.

- Пайдаланылған әдебиеттер тізімі немесе библиографиялық тізім жаратылыстану-техникалық бағыттар бойынша әдебиеттердің кем дегенде 10 атауларынан және әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар бойынша 15 атаулардан тұрады, ал ағылшын тіліндегі тақырыптардың жалпы саны кемінде 50% болуы керек. Егер әдебиеттер тізімінде кириллицада берілген еңбектер болса, сілтемелер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитте (транслитерация – <http://www.translit.ru>).

- Романизацияланған библиография келесідей болуы керек: автор (лар) (транслитерация) → (жақша ішінде жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала тақырыбы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын) атауы – бар болса), ағылшын тіліндегі басылым мәліметтері.

Мысалы: Gokhberg, L., Kuznetsova, T. (2011) Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. *Foresight-Russia*, vol. 5, no 4. – 8-30. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі алфавиттік тәртіпте келтіріледі әрі ТЕК мәтінге сілтеме жасалған жұмыстар ғана көрсетіледі.

- ГОСТ 7.1-2003 сәйкес орыс және қазақ тілдеріндегі библиография стилі «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелері» (ҒЖБССБК тізіміне енген басылымдарға қойылатын талап).

- Романизацияланған библиографияның стилі, сондай-ақ әлеуметтік-гуманитарлық салаларға арналған ағылшын (басқа шетел) тіліндегі дереккөздер – Американдық психологиялық қауымдастық (<http://www.apastyle.org/>) үлгісі пайдаланылады.

Бұл бөлімде мыналар ескерілуі керек:

- ғылымның осы саласында жарық көрген және автор шығармашылығында негізделген негізгі ғылыми басылымдар, алдыңғы қатарлы зерттеу әдістері сілтемеге алынады;

- өз еңбектеріңізге шамадан тыс сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

- ТМД/КСРО авторларының басылымдарына шамадан тыс сілтеме жасаудан аулақ болыңыз, әлемдік тәжірибені қолданыңыз;

- библиографиялық тізімде белгілі шетелдік авторлар мен зерттеушілер мақала тақырыбы бойынша шығарған іргелі және өзекті жұмыстар болуы керек.

- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер мәтін ішінде жақшаның ішінде бірінші авторы, шыққан жылы: парақтың (беттердің) саны көрсетіледі. **Мысалы, (Залесский, 1991: 25).** Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың бір жыл ішінде жарияланған бірнеше жұмысы болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. белгі қойылады. Мысалы, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б: 22). Жаратылыстану мақалалары үшін сілтемелер төртбұрышты жақшада келтірілген, мәтінге сілтемелер келтірілген жұмыстар көрсетілгендей нөмірленеді.

Библиографиялық сілтемелерді рәсімдеу үшін Mendeley Reference Manager құралын пайдалана аласыз.

Мақала жариялау құны – 2000 теңге/бет (doc, .docx, .rtf) А4 форматтарында электронды нұсқада ұсынылады).

Реквизиттер:

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

Индекс 050040

Мекенжай: Алматы қ., Әль-Фараби даңғылы, 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998CTB0000567141 – теңге

ИИК KZ40998CTB0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENT – СОДЕРЖАНИЕ

<i>T. Хамит, Ш. Керім, Т. Имамәди</i> Қазақтың әдет-ғұрып заңдарындағы неке келісімшарты және діни нормалардың көрініс табуы	3
<i>F. Kamalova, B. Zholshybek, B. Saparov, B. Botakarayev</i> Interfaith harmony in the conditions of spiritual revival and cultural transformation of Kazakhstan society	16
<i>B. Sarsengali, A. Kulzhanova, S. Kaupenbayeva, N. Altayeva</i> The key factor in shaping a noble character: the significance of self-discipline.....	24
<i>A. Кушербаева, М. Әлікбаева</i> Қазақстандық қоғамдағы діндарлық феномені: зайырлы мемлекеттегі діни сұраныстар	32
<i>B. Beisenbayev</i> The current state and ways of improving Islamic education in the Republic of Kazakhstan	43
<i>S. Shakizada, Zh. Rakhimgaziyev</i> Divine attributes in the Maturidi teachings and traditional religion belief of the Kazakh nation: comparative analysis.....	58
<i>P. Сманов, М. Исахан, А. Жақсыбаева</i> «Ахун» мен «ишан» ұғымдары және олардың генетикалық түсініктерінің логикалық, семантикалық негіздері.....	69
<i>Н. Арыстанбекұлы</i> Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алуға қатысты қабылданған Қазақстан Республикасы мемлекеттік бағдарламаларының нәтижесі	79
<i>Д. Мамырбаев, Қ. Ержан, Л. Исаева</i> Евангелшіл христиан-баптистері және оның пайда болу алғышарттары	93

Шетел басылымдары – Foreign publications – Зарубежные публикации

<i>Paul Ballanfat</i> The heart according to Seyyid Al-Shirwânî Al-Bakuvi	104
Авторларға арналған мәлімет	114